

ItK

2

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1974

A TARTALOMBÓL

Klaniczay Tibor: Megoldott és megoldatlan kérdések az első magyar egyetem körül

Sőtér István: A szembesített Madách

Nagy Péter: Küzdelem a népdramáért

*

József Farkas: A Tanácsköztársaság irodalmi visszhangja a német aktivisták folyóiratában

Szemle

Szomszédság és közösség (*Wéber Antal*)

Eckhardt Sándor: Balassi-tanulmányok (*Merényi Varga László*)

Jancsó Elemér: Irodalomtörténet és időszerűség (*Mezei Márta*)

Az el nem ért bizonyosság (*Imre László*)

Agárdi Péter: Rendiség és esztétikum (*Gyenis Vilmos*)

*

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Gáldi László (*Barta János*)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1974. LXXVIII. évfolyam 2. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Szauder József
főszerkesztő

Komlós Tibor
felelős szerkesztő

Németh G. Béla
társzerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Varga József

Klanczay Tibor: Megoldott és megoldatlan kérdések az első magyar egyetem körül 161
Sőtér István: A szembesített Madách 179
Nagy Péter: Küzdelem a népdramáért 186

Kisebb közlemények

Quinn, David: Budai Parmenius István: az első magyar utazó Észak-Amerikában. 203 — *Németh S. Katalin*: Debreczeni S. János és Guevara. 210 — *Kerényi Ferenc*: A hajdútánc XVIII. századi szövegéről. 213 — *May István*: Kartigám-hatások irodalmunkban. 215 — *Hatol-kay Árpád*: Naszályi János peregrinációs naplója (1788—1790) 221 — *Remete László*: Rákosi Jenő szeljegyzetei egy Ady-kötetben. 224 — *Sztojka László*: Petelei István emléke özvegyének leveleiben. 225

Adattár

Varga Imre: Rimay János életéhez. 228 — *F. Csanak Dóra*: Orczy Lőrinc levelei Teleki Józsefhez. 230 — *Centgraf Károly*: Egy ismeretlen Kazinczy-levél. 234 — *Béres András*: Arany János kézírása a Bihar megyei tisztii perek között. 238 — *József Farkas*: A Tanácsköztársaság irodalmi visszhangja a német aktivisták folyóiratában. 241

Szemle

Szomszédtság és közösség (*Wéber Antal*) 250
Eckhardt Sándor: Balassi-tanulmányok (*Merényi Varga László*) 252
Jancsó Elemér: Irodalomtörténet és időszerűség (*Mezei Márta*) 255
Az el nem ért bizonyosság (*Imre László*) 256
Agárdi Péter: Rendiség és esztétikum (*Gyenis Vilmos*) 260

*

Csapodi Csaba: A „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjtemény (K 31—K 114) — *Chronica Hungarorum*. Finita Bude A. D. 1473 in uigilia penthecostes per Andream Hess. — Bertók László: Így élt Csokonai Vitéz Mihály. — Tüskés Tibor: Így élt Zrínyi Miklós. — Sándor Petőfi: Gedichte. — Franciscs Károly: Kis kamorámban gyertyát gyújték. — Gál István: Bartóktól Radnótiig. — Taxner-Tóth Ernő: Tamási Áron. — Balogh Edgár: Intelmek. — Egri Péter: Kafka- és Proust-índítások Déry művészetében. — Garai Gábor: Elférünk a földön. (*Kulcsár Péter, Borsa Gedeon, Lakatos András, Fried István, Fenyő István, Ferenczi László, Réti Tamás, Kovács Győző, Pomogáts Béla, Tarján Tamás*) 263

Krónika

Az MTA Irodalomtudományi Intézete 1973. évi tevékenysége (*Varga László*) 274
Gáldi László (1910—1974) (*Barta János*) 279

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
XI., Ménési út 11—13.

MEGOLDOTT ÉS MEGOLDATLAN KÉRDÉSEK AZ ELSŐ MAGYAR
EGYETEM KÖRÜL

A középkori magyar egyetemek kutatásában Ábel Jenő, Békefi Remig és Császár Mihály monográfiáit¹ csaknem félévszázados csend követte. A két világháború között — külföldi szerzők tollából — megjelent néhány tanulmány² érdemleges újdonságokkal nem szolgált, s csak a közép-európai egyetemalapítások évfordulói terelték végre a figyelmet ismét erre a fontos kérdéskörre.³ A krakkói egyetemtörténeti kollokvium (1964. május 6—8.) a nemzetközi kutatást is érdekeltté tette a közép-európai egyetemek kérdésében,⁴ a pécsi egyetem alapításának 600. évfordulója (1967) pedig komoly munkára ösztönözte a magyar szakembereket. Csizmadia Andor informatív célú és programadó tanulmányai⁵ után a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara új eredményekben bővelkedő jubileumi tanulmánykötettel⁶ és egyetemtörténeti konferencia (1967. október 12.) megrendezésével⁷ járult hozzá az első magyar egyetem történetének jobb megismeréséhez.⁸ A régi pécsi egyetemre vonatkozó, biztos-

¹ ÁBEL Jenő: Egyetemeink a középkorban. Bp. 1881. — BÉKEFI Remig: A pécsi egyetem. Bp. 1909. — CSÁSZÁR Mihály: Az Academia Istropolitana, Mátyás király pozsonyi egyeteme. Pozsony 1914.

² Herbert SCHÖNEBAUM: Die ungarischen Universitäten im Mittelalter. „Archiv für Kulturgeschichte” 1926. 41—59. — Konrad HEILIG: Zur Geschichte der ältesten ungarischen Universitäten und des Magisters Benedikt von Makra. A Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve I. 1931. 41—49.

³ A magyar egyetemekre vonatkozó korábbi ismeretek tömör összegezésére is ekkor került sor, hosszú idő után. Vö. György BÓNIS: Repertorium und Bibliographie für die ungarischen Universitäten bis 1500. Ius Romanum Medii Aevi II, 7 e aa-ee. Mediolani 1966.

⁴ Vö. KLANICZAY Tibor: Egyetemtörténeti symposium. ItK 1964. 412—413. — A kollokvium anyaga kiadva: Les universités européennes du XIVe au XVIIIe siècle. Aspects et problèmes. (Actes du Colloque International à l’occasion du VIe Centenaire de l’Université Jagellonne de Cracovie, 6—8 Mai 1964.) Genève 1967. — A pécsi egyetemről lásd benne KOVÁCS Endrének csupán általános körképet nyújtó előadását: Die Gründung der Universität Pécs und ihre Bedeutung für die ungarische Kultur. 36—47.

⁵ CSIZMADIA Andor: A pécsi egyetem a középkorban. Bp. 1965. (Studia Iuridica Auctoritate Universitatis Pécs Publicata 40.) — Ugyanaz németül: Die Universität Pécs im Mittelalter. (Studia Iuridica 41.) és franciául: L’université de Pécs au moyen-âge. (Studia Iuridica 42.) — Uő: The Origins of University Education in Hungary. Acta Iuridica (Budapest) IX. 1967. 127—160.

⁶ A pécsi egyetem történetéből (Jubileumi tanulmányok I.) Szerk. CSIZMADIA Andor. Pécs 1967. — A pécsi egyetemről lásd benne Adam VETULANI, MEZEY László, František KAVKA, FÜGEDI Erik, CSIZMADIA Andor, KARDOS Tibor és PETROVICH Ede tanulmányait.

⁷ A 600 éves jogi felsőoktatás történetéből 1367—1967. (A pécsi egyetemtörténeti konferencia anyagából. 1967. október 12.) Szerk. CSIZMADIA Andor. Pécs 1968. (Studia Iuridica 60.) — A pécsi egyetemről lásd benne BÓNIS György, PETROVICH Ede és SZÉKELY György előadásait.

⁸ A pécsi jubileumi rendezvények krónikáját, valamint a jubileum alkalmával írt tanulmányok, megemlékezések, alkalmi cikkek teljes bibliográfiáját lásd: A pécsi egyetemalapítás 600. évfordulójára (1367—1967). Kiad. CSIZMADIA Andor. Pécs 1971. (Studia Iuridica 78.)

nak tekinthető tudnivalók összefoglalását végül a középkori egyetemtörténet egyik legkiválóbb szaktekintélyének, Gábrriel Asztriknak köszönhetjük.⁹ Az összegező igényű tanulmányok és gyűjteményes kötetek mellett még néhány elszórtan megjelent cikk és közlés is gyarapította fontos új adatokkal és megfontolásokkal az első magyar egyetemre vonatkozó tudásunkat.¹⁰ Néhány év alatt tehát — hosszú szünet után — gazdag termés gyűlt egybe, mely megérdemi a kritikai áttekintést, az elért eredmények együttes és egymással vonatkoztatott mérlegelését. E munka során igyekszünk elválasztani a biztosat a bizonytalanától, az adatolt megállapításokat a feltevésektől, s néhány esetben talán sikerül előbbre is vinnünk a kutatást.

1. A keletkezés körülményei valamennyi egyetemünk esetében homályosak. Hiába ismerjük a pécsi studium generale alapítását (1367. szeptember 1.) engedélyező pápai bullát, annak hátterét, motívumait illetően már feltevésekre vagyunk utalva. Hogy miért éppen Pécssett jött létre az első magyar univerzitás, arra számos figyelemreméltó szempontot sorakoztattak fel az utóbbi évek tanulmányai.¹¹ Fontos szerepet játszhatott az Anjou-politika déli-délnyugati orientációja, Dalmácia idetartozása, valamint a magyar délvidek s ezen belül Pécs gazdasági és intellektuális fejlettsége. Ebben az időben a pécsi püspök jövedelme különösen magas volt: a pécsi püspök kinevezésekor, 1361-ben és 1374-ben 3400 ft-ot fizetett a pápai kuriának, ugyanakkor amikor a krakkói püspök csak 3000-et, a prágai érsek 2800-at, az esztergomi pedig csak 2000-et. Jelentékeny volt Pécssett ekkor a papság létszáma: a székeskáptalan 40 kanonokját, a kb. ugyanennyi prebendáriust és altaristát, a Keresztelő Szent János társas-káptalan 10—12 kanonokját és a plébániák papságát tekintetbe véve számuk 100 körül mozoghatott. Ehhez járultak a tudomány iránt fogékony négy koldulórend (ferencesek, domonkosok, ágostonosok, karmeliták) rendházainak a szerzetesei. Ez utóbbi tény Pécs városiasságáról is előnyösen tanúskodik (rajta kívül csak Buda tűnik ki mind a négy rend kolostorával), ha elfogadjuk azt az álláspontot, hogy a koldulórendek jelenlétének mértéke a középkori városi fejlettség fokmérője egyúttal.¹² Ezzel összhangban áll az a tény is, hogy a középkori Pécs városfalai csaknem akkor területet fogtak körül, mint az akkori Bécsnek a falai.¹³ Alapvetőnek tekinthetjük Gábrriel Asztriknak azt a megállapítását, hogy — eddig még nem publikált anyaggyűjtése szerint — a XIV. században a pécsi és a zágrábi egyházmegyék bocsátották szárnyra Magyarországról a legtöbb külföldre induló diákot.¹⁴ Az igény egyetemi tanulmányokra ezen a területen tehát fokozottan jelentkezett. Mindez egyúttal kielégítő magyarázatot ad arra, hogy az 1360-as években miért volt Pécs — a pápai bulla szavaival — civitas „accomoda et idonea”¹⁵ az első magyar egyetem számára.

⁹ ASTRİK L. GABRIEL: *The Mediaeval Universities of Pécs and Pozsony*. Frankfurt am Main 1969. 87 l. — A szerző már az újabb magyar publikációk egy részét is (pl. Jub. tan.) értékesítette elegáns kiállítású, gazdagon dokumentált és illusztrációkkal bőven ellátott kis könyvében.

¹⁰ PETROVICH Ede: A középkori pécsi egyetemmel kapcsolatos szentbeszéd kora. *ItK* 1966. 142—146. — Uő: A középkori pécsi egyetem megszűnése. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1966. 153—170. — Uő: A középkori pécsi egyetem ismeretlen tanárai. *ItK* 1967. 290—296. — SZÉKELY György: A pécsi és óbudai egyetem alapítása a közép-európai egyetemlétesítések összefüggéseiben. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1967. 155—174. (Rövidebb változatát, jegyzetek nélkül lásd: A pécsi és óbudai egyetemalapítások helye a közép-európai egyetemalapítási hullámokban. „A 600 éves...” 117—129.) — ADAM VETU-LANI: Początki najstarszych wszechnic śródkowerouropejskich. Wrocław—Warszawa—Kraków 1970. 215 l.

¹¹ CSIZMADIA Andor: A pécsi egyetem a középkorban. Bp. 1965. 10, 14—15. — SZÉKELY György: A pécsi és óbudai egyetem alapítása a közép-európai egyetemlétesítések összefüggésében. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1967. 159—160. — ASTRİK L. GABRIEL: *The mediaeval universities of Pécs and Pozsony*. Frankfurt am Main 1969. 15—17.

¹² Vö. FÜGEDI Erik: Koldulórendek és városfejlődés Magyarországon. *Száz* 1972. 69—95.

¹³ CSIZMADIA i. m. 10.

¹⁴ GABRIEL i. m. 17.

¹⁵ A pápai bulla szövegét lásd BÉKEFI Remig: A pécsi egyetem. Bp. 1909. 13—21. (Az id. szavak: 15.)

Kérdés azonban, hogy az egyetem helyének megválasztása egy körültekintő országos művelődéspolitikai elképzelés eredménye volt-e. Vajon nem az akkori püspök személye volt-e a döntő tényező? Koppenbach-i vagy más néven Bergzabern-i Vilmos, 1360-tól 1374-ig pécsi püspök, életrajza sajnos még megírásra vár.¹⁶ Az eddig ismert adatok¹⁷ is megengedik azonban azt a feltételezést, hogy jobban tudatában lehetett az egyetem fontosságának, mint ura, a lovagkirály. Prágai szolgálata idején közelről láthatta és értékelhette az ottani egyetem működését, s az sem lehet véletlen, hogy a magyar egyetem kérdése azt követően került napirendre, hogy 1357-ben Nagy Lajos titkos kancellárja és a királyi kápolna ispánja lett, megkapva előbb az egri prépostságot, majd 1360-ban a pécsi püspökséget. Ugyanis a legkorábbi jele az esetleges egyetemalapítási szándéknak a király sikertelen kísérlete 1360-ban Bartolommeo Piacentini padovai egyetemi tanár meghívására.¹⁸ A következő évben Vilmos diplomáciai megbízatásban Avignonban járt, ahol az újdonsült pécsi püspök jó benyomást keltett a kemény 3400 ft-os taxa haladéktalan kifizetésével.¹⁹ Vajon nem folytatott már ekkor puhatolódzó tárgyalásokat az egyetemalapítás ügyében? Adam Vetulani gondos forráselemzéséből kiderül, hogy V. Orbán pápa kancelláriája rendkívül körültekintően foglalkozott az új egyetemek ügyével, miért is azok engedélyezését hosszú tárgyalások és iratváltások előzték meg.²⁰ Bónis György jóvoltából tudjuk, hogy egyetemet végzett jogász-garnitúrára ekkor elsősorban a királyi kápolnának volt szüksége, hiszen ennek tagjai közül kerültek ki a király diplomatái, akiknél a kánonjogi tudás nélkülözhetetlen volt.²¹ Ez a körülmény szintén Vilmos szerepét emeli ki: mint a kápolna comesének, neki volt elsődrendű érdeke az utánpótlás biztosítása. Hogy a kánonjogi oktatásnak a pécsi püspök s egyben az egyetem kancellárja különleges fontosságot tulajdonított, azt az a tény is bizonyítja, hogy az egyetelen ismert külföldi professzor, a szokatlanul magas fizetést élvező Galvano di Bologna éppen kánonjogász volt, méghozzá Padovában, a magyar király diplomatajelölt káplánjainak kedvelt tanulóhelyén.²²

A fentiek alapján felvethető a kérdés, hogy Lajosnak vagy Vilmosnak kell-e elsősorban tulajdonítanunk az egyetem alapításának érdemét. Figyelemre méltó, hogy míg Nagy Kázmér a krakkói, Rudolf herceg pedig a bécsi, csaknem egykorú fundáció ügyében személyesen is döntő szerepet játszott, jelentős anyagi támogatást nyújtott, vagy helyezett kilátásba, s az új intézménnyel uralkodói székhelyének fényét szándékozott emelni,²³ addig Nagy Lajos ilyenféle ambícióiról mitsem tudunk. Ez persze lehet csupán a források hiányának a következménye, de azért feltűnő, hogy az éber Orbán pápa a sorsát nem látta az uralkodó részéről közép-európai egyetem közül csupán a magyarénak a sorsát nem látta az uralkodó részéről anyagilag biztosítottnak. Ezért kellett neki Nagy Lajost, az alapító bulla aláírásának másnapján, külön levélben figyelmeztetnie, hogy a magisterek és doktorok fizetéséről gondoskodják, mert ellenkező esetben az alapítás érvénytelennek tekintendő.²⁴ Semmi adat sincs rá, hogy a király

¹⁶ „reméljük, hogy a készülő jubileumi tanulmánykötetben erre is sor kerül” — írta CSIZMADIA Andor (i. m. 16), de a remény sajnos nem vált valóra.

¹⁷ Josephus KOLLER: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum III. Posonii 1784.* 69—137. — CSIZMADIA i. m. 15—16. — Gabriel i. m. 22.

¹⁸ GABRIEL i. m. 14.

¹⁹ GABRIEL i. m. 22.

²⁰ Adam VETULANI: A pécsi egyetem, valamint a krakkói és bécsi testvéregyetemek alapításának körülményeiről. „Jub. tan.” 21—53.

²¹ BÓNIS György: A Capella regia és a pécsi egyetemalapítás. „A 600 éves...” 21—26. — Bónis itt megjegyezzen fejt ki, hogy az egyetemi jogi oktatásra ekkor nem a hazai notarius rétegnek volt szüksége, mint Mezey László vélte. Vö. MEZEY László: A pécsi egyetemalapítás előzménye (a deákság és hiteleshely kezdeteihez). Jub. tan. 83—84.

²² BÓNIS György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 35—45.

²³ Zofia KOZŁOWSKA-BUDKOWA: La fondation de l'université de Cracovie, en 1364, et son rôle dans le développement de la civilisation en Pologne. „Les universités européennes...” 13—21. — Franz GALL: *Gründung und Anfänge der Wiener Universität.* Uo. 48—51.

²⁴ VETULANI i. m. 37—38.

eleget tett volna a pápa felszólításának; az egyetem érdekében tett minden lépés Vilmosnak, illetve utódjának, Alsáni Bálintnak a nevéhez fűződik.²⁵ Az a körülmény is árulkodó, hogy a Kázmér gondoskodásából megszületett és működését éppen hogy csak megkezdő krakkói egyetem, míhelyt Nagy Lajos lépett a lengyel trónra, egy-kettőre felbomlott, átmenetileg meg is szűnt, úgy hogy néhány évtized múlva újra kellett szervezni.²⁶ Talán nem merészség ezek után Lajos király helyett Vilmos püspökből látni az első magyar egyetem igazi létrehozóját, s leginkább ezzel magyarázni annak Pécssett történet felállítását. Hogy formailag az egyetem engedélyezését a király kérte, s hogy a pápa is az ő kezdeményezésére hivatkozott, az önmagában nem mond ellent e következtetésnek. Egy jó rendelet vagy intézkedés a modern korban sem feltétlenül egy kormányfő vagy miniszter éleslátását dicséri, hanem esetleg csak azt, hogy tanácsadói helyes kezdeményezéseit nem akadályozta, sőt tekintélyével szentesítette.

Az egyetemalapítás körülményeihez, motívumaihoz tartozik az engedélyezett fakultások kérdése, illetve az alapítólevélnek a teológiai kar felállítására vonatkozó tilalma. Ez utóbbi sok spekuláció tárgya volt korábban, Vetulani tanulmánya után azonban véglegesen eldöntöttnek tekinthető, hogy ebben semmiféle hazai ok nem játszott szerepet. V. Orbán pápa minden általa jóváhagyott egyetem esetében következetesen megtiltotta a teológiai kar létrehozását, még a bécsi esetében is, ahol pedig az alapítóherceg külön kívánta és erőltette azt.²⁷ Gábiel Asztrik helyesen mutat rá arra, hogy a teológiai kar hiánya kizárja azt a többek által vallott feltételezést, miszerint a pécsi egyetem egyik feladata lett volna a szomszédos balkáni területeken s talán már a déli magyar vármegyékben is terjedő patarén eretnekség elleni küzdelem.²⁸ Bár semmi adat sincs rá, elképzelhető, hogy az alapítóknak, Vilmos püspöknek és Lajos királynak voltak ilyen terveik, számításukat azonban keresztülhúzta a más, általánosabb szempontokat szem előtt tartó pápai álláspont. Ez utóbbinak az okai pedig már nem tartoznak a pécsi egyetem történetéhez.

A teológiai oktatás hiányából szokás volt az egyetem laikus jellegére következtetni, eleve alkalmasnak találva azt ezáltal az Itáliában bontakozó humanista eszmék befogadására. Ez a feltételezés még az utóbbi évtized tanulmányaiban is felbukkant itt-ott,²⁹ pedig semmi alapja sincs. Hiszen ha elfogadnánk, hogy a teológiai kar létezése a középkorhoz való erősebb kötöttség jele, akkor a pécsi egyetemet a humanizmussal jobban elkötelezettnek tekinthetnénk, mint Mátyás száz évvel későbbi pozsonyi egyetemét. Az Artes, a jog és az orvostudomány oktatása önmagában még semmiféle tendenciát sem jelez a humanizmus irányában. Az orvostudomány oktatásának megindulásáról Pécs esetében nincs is semmiféle adatunk. Az egyes karok megszerveződése a középkorban gyakran hosszú időt vett igénybe, s különösen az orvosi kar felállítása váratott néha sokáig magára; Pécssett erre valószínűleg már nem jutott idő.³⁰ Biztosnak ezért csupán az Artes és a jog fakultásainak a működését tekinthetjük, ez utóbbi

²⁵ Legújabb életrajza FÜGEDI Eriktől: Alsáni Bálint, a pécsi egyetem második kancellárja. Jub. tan. 97–109. — A korábbi szakirodalomban meggyökeresedett az a nézet, hogy Alsáni nem sokat törődött az egyetemmel. GÁBRIEL Asztrik szerint is „less generous chancellor than his predecessor” (i. m. 30). Petrovich Ede joggal vette revízió alá ezt a nézetet, bár azt az állítást nem látjuk bizonyítottnak, hogy az Alsáni sírkövén látható könyv az egyetemről való gondoskodás emléke lenne. Vö. PETROVICH Ede: A középkori pécsi egyetem megszűnése. „A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve” 1966. 156–159; s uő: A középkori pécsi egyetemre vonatkozó források. „A 600 éves...” 92.

²⁶ KOZŁOWSKA—BUDKOWA i. m. 21–24.

²⁷ VETULANI i. m. 42–47.

²⁸ GABRIEL i. m. 13–14.

²⁹ Endre KOVÁCS: Die Gründung der Universität Pécs und ihre Bedeutung für die ungarische Kultur. „Les universités européennes...” 43–47. — CSIZMADIA i. m. 5–9.

³⁰ Az a tény, hogy egy halállal végződött diákincidens kapcsán orvosi adatok is fennmaradtak, még nem elegendő arra, hogy az orvosi kar meglétére következtessünk, mint PETROVICH Ede teszi: Adatok a középkori pécsi egyetem történetéhez. Felsőoktatási Szemle, 1967. 519.

— amint erről egy keltezetlen pápai oklevél tanúskodik³⁴ — magában foglalta mind a kánon- mind a római jog oktatását. Humanista kezdetek igazolására azonban a római jog jelenléte sem elegendő; újravirágzása középkori igények jegyében bontakozott ki, jóval megelőzve a humanizmus kialakulását.³²

2. Az egyetemtörténeti kutatások új fellendülésének értékes gyümölcsei közé tartozik a pécsi egyetem tanáraitól vonatkozó ismereteink gyarapodása. Korábban csupán Galvano di Bologna (1390 k.) tanárságáról tudtunk, de róla is csak most készült az első, életét és kánonjogi tudományos munkásságát részletesen tárgyaló tanulmány Csizmadia Andor jóvoltából.³³ Petrovich Ede érdeme további három tanárnak az azonosítása, illetve valószínűsítése.³⁴ Ezek közül a Pécsről 1379-ben magister in artibus minőségben Prágába távozó nürnbergi Hermannus Lurcz (1396—99 között) neve már eddig is ismeretes volt, de hogy tanárként és nem diákként szerepelt Pécsen, azt csak Petrovich érvelése valószínűsítette, s további életpályájáról (prágai, bécsi, erfurti tanulmányairól és tanárságairól, illetve irodalmi munkásságáról) is csak most kaptunk áttekintést.³⁵

Ugyancsak meggyőzőek Petrovich érvei, amelyek alapján az a Pál szebeni prépost, akinek kánonjogi doktorrá avatására — egy, már régóta ismert oklevél szerint — külön pápai engedélyt kapott Cato bácsi prépost, szintén tanára volt az egyetemen. Az engedély 1369. április 2-i keltezése mutatja, hogy erre a lépésre még a szervezés időszakában került sor (ez általában egy-két évet vett igénybe), s ezért valószínű, hogy a rendkívüli promóció egy, a tanárságra alkalmas személynek a megfelelő fokozattal való ellátása érdekében vált időszerűvé.³⁶ Az ilyesmi nem volt ritka jelenség a középkori egyetemek szervezésékor: a prágai egyetem alapítása után IV. Károly kérésére a pápa például egy ágostonos, egy domonkos és egy ferences lektornak engedélyezte a teológiai doktori cím felvételét, s ők azután ennek birtokában az egyetem első professzorai között foglaltak helyet.³⁷ Feltűnő persze, hogy a doktorrá avatást nem Vilmos püspök, az egyetem erre illetékes kancellárja végzi. Igaza lehet azonban Petrovichnak; Vilmost állami funkciója többnyire Budához kötötte, sőt az sincs kizárva, hogy a kérdéses időben valami külföldi misszióval volt megbízva, s ezért kellett őt Catonak helyettesítenie. Ezt tovább valószínűsíti az a Petrovich által nem ismert körülmény, hogy az említett Cato a királyi kápolna klerikusai közé tartozott, s így Vilmos közvetlen munkatársa, illetve beosztottja volt. Cato, magyarul írva Katho László, maga is decretorum doctor, Lajos diplomatáinak egyike: 1372-ben Avignonban jár, ekkor már mint gyulafehérvári prépost.³⁸

Elfogadható az a rendkívül szellemes eljárás is, amellyel Petrovich egy közelebről nem ismert Rudolf személyében tovább bővíti a pécsi professzorok kurta névsorát. Minthogy az általa vágott csapáson haladva további személyeket is gyanúba szeretnék venni, röviden ismertetnem kell Petrovich megfontolásait, melyek több pápai irat újszerű értelmezésén alapulnak. Az egyik egy Vilmos püspök számára 1371-ben adott engedély, mely arra hatalmazza őt fel, hogy különböző — tehát saját egyházmegyéjén kívüli — egyházakban három alkalmas személynek egy-egy kanonoki helyet juttasson. Ennek a felhatalmazásnak a birtokában kap

³¹ Közölte KOLLER i. m. 380—383.

³² Vö. BÓNIS György: Középkori jogunk elemei. Bp. 1972.

³³ CSIZMADIA Andor: Galvano di Bologna pécsi működése és a középkori magyar jogi oktatás egyes kérdései. Jub. tan. 111—128. — Ugyanaz olaszul: Galvano di Bologna, professore di giurisprudenza dell'università di Pécs. „Italia ed Ungheria”. Bp. 1967. 29—43.

³⁴ PETROVICH Ede: A középkori pécsi egyetem ismeretlen tanárai. ItK 1967. 290—296.

³⁵ Uo. 290—292. és GABRIEL 26—27. — Horst Rudolph ABE: Hermann Lurcz, ein Absolvent der Universität Pécs als Mitbegründer der Erfurter medizinischen Fakultät. Orvostörténeti Közlemények 69—70 k. 1973. 205—208.

³⁶ PETROVICH i. m. 295.

³⁷ František KAVKA: Die Gründung der Universität in Prag und ihre Bedeutung für die Entwicklung der tschechischen Kultur. „Les universités européennes . . .” 28—29.

³⁸ VERESS Endre: Olasz egyetemen járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221—1864. Bp. 1941. 397.

Vilmostól egy egri kanonoki helyet bizonyos „magister Radulf, licentiatu in Decretis”. Bár az 1371. évi irat ezt kifejezetten nem említi, feltételezhető, hogy Vilmos azért kérte az idegen kanonoki helyekkel való rendelkezés jogát, hogy ily módon három pécsi professzor javadalmát biztosíthassa. E feltételezés azonban csaknem bizonyossá válik egy a szakirodalomban már eddig is többször vitatott keltezetlen oklevél tükrében. Ez az irat az 1389—1404 között uralkodó IX. Bonifác pápa formuláskönyvében található, s benne egy meg nem nevezett pécsi püspök engedélyt kap arra, hogy a pécsi egyházmegye három prépostságának a jövedelmét a kánoni és a civil jog professzorai számára tartsa fenn. Az oklevelet kibocsátó meg nem nevezett pápa nem lehet azonban azonos IX. Bonifáccal, mert Alsáni Bálint, aki az ő idejében a pécsi püspöki széket betöltötte, 1385 óta bíboros volt, a neki szánt iratot tehát ennek megfelelően kellett volna címezni. Minthogy a formuláskönyvek korábbi oklevelek szövegeit is tartalmazhatják, különösen ha a nevek és dátumok el vannak hagyva, alighanem igaza lehet Petrovichnak abban, hogy az iratot joggal lehet IX. Bonifác előtti időből is eredeztetni, pontosabban az Alsáni bíborossá való kinevezését megelőző időszakból. Ebből logikusan következik, hogy az 1380-as években a pécsi székesegyházi, a pécsi várbeli és a pozsegai prépostság birtokosait az egyetem tanárainak tekinthetjük. Sajnos, a prépostok pontos jegyzéke nem áll rendelkezésre, egy 1387. évi oklevélből azonban kiderül, hogy a pécsi székeskáptalan prépostját akkor Rudolfnak hívták, aki „iuris canonici licentiatu et in artibus baccalariu” fokozatokkal rendelkezett. A két azonos képesítésű Radulfban, illetve Rudolfban joggal lát Petrovich egy személyt és egy újabb pécsi professzort. A neve után valószínűleg német származású Rudolf tehát 1372-től taníthatott, előbb egy egri kanonoki javadalmat, majd később a pécsi prépostság jövedelmét húzva fizetésként.³⁹

A mindkét oklevéllel kapcsolatba hozott Rudolf példája nyomán érdemes felfigyelnünk minden olyan személyre, aki Vilmos jóvoltából kanonokságot kapott más egyházban, illetve aki a pécsi egyházmegye valamelyik másik préposti székében ült ez idő tájt. Szerencsés véletlen folytán mindkét esetre tudok példát szolgáltatni. 1372. szeptember 19-én — tehát Rudolf egri kanonokká való kinevezésének évében! — a pécsi püspök engedélyt kapott arra, hogy Valentinus Jacobi de Cluswar gyulafehérvári klerikusnak ugyanott egy kanonokságot juttasson.⁴⁰ Sajnos e Kolozsvári Jakab fia, Bálint egyetemi végzettségéről semmit sem tudunk, s így merészség volna őt egyelőre a feltehető pécsi tanárok sorába iktatnunk. Inkább elképzelhető tanári működés ama Nicolaus quondam Stephani de Sclavonia részéről, aki 1382. október 12-én Padovában bukkan fel,⁴¹ néhány hónap múlva, 1383. február 2-án pedig mint a pozsegai szent Péter egyház prépostja és kánonjogi licentiatu szerepel egy oklevélben.⁴² Óvatosságra kell, hogy intsen azonban az a tény, hogy ez a Miklós pozsegai prépost Erzsébet és Mária királynék speciális káplánjának mondatik, s így e funkció honorálására is szolgálhatott préposti javadalma. Miklós prépost és Kolozsvári Bálint esetleges tanársága ezért egyelőre nem lehet több, mint bizonyítatlan hipotézis, akárcsak Petrovich negyedik professzorjelöltjéé, Czudar Imréé, akit a tudós szerző csupán pécsi kapcsolatai és jogi tanultsága alapján vett számításba.⁴³

³⁹ PETROVICH i. m. 293—295.

⁴⁰ Vö. „Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde” 1892. 93—94. — Megjegyzendő, hogy a vatikáni Liber rationum megfelelő kötetében a Kolozsvári Bálint kanonokságáról szóló bejegyzések (az egyik éppen 1372. szeptember 19-ről, a másik augusztus 27-ről) nem szólnak a pécsi püspök szerepéről. Vö. Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia I/I. 518—519.

⁴¹ VERESS, Andreas: Matricula et acta Hungarorum in universitate Patavina studentium (1264—1864). Bp. 1915. 4.

⁴² FEJÉR: Codex diplomaticus X/1. k. 137. — Vö. Bónis György: A jogtudó értelmiség ... 35.

⁴³ PETROVICH i. m. 295—296. — A pécsi tanárookra vonatkozó ismereteink örvendetes gyarapodásával ellentétben, a hallgatókról újabb adatok nem kerültek elő. Az eddig is ismert hallgatókra lásd GABRIEL i. m. 27—30.

3. A pécsi egyetemen kapcsolatos irodalmi emlékek különösen sok fejtörést okoztak és okoznak első univerzitásunk kutatói számára. Megnyugvással könyvelhetjük el az utóbbi éveknek egy negatív eredményét: Bónis György végérvényesen leszámolt azzal a téves elképzeléssel, mely szerint az Anjou-kori *Ars notaria* a pécsi egyetemen használt tankönyv lett volna.⁴⁴ Pozitív értelemben pedig figyelemre méltóak Csizmadia Andor fejtegetései Galvano irodalmi munkásságára vonatkozóan. Azt eddig is tudtuk, hogy a bolognai tudós egyik műve, a *Repetitio in glossa Opinionem. Cap. I. De constitutionibus* (1371) valószínűleg Pécsen íródott, új viszont az a feltételezés, hogy Galvano legfontosabb munkájában, a *Contrarietates glossarum*-ban tárgyalt jogesetek közül néhány magyarországi eredetű lehet.⁴⁵ Lényegesen bonyolultabb és izgatóbb azonban ezeknél a legjelentősebb irodalmi emlékek az ún. pécsi egyetemi beszédeknek a számos tisztázatlan kérdése.

A müncheni Bayerische Staatsbibliothek egyik kódexében található, *Sermones compilate in studio generali Quinqueecclesiensi in regno Ungarie* című terjedelmes skolasztikus beszédeggyűjteményt, melyet Csontos János fedezett fel és Békefi Remig ismertetett részletesebben, irodalmi és eszméletörténeti szempontból Kardos Tibor elemezte először.⁴⁶ A Békefi által közreadott néhány — a magyar szentek ünnepeire írott — beszéd alapján a humanizmus korai termékeként nyilvánította a pécsi prédikációgyűjteményt. E felfogását legújában, immár a teljes szöveg ismeretében, további érvekkel és megfontolásokkal erősítette meg.⁴⁷ Vele egyidőben Petrovich Ede viszont, aki tüzetesen elemezte a kéziratot a keletkezés, a források, a tartalom, a stílus szempontjából egyaránt, arra a meggyőződésre jutott, hogy a beszédek az egyetem alapításánál korábbiak, s nem keletkeztek 1323-nál később.⁴⁸ A korábbra való datálás mellett a fő argumentum a mű bizonyosra vett domonkos szerzőségéből következik: az 1323-ban kanonizált Aquinói Szent Tamás ünnepére nem találunk beszédet, nem szerepel a gyűjteményben idézett 108 auktor között sem, sőt még nevének említésével sem találkozunk. Egy, az Aquinói ünnepére írt beszédet a későbbi, más rendhez tartozó másoló ugyan ki is hagyhatott, mint Kardos Tibor megjegyzi,⁴⁹ a legnagyobb domonkos szaktekintély nevének teljes mellőzése azonban változatlanul megmagyarázhatatlan volna egy, a XIV. század második felében működő domonkos szerző részéről. Az is feltűnő, hogy a gyűjteményben idézett auktorok között nincs az 1274-ben meghalt Bonaventuránál későbbi. Petrovich érveit legújában Bónis György megtoldotta még azzal, hogy a beszédekben megjelenő *Digesta*-utalások is leginkább a XIV. század fordulójára látszanak utalni, minthogy Magyarországon a római jog ismerete ekkor volt a legelterjedtebb a művelt egyháziak körében.⁵⁰ Ha mindez így igaz, akkor a beszédeket törölnük kell a pécsi egyetem emlékeinek sorából. Hogy miért írtak a beszédeggyűjtemény müncheni másolata elé mégis a pécsi egyetemre utaló címet, az ebben az esetben rejtély marad. Petrovichnak az a megfigyelése azonban, mely szerint a címet más kéz utólag írta a szöveg elé, óvatosságra kell, hogy intsen a cím szavahihetőségét illetően.

E bonyolult kérdésben aligha remélhető megnyugtató eredmény, amíg a vitatott szövegek nincsenek teljes egészükben kiadva és a kutatás rendelkezésére bocsátva. Néhány megfontolásra és következtetésre azonban módot ad már az eddigi szakirodalom is. Szinte egyöntetű volt eddig a vélemény, hogy a beszédek szerzője csak magyar és domonkos lehetett. Az előbbi

⁴⁴ BÓNIS György: Az *Ars Notaria* mint retorikai és jogi tankönyv. FK 1963. 373—388.

⁴⁵ CSIZMADIA Andor: Galvano di Bologna... 117—120.

⁴⁶ CSONTOSI János: Nagyfontosságú XIV. századi kézirat a pécsi egyetemről Münchenben. MKsz 1882. 253. — BÉKEFI Remig i. m. 63—122. — KARDOS Tibor: A magyar humanizmus kezdetei. Pécs 1936. 46—50.

⁴⁷ KARDOS Tibor: A pécsi Egyetemi Beszédek és a humanizmus. Jub. tan. 129—162.

⁴⁸ PETROVICH Ede: A középkori pécsi egyetemen kapcsolatos szentbeszéd kora. ItK 1966. 142—146. — Uő: A pécsi egyetemi beszédeggyűjtemény (a müncheni kódex). Jub. tan. 163—223.

⁴⁹ I. m. 133.

⁵⁰ BÓNIS György: A jogtudó értelmiség... 45.

igazolni látszik a magyar szentek ünnepeire írt beszédek aránytalan számú szerepeltetése, valamint azok „rex noster”, „populi nostri, scilicet gentis hungarice” stb. fordulatai; az utóbbi viszont a rendalapítóról szóló nyolc beszéd — miközben Szent Ferencről például egy sincs! —, illetve az azokban előforduló „patris nostri Dominici”-féle kitételek. Csakhogy ebből nem következik még, hogy a magyar és a domonkos szerző azonos lenne. A magyar szentek beszédeiben ugyanis semmiféle domonkos vonatkozást sem találunk, s a domonkosokéban sem magyart. Sőt, a nemzeti szentek beszédein kívül magyar érdekű adat csupán egyetlenegy akad az egész vaskos kötetben: a 157. sz. beszédben utalás van a magyarok és csehek közti — közelebről nem megjelölt — háborúra.⁵¹ Bár a domonkos jelleg Petrovich szerint nem csak a domonkos szentek beszédeiben ismerhető fel,⁵² ebből még nem következik, hogy valamennyi beszéd írója e rend tagja lett volna. Más jelek is arra intenek, hogy a gyűjteményt ne tekintsük egy szerző egységes alkotásának. Jellemben, műfajban és stílusban egyaránt jelentős eltérések mutatkoznak a beszédek között: 145 beszéd egyetemi szintű, 35 laikusok előtti elmondásra készült, 10 pedig csak rövid vázlat; a beszédek felépítésében, a források idézésében is különböző módszerek érvényesülnek.⁵³ A beszédek egyes csoportjait ezért különböző korokból, helyekről és szerzőktől is származtathatjuk, a gyűjtemény összeállítóját pedig kereshetjük a szerzők egyikében vagy tőlük függetlenül is.

Az összeállítás alapja, főforrása bizonyára egy olyan domonkos beszédgyűjtemény volt, mely még az Aquinói Szent Tamás általános kultuszát megelőző évtizedekben, feltehetően a XIII. század végén keletkezett. Hogy ezeket a domonkos prédikációkat Pécssett írták-e vagy másutt, Magyarországon-e vagy külföldön, arra vonatkozóan semmiféle támpontunk sincs. Mint ahogy arra vonatkozóan sem, hogy milyen más forrásokból merített az összeállító esetleg további beszédszövegeket. Csupán a magyar vonatkozású beszédek csoportja látszik határozottan elkülönülni. Nemcsak a szerző nyilvánvalóan magyar volta, de egyéb jellegzetességek folytán is. A Szent István ünnepére írt első és negyedik beszédben például egy, a pécsi misekönyvben is megtalálható himnusz néhány sorát idézi a szerző, ami nemcsak magyar, de egyúttal pécsi voltára is következtetni enged. Ezen kívül csak egyetlen karácsonyi beszédben olvasható a pécsi missaléval megegyező liturgikus ének, a beszédek többi himnuszidézetei idegen misekönyvet követnek.⁵⁴ Az egész kötetben mindössze kétszer történik hivatkozás ferences műre, illetve szerzőre (S. Francisci vita; Bonaventura) s mindkettő éppen magyar tárgyú beszédben fordul elő: Szent István első és második sermo-jában, további érvet szolgáltatva a magyar szerző domonkos voltának tagadásához. Feltűnő végül, hogy e beszédekben a többiekénél nagyobb arányban találunk hivatkozásokat ókori klasszikusokra.

Ha Szent Tamás mellőzésének és más megfontolásoknak az alapján a beszédek nagy részét a pécsi egyetem alapítása előtti időből kell is eredeztetnünk, semmiféle ok sem kényszerít bennünket arra, hogy a magyar vonatkozású beszédek írását és a gyűjtemény összeállítását is korábbra datáljuk. Ez történhetett az egyetem működése idején is, a pécsi egyház valamelyik tudós papja jóvoltából. Petrovich szerint a beszédek magas színvonala művelt egyházi hallgatóságot tételez fel, s ezért teológiai kar hiányában a gyűjteménynek nem sok hasznát lehetett volna venni a pécsi egyetemen,⁵⁵ Gábrriel Asztrik azonban hangsúlyozza, hogy az egyetemi szentbeszédek hallgatása hozzátartozott valamennyi hallgató rendszeres egyetemi programjához, akár volt teológiai fakultás, akár nem.⁵⁶ Ezt az álláspontot erősíti az a tény is, hogy

[⁵¹ PETROVICH magyar szerzőre valló adatnak tekinti a Duna folyó nevének az említését is az egyik beszédben. Vö. A pécsi egyetemi beszédgyűjtemény... 207. A Duna említése azonban osztrák szerzőtől is éppígy elképzelhető.]

⁵² PETROVICH i. m. 211—212.

⁵³ Uo. 170—180.

⁵⁴ Uo. 205—206.

⁵⁵ Uo. 212—215.

⁵⁶ GABRIEL i. m. 31.

egyetemi sermo-kat nemcsak teológus-professzorok írtak. A XV. század elején a krakkói egyetemen például a legjelentősebb beszédgyűjtemények (ad clerum et ad populum) a kánon-jog professzoraitól származtak, pedig akkor már volt ott teológiai kar is.⁵⁷

Bár a mondottak értelmében a sokat vitatott pécsi beszédgyűjteménynek egyetemi célra való összeállítását és a pécsi studium generale-n való használatát lehetségesnek kell tartanunk, legyen szabad mégis az interpretáció-lehetőségek sorát egy továbbival szaporítanom. A pécsi beszédek problémáját senki sem hozta még kapcsolatba azzal az intézkedéssel, mely egyenesen előírja, hogy a pécsi egyházban „ipro roboranda fide catholica” az erre a célra kiválasztott „Magister aut Baccalaureus formatus in Theologia . . . certis diebus et horis juxta formam et conditiones per eosdem Episcopum et Capitulum ordinandas . . . predicare et sermones facere teneatur et debeat”. Ha még ehhez hozzávesszük, hogy az „ad Clerum et Populum” intézett beszédekre azért volt szükség, mert „damnatarum Heresum et errorum fomenta humani generis hostis procurante versutia in Dei Ecclesia eruperant, ac hominum corda infecerant”, akkor bizvást megállapíthatjuk, hogy az ismert pécsi beszédgyűjtemény erre a célra — mint egy amolyan papi továbbképzőtanfolyam, szeminárium vezérfonala — minden tekintetben megfelelő volt. Csábító feltevés ezért a pécsi beszédek egybeszerkesztését ezzel az intézkedéssel hozni kapcsolatba. A nehézség csupán az, hogy idézeteink V. Márton pápa 1428. március 30-án kelt okleveléből valók, vagyis olyan időből, amikor meggyőződésünk szerint a pécsi egyetem már nem működött.

Henrik pécsi püspök 1428-ban határozta el az eretnek tanok terjedésének ellensúlyozására s a papságnak a katolikus hitben való erősítésére prédikatori állás létesítését, melyet egyetemi fokozattal rendelkező teológusnak kell betöltenie, akinek díjazására egy kanonoki javadalmat és a pécsi székesegyház Szent Móric kápolnájának jövedelmét kötötte le. A püspök és a káptalan ennek a döntésnek a jóváhagyását kérte a pápától, amit az az idézett oklevélben meg is adott. A pécsi hitazonosi állás létesítése nem elszigetelt jelenség, Mályusz Elemér összeállítása szerint a XIV. század végétől kezdve vannak adataink külön prédikátorok alkalmazására előbb a plébániákon, majd később a káptalanokban is.⁵⁹

Ha megengedhető, hogy a beszédgyűjtemény összeszerkesztését és a magyar vonatkozású beszédek írását a pécsi székesegyházban létesített prédikatori állással hozzuk kapcsolatba, akkor a Kardos Tibor által a humanizmus megnyilvánulásainak tekintett mozzanatok új megvilágításba kerülnek. Figyelemre méltó, hogy ez utóbbiakra — elenyésző kivétellel — mindig a magyar szentek ünnepeire írt beszédekből, illetve a 157. számú, egy ismeretlen mártírról szóló beszédből idéz példákat. Ezt pedig már fentebb az egyetlen olyan beszédnek nevez-tük, melyben magyar vonatkozás van, a magyar szentek beszédein kívül. Az itt olvasható utalás a magyarok és csehek közti háborúra nehézség nélkül volna vonatkoztatható Zsigmond-nak a cseh husziták ellen magyar csapatokkal vívott harcaira, — mindenesetre könnyebben, mint az 1361. és 1369. évi csehek elleni készülődésre, melyből végül nem is lett háború. Sőt e beszéd arra való utalása, hogy a felkelő szolgák ideiglenesen győzhetnek a zsarnok felett, melyet Kardos a távoli Jacques-vel (1358), illetve a Wat Tyler-féle felkeléssel (1381) hoz kapcsolatba, szintén sokkal érthetőbb, ha a husziták sikereire vonatkoztatjuk.⁶⁰ A beszédek — Kardos szavai szerint — „eretnek környezetet” sejtető allúziói szintén összhangban lennének a történeti körülményekkel és Henrik püspök intencióival. A biztosan magyar szerzőtől származó beszédek gondolatai egyébként is sokkal természetesebben illeszkednek bele a XV. század első felének, mint a megelőző fél századnak az eszmevilágába. Példaként hadd említ-

⁵⁷ KOZŁOWSKA-BUDKOWA i. m. 25.

⁵⁸ Kiadta KOLLER i. m. III. 340–345. — Vö. LUKCSICS Pál: XV. századi pápák oklevelei. Bp. 1931. 977. és 992. sz.

⁵⁹ MÁLYUSZ Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 318–319.

⁶⁰ Vö. KARDOS i. m. 142–145.

sem az igazságos háborúnak a beszédekben érintett kérdését. Ennek önmagában ugyan nincs kormeghatározó szerepe, hiszen a keresztény álláspontot e kérdésben már az egyházatyák leszögezték, mégis a probléma felelevenítésének rendszerint korhoz kötött indítéka van. A benünket érdeklő időszakban a kérdés az 1410-es években vált időszerűvé Lengyelországban a német lovagrend és a lengyelek közti háborúk okán, s a kérdésnek krakkói professzorok körében ekkor jelentős irodalma támadt.⁶¹ Székely György észrevette már a pécsi beszédek és egyes krakkói munkák, elsősorban Stanisław ze Skalbmierza e tárgyú beszéde közti eszmei rokonságot, az előbbieket érdemének tulajdonítva, hogy korán rátapintottak a nemzetközi jog ekkor erjedő kérdéseinek egyikére.⁶² Ha a kérdéses beszédek a húszas évek végén keletkeztek, akkor realisabb és valószínűbb magyarázat áll rendelkezésünkre, mert így a pécsi beszédek kérdéses helye in a lengyel teoretikusok eszméinek hazai lecsapódását láthatjuk.

Hasznos volna tudnunk, hogy ki volt az a kanonok, aki első ízben töltötte be a pécsi székesegyház hitszónokának funkcióját. A pécsi káptalanra vonatkozó töredékes forrásanyag a megbízható azonosítást nem teszi lehetővé.⁶³ Gyanakodhatunk azonban a teológiai és egyházjogi doktori fokozottal rendelkező János valkói főesperesre, akiről 1430—31-ből vannak adataink.⁶⁴ Az eretnekek elleni küzdelemben ő különösen érdekelt volt, minthogy a felügyelete alá tartozó területet fokozottan veszélyeztette az eretnység terjedése.⁶⁵ Kérdés azonban, hogy a prédikatori és az egyik főesperesi funkciót ugyanaz a személy töltötte-e be. Hogy ez a János melyik egyetemen szerezte teológiai fokozatát, azt nem sikerült megállapítani, mint-hogy származási helye és teljes neve ismeretlen.

A pécsi beszédgűjtemény összeállítása ilyen kései időre való keltezésének természetesen ellentmond a müncheni kéziratban olvasható, utólag odaírt s ezért vitatható hitelességű cím. A probléma eloszlana, ha a pécsi egyetemnek a XV. század első felében való fennállásával számolhatnánk. Erre az idézett 1428. évi pápai oklevél semmiféle alapot sem nyújt. Teljesen valószínűtlen, hogy az egyetem működése esetén Henrik püspök és V. Márton pápa iratváltásában ne történt volna utalás a klérus és a nép mellett a tanulók hitben való erősítésének szükségességére. Ezért vagy a végső redactióra vonatkozó feltevésünk elhibázott, vagy pedig a müncheni kódexben a studium generale-ra való utalás téves. Könnyen elképzelhető, hogy miután a gűjtemény kikerült Németországba, ott valaki ismervén azok pécsi eredetét és tudván, hogy volt Pécssett egyetem, természetesen vélte e tudós beszédek egyetemi eredetét. A pécsi beszédek további differenciált vizsgálata, a különböző szerzőktől származtatható részek elkülönítése, s főként a források felkutatása kell, hogy megnyugtató feleletet adjon majd a tisztázás helyett általunk most tovább bonyolított kérdésekre.

4. A pécsi beszédek tárgyalásával már elérkeztünk az egyetem megszűnésének — az előbbi problémákhoz hasonlóan — oly sokat vitatott kérdéséhez. A jubileummal kapcsolatos tanulmányok szerzőinek nagy többsége valószínűnek tartja, hogy a pécsi egyetem a XV. századot már nem érte meg. A Pécssett tanító Hermannus Lurcz magisternek 1379-ben, valamint az ugyanott baccalarius artium fokozatot szerző Petrus de Wyderának 1384-ben a prágai egyetemre való távozása korántsem jelenti még az egyetem ekkori megszűnését,⁶⁶ s abból sem lehet

⁶¹ Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364—1764. Kraków 1964. 65—66.

⁶² SZÉKELY i. m. 162.

⁶³ Vö. Paulus AIGL: Historia brevis . . . capituli . . . ecclesiae Quinque-ecclesiensis. Quinque-ecclesiae 1838.

⁶⁴ BÉKEFI i. m. 55.

⁶⁵ Erre a körülményre PETROVICH Ede volt szíves levélben felhívni a figyelmemet; lehetségesnek tartva, hogy Johannes de Walko a kérdéses személy.

⁶⁶ Erre gondolt Étienne BARTA: L'université Charles de Prague et la Hongrie. RHC 1948. 220. — Itt említem meg, hogy Petrus de Wydera prágai beiratkozásának kelte körül a szakirodalomban zavar uralkodik. Barta szerint a dátum: 1383. június 3.; František KAVKA: A prágai Károly egyetem, a pécsi egyetem és Dél-Magyarország a XIV. században és a XV. század elején, „jub. tan.” 88. szerint; 1386. július 3.; SZÉKELY i. m. 163. szerint 1385; GABRIEL i. m. 56. szerint pedig: 1384. július 3. E káosz oka a forrásnak, a prágai „Liber decanorum”-nak

erre következtetni, hogy 1375-től kezdve a prágai, 1377-től pedig a bécsi egyetemen több pécsi származású hallgató beiratkozásáról van híradásunk.⁶⁷ Nyilván azonban elárulnak ezek az adatok, hogy az első magyar egyetem dinamikus fejlődéséről aligha beszélhetünk; feltehető, hogy a 80-as évek már a fiatal intézmény hanyatlásának évtizedét jelentették. Megerősíti ezt az a körülmény, hogy a legkésőbbi olyan oklevél, mely a pécsi egyetemet említi, 1402-ben kelt. De már ez sem az egyetem fennállásáról tanúskodik, hanem csak egykor (olim) ott tanuló diákok ügyeire vonatkozik, akárcsak két 1400-ból való hasonló tárgyú irat.⁶⁸ Feltehető tehát, hogy az egyetem a 90-es években elenyészett. 1465-ben, Mátyás királynak új egyetem létesítése iránti kérése, melyet éppen az akkori pécsi püspök, Janus Pannonius terjesztett elő Rómában, mindenesetre határozottan kijelenti, hogy Magyarországon ez idő tájt egyetem nem létezik („non viget aliquod studium generale”).⁶⁹

Bár az 1390-es évektől nincs többé adat a pécsi egyetem működéséről, 1465-ben pedig kategorikusan tagadatik annak létezése, többen megkísérelték mégis annak további — egészen a török foglalásig (1543) való — fennállását bizonyítani. Újabbban az egykori egyetem legbuzgóbb kutatója, Petrovich Ede tett erre kísérletet.⁷⁰ Ő ugyan nem vonja kétségbe Mátyás levele állításának hitelét, s nem óhajtja a pécsi egyetem változatlan hosszú virágzásának romantikus gondolatát feleleveníteni, feltételezi azonban, hogy az egyetem valamilyen redukált formában, legalább részlegesen a XVI. századig folytatta működését. Ez alatt azt érti, hogy legalábbis az Artes fakultása, de bizonyos időszakokban esetleg a jogi is fennállott, s egyetemi fokozatokat is adott. Mátyás levele ez esetben csupán arra vonatkoznék, hogy teljes, szabályos, négy fakultású egyetem nincs Magyarországon.

Petrovich azokra az adatokra alapítja érvelését, amelyek igényes oktatási intézmények létezéséről tanúskodnak Pécsen a XV. és XVI. században is. Bár ezeket sohasem nevezik *studium*-nak, *studium generale*-nak, vagy *universitas*-nak, feltételezi, hogy a csupán *scola*, vagy 1495-ben *scola maior* néven említett tanintézet a csonka egyetemmel, amolyan főiskolával lenne azonos. A *scola*, *scola maior* terminusok ilyen értelmezése azonban nem fogadható el.

nem egyértelmű volta. Az adatok ugyanis a kéziratban nem pontos kronológiai rendben haladnak, s ezért teljes biztonsággal nem állapítható meg, hogy Wydera melyik július 3-án iratkozott be. A bejegyzés elhelyezése alapján azonban Gabriel évszáma (1384) látszik a legvalószínűbbnek. (Vö. Monumenta Historiae Universitatis Pragensis. I. Pragae 1830. 243.) — Az a Petrus de Quinque-ecclesiis, aki 1396-ban baccalaureusi fokozatot szerez Prágában, s akit Gabriel Petrus de Wyderával hoz kapcsolatba, minden bizonnyal tőle független személy. Hiszen Wydera már 1384-ben e fokozat birtokában jött Prágába, miért pályázott volna 12 év után ismét ugyanerre.

⁶⁷ Vö. KAVKA i. m. 88. — SZÉKELY i. m. 167. — SCHRAUF Károly: Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Bp. 1892. 1–6.

⁶⁸ BÉKEFI i. m. 130.

⁶⁹ Uo. 131. — A Mátyáséhoz hasonló negatív állásfoglalásként hivatkoztak többen arra az egy évtizeddel korábbi származó adatra, mely szerint Igali Fábian ferences provinciális a rend 1454-ben Egerben tartott tartománygyűlésén azzal az indoklással hozatott határozatot fiatal rendtagok külföldi egyetemekre való küldéséről, hogy az országban nincs egyetem. Vö. KARÁCSONYI János: Szent Ferenc rendjének története Magyarországon. I. Bp. 1922. 64. Karácsonyi azonban nem idézi szó szerint forrását, az eredeti szövegben nincs szó egyetemről, az abban emlegetett *studium* nem intézményre, hanem általában a tanulmányokra vonatkozik. A csak nemrég publikált szöveg kérdéses helye így fest: „De studiis fratrum. Quartum decimum capitulum. Quoniam propter carentiam studii in provincia fratres iuvenes quasi in laicos convertuntur, imo conversi sunt: Statuitur, quod saltem quattuor conventus assignentur, in quibus iuvenes fratres instruantur scholasticis disciplinis, de quibus singulis annis saltem duo mittantur extra provinciam, ubi copia studiorum habentur.” Vö. Arnold MAGYAR, O. F. M.: Die Ungarischen Reformstatuten des Fabian Igali aus dem Jahre 1454. Vorgeschichte und Auswirkungen der Statuten. Archivum Franciscanum Historicum 1971. 99–100.

⁷⁰ PETROVICH Ede: A középkori pécsi egyetem megszűnése. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1966. 153–170.

Hazai és külföldi használatban előfordul ugyan olykor a *scola* szó egyetemre vonatkoztatva is, de mindig vegyesen, váltogatva az egyetemet jelentő kifejezésekkel, amolyan szinonimaként. Jellemző, hogy a pécsi egyetemre vonatkozó okmányokban kizárólag a *studium generale* vagy egyszerűen *studium* elnevezések jelölik az intézményt, kivéve az utolsó három, a diákok korábbi perpatvaraival foglalkozó pápai iratokat. Ezek egyikében a *scola* szó felváltva szerepel a *studium*-mal, a másikkban csak a *scola* fordul elő, míg az utolsóban (1402) csak a *studium*. Ha stiláris jelenségnél nagyobb fontosságot akarunk tulajdonítani e szóhasználatnak, akkor azt az egyetem létének bizonytalanságával, az oklevelek kiállításának idején már megszűntével kell inkább magyaráznunk, nem pedig a *scola* szó rangemelésével. A *studium* és *scola* terminusok váltakozó használata az 1400 és 1402-ből való pápai iratokban semmiképpen sem lehet érv arra, hogy azt a pécsi *scola*-t, melynek 1431–32-ben a kódexmásoló Veresmarti Ipoly tanulója volt, a korábbi egyetemmel azonosítsuk.⁷¹

A *scola maior* kifejezésnek sem megokolt egyetem vagy akár főiskola értelmet tulajdonítani. Egy ilyen néven nevezett pécsi tanintézet tanulóit 1495-ben rekordálásért kaptak Ulászló királytól 3 forintot. Eltekintve attól, hogy nincs tudomásunk arról, hogy egyetemi hallgatók rekordáltak volna, a *scola maior* elnevezés sohasem jelentett egyetemet. Petrovich indokolatlanul gondolja e kifejezést azonos jelentésűnek az egyetem értelemben használt német *Hochschule* szóval. Ez utóbbi Ulrik von Reichenthal általa idézett krónikájában az óbudai és más egyetemek vonatkozásában, de ugyanígy a pozsonyi városi számadásokban a pozsonyi egyetemmel kapcsolatban mindig a *studium generale* vagy *universitas* megfelelője. Az 1467-ben meginduló pozsonyi egyetemet sohasem nevezték *scola*-nak vagy *scola maior*-nak, németül viszont mindig *Hochschule*-ként említik.⁷² Minthogy Petrovich példamutató módon a következtéseinek ellentmondó adatokat is mindig regisztrálja, a *scola maior* kifejezés egy sokkal kézenfekvőbb magyarázatának lehetőségét is felkínálja. Huendler Vid püspöki vikárius egyik 1460. évi leveléből idézi a *scola maioris ecclesiae* fordulatot, rámutatva arra, hogy a pécsi székesegyház más iratok is olykor *ecclesia maior*-nak nevezik.⁷³ A kifejezés annál is inkább indokolt, mert a pécsi várban volt egy kisebb egyház is, a Keresztelő Szent János társaskáptalan egyháza. Világos, hogy Huendler Vid a nagyobb egyház iskolája alatt a székesegyház iskoláját érti, s valószínű, hogy a *scola maioris ecclesiae* fordulat rövidült idővel *scola maior*-ra. Mivel pedig adatok híján is minden okunk megvan feltételezni, hogy a XV. század végén egy olyan jelentős városi központban, mint Pécs, több iskola is volt már, a székesegyházi, illetve káptalani iskolának *maior*-ként való megkülönböztetése egy kisebb plébániai iskolától szintén indokolt lehetett. Meg kell tehát maradnunk Békefi Remig régi álláspontja mellett, mely szerint itt nem a továbbélt egyetemről, hanem a káptalani iskoláról van szó.⁷⁴

A Veresmarti Ipoly által látogatott, majd később *maior*-nak nevezett pécsi káptalani iskola — különösen a XVI. század elején — virágzó és magas színvonalú lehetett. Erre utalnak Gregorincz Pál és Istvánffy Miklós 1543 utáni visszaemlékezései. Mindkettő kiemeli a tanulók nagy számát: az előbbi szerint egy hadsereg is kitélt volna belőlük, az utóbbi kétezerre taksálja számukat. E nyilván túlzó — megszépítő — becsléseknél fontosabb, hogy mindketten utalnak az iskola jellegére is. Gregorincz szerint a diákok a *bonae litterae* tanulására ösztönöztek ide,

⁷¹ Rávonatkozóan lásd PETROVICH Ede: Veresmarthy Ipoly pécsi kódexe. ItK 1968. 672—678. — Petrovichsal ellentétben nem látok okot feltételezni, hogy Veresmarti, aki 1431-ben „studens ac declinista”-ként nevezi magát, két iskolában is tevékenykedett volna: az egyikben mint tanuló, a másikban mint tanító. A középkorban szokásos rendszer szerint a két tevékenységet ugyanabban az iskolában is folytathatta. Ez csak a káptalani iskola lehetett, nem pedig a domonkosoké, miként Székely György véli (i. m. 172), hiszen a domonkosokhoz való tartozására semmi jel sem mutat.

⁷² Vö. CSÁSZÁR Mihály: Az Academia Istropolitana, Mátyás király pozsonyi egyeteme. Pozsony 1914. 101—132. (A függelékként csatolt XV. századi oklevelek.)

⁷³ PETROVICH Ede: A középkori pécsi egyetem megszűnése. 164.

⁷⁴ BÉKEFI i. m. 49.

Istvánffy pedig *gymnasium litterarum*-nak nevezi az intézményt.⁷⁵ Ez újabb bizonyosság arra, hogy egy, a humanizmus jegyében korszerűsödött káptalani iskoláról van szó, ahol az artes oktatásán belül a latin (s talán a görög) nyelvi, a grammatika, a retorika s különösen az antik auktorok tanításán volt a hangsúly. Jogi vagy orvosi oktatásra semmiféle utalás sincs, pedig egyedül ez tenné megengedhetővé, hogy az iskolában az egykori egyetem valamiféle utódját láthassuk. Az természetesen nincs kizárva, hogy a káptalani iskola profitálni tudott az egyetem Artes fakultásának hajdani létéből, illetve hogy ez utóbbinak az elenyészte együtt járt az alacsonyabb rangú iskola színvonalemelkedésével. Hiszen mindkettőnek a tananyaga elvben azonos volt, s csupán a tudományos és gyakorlati célú oktatás különbözősége, illetve a színvonalbeli eltérés különböztette meg őket egymástól.⁷⁶

Az elmondottak egyúttal azt is megvilágítják, hogy amennyire téves az ún. *scola maior*-t az egykori egyetemmel, ugyanúgy elhibázott azt a pécsi domonkosok *studium particulare*-jával azonosítani.⁷⁷ Ez utóbbival kapcsolatban egyébként sem árt némi óvatosság. A kutatók általában feltételezik, hogy a pécsi domonkos rendházban, a rend minden konventjében szokásos oktatáson túlmenően, magasabb fokú rendi iskola létezett már a XIV. században. Volt olyan vélemény, mely szerint ez a domonkos *studium* bizonyos fokig pótolta a teológiai kar hiányát az egyetemen, s legtöbbször idetartozónak vélték a pécsi beszédek szerzőjét. Ezzel szemben le kell szögeznünk, hogy egyetlen adat sem bizonyítja egy pécsi domonkos *studium particulare* létezését sem a XIV., sem a XV. századból. A legkorábbi adat erre 1500-ból való, amikor a Párizsban tanult Mihály frátert nemcsak *lector*-nak, ami minden konventben szükséges volt, de egyúttal *regens*-nek is kijelölték a pécsi rendházba.⁷⁸ *Regens*-nek pedig a domonkosok a magasabb rendi iskolák igazgatóit nevezték. Valószínű ezért, hogy a pécsi domonkos *studium particulare* felállítására a XV. század végén került sor, talán nem függetlenül a budai rendi *studium generale* átszervezésétől. A rendelkezésünkre álló ismeretek alapján mindenesetre semmi alap sincs kapcsolatot keresni a pécsi egyetem és a domonkosok rendi iskolája között.

5. Az egyetem megszűnésének, az egyetem és a káptalani iskola esetleges kapcsolatának a kérdésével szorosan összefügg a pécsi egyetem elhelyezésének, épületének az ügye. Valójában semmit sem tudunk az egyetem helyéről. A krakkói analógia alapján, amelyre Székely György is felhívta a figyelmet, valószínűnek kell tartanunk, hogy az egyetemet a várban a püspök rendelkezésére álló épületek valamelyikében helyezték el.⁷⁹ Krakóban az alapító Kazimír király eleinte szintén nem tudott más megoldást találni, mint a Wawelben adni otthont az új intézménynek. A lengyel király azonban igyekezett minél előbb végleges otthont biztosítani egyetemének, s a Krakó mellett általa alapított Kazimierzben megkezdte az új egyetemi épület építtetését, aminek a király halála azonban hamarosan véget vetett. Pécsen hasonló igyekezetről nem tudunk; a király anyagi támogatása nélkül ez valószínűleg nem is lett volna lehetséges. Pedig a középkori egyetemek virágzásának egyik feltétele volt, hogy azok a városok szívében működjenek s belegyökerezzenek a polgárság világába. Egy három évszázaddal későbbi forrás, Evlia Cselebi útleírása alapján mégis kialakult az a vélemény,

⁷⁵ BÉKEFI i. m. 51, 132.

⁷⁶ PETROVICH legújabban újabb megfontolásokkal próbálta valószínűsíteni az egyetem és a *scola maior* azonosságát: Új magyar egyetemi vonatkozású adatok a XV. századból egy római levéltárban. FK 1970. 158–163. E közleményében az ágostonos-rend római nagykáptalanjának egyik 1477-ből való határozatát idézi, mely szerint a káptalan magának tartja fenn a jogot arra, hogy a magyar ágostonosoknak fokozatokat juttasson. Ebből következteti Petrovich, hogy a magyar ágostonosok hazájukban egyetemre jártak, s minthogy Pécsen rendházuk volt, bizonyára ott. Az idézett forrás azonban sokféleképpen interpretálható, s így Pécsre vonatkozóan megnyugtató következtetést levonni belőle nem lehet.

⁷⁷ HARSÁNYI András: A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen 1938. 237–238. — MÁLYUSZ i. m. 283.

⁷⁸ HARSÁNYI i. m. 238–239.

⁷⁹ SZÉKELY i. m. 160. — Vö. KOZŁOWSKA-BUDKOWA i. m. 21.

hogy az egyetem — ha nem is a városban, de legalább a várban — impozáns épülettel rendelkezett.⁸⁰

A török világotató a pécsi vár leírásakor, miután ékesszólóan ecsetelte a dsáminak átalakított volt székesegyház szépségeit, ezt írja: „Köröskörül kítűnő medresze van, melynek leírására hiányos a nyelv. Jelenleg azonban minden cellája a várkatonaságnak a cellája, mivel Szulejmán khán rendszabálya szerint külön van parancsnoka és százötven katonája: van összesen negyven katonaháza is.” Majd egy lappal később, mikor külön rátér a pécsi iskolák, azaz *medreszé-k* tárgyalására, így folytatja: „A koránmagyarázó- és ulemáknak öt iskolájuk van. Többi között az isteni Eflatunnak a belső várban levő régi, tudományos főiskolája, melynek hetven, fejedelmi boltozatú és várszerű szobája van. Ezeknek mindegyikében egy-egy fajta építészeti tudomány szerint kidolgozott elrendezés van, melynek leírására hiányos a nyelv s az ékesszóló tollnak beszédje töredékes. A korábbi időben ebben a főiskolában keletről és nyugatról több tanuló lakott, kik az összes különös és csodálatos tudományokat mestereiktől látván a tudományokat tökéletesítették; jelenleg azonban e szobácskákban várkatonaság lakik s a lakosokkal szórakozik.”⁸¹

Nem kétséges, hogy a két szövegrész ugyanarra az épületre vonatkozik, s az is bizonyos, hogy a Cselebi által említett várbeli iskola nem a török időben, hanem azt megelőzően működött. Erre utal a „régii” és a „korábbi időben” kifejezés, de főképpen az az állítás, hogy Szulejmán szultán óta az épületben katonaság tanyázik. Az épület méreteit azonban a rajongó dicséret ellenére sem szabad túlbecsülnünk. A boltozatos szobák viszonylag kis helyiségek lehettek, hiszen rájuk a cella, a szobácska elnevezés is illik. Számuk aligha lehetett hetven, mert ez a szám Cselebinél nem meghatározó értékű: Brassórol azt írja például, hogy hetven temploma volt, Szébenben is hetven templomot és hetven fogadót talált.⁸² A 70-es szám tehát csak annyit jelent, hogy „sok”, tiznél-húsznál több. Hasonlóképpen gyanús a negyven „katonaház”-ra való utalása, hiszen Szében városával kapcsolatban is „negyven főiskolául szolgáló érseki ház”-ról olvasunk nála.⁸³ Figyelemre méltó viszont, hogy a helyiségeket, illetve bizonyára csak ezek egy részét, művészi kiképzésűnek tartja. Minthogy e *medreszé*-ről azt mondja, hogy az a székesegyház, illetve dsámi „körül” helyezkedett el, valószínű, hogy több s eredetileg különböző célú, de az ő idejében egyformán katonák szállásul szolgáló épületről képzelet, hogy az valamikor iskola volt. Hiszen akkora iskolaépületet, mely a hatalmas templomot három vagy akár két oldalról is körülvette volna, nehéz feltételeznünk.

Hogy e várbeli *medresze* alatt mit értsünk, ahhoz mindenképp e kifejezés értelmét kell közelebről megvizsgálnunk. A *medresze* szó, melyet Karácson Imre következetesen *főiskolá-*nak fordított, a Korán oktatására szolgáló török iskolát jelent. Nehéz a mi fogalmainkhoz kapcsolni, minthogy több volt, mint a legelemibb ismereteket nyújtó, gyermekeknek szóló iskola, de távolról sem tekinthető magas, tudományos színvonalú oktatási intézménynek. A főiskola kifejezés semmiképpen sem illik rá, amit az is mutat, hogy Cselebi igen sok ilyen *medreszé-t* látott a hódoltságához tartozó magyar területeken. Így megtudjuk, hogy Mitrovicán öt, Eszéken négy, Mohácson egy, Budán hét, Pesten, Esztergomban és Újlakon két-két, Egerben négy, Gyulán és Váradon három-három *medresze* volt.⁸⁴ Használja a kifejezést keresztény városok leírásakor is, nagyobb iskolákra alkalmazva azt. Így említi, hogy látott *medreszé-t* Gyulafehérvárott, és Nagybányán; Kolozsvárral kapcsolatban „főiskolául szolgáló papí házak”-ról (bizonyára az egykori kolostorokra gondol) ír,⁸⁵ Szébenről szólván pedig — mint

⁸⁰ BÉKEFI i. m. 59—62. — Legújabban GABRIEL i. m. 35.

⁸¹ Evlia Cselebi török világotató magyarországi utazásai 1660—1664. I—II. Ford. KARÁCSON Imre. Bp. 1904. — Az idézett részek: I. 199—200.

⁸² Uo. I. 146, 149—150.

⁸³ Uo. I. 150.

⁸⁴ Uo. I. 175, 184, 191, 243, 259, 279, II. 104, 118, 229, 234.

⁸⁵ Uo. I. 76, 84, 88.

láttuk — negyven ilyen célú épületről. E legutóbbi említés alapján az sem kizárt, hogy a keresztény egyházi célokat szolgáló épületeket, a templomokat nem számítva, általában *medreszének* nevezi, így például a papok lakóhelyeit is.

A pécsi várbeli *medreszét* azonban Cselebi határozottan megkülönbözteti minden más általa látott hasonló török vagy keresztény intézménytől; jelentősebbnek, rangosabbnak tekinti a többi iskolánál. Erre utal mindenekelőtt az a kifejezés, melyet a fordító „tudományos főiskolá”-nak magyaráított. Az eredetiben itt a *medresze* szó mellett *dar ül ulum* olvasható, ami szó szerint annyit jelent, hogy „tudományok háza”. Vagyis olyan iskolára utal itt, melyre ez a megtisztelő megjelölés is érvényes. Ezzel összhangban áll az a megállapítása, hogy ide keletről és nyugatról jöttek diákok, és az „összes különös és csodálatos tudományokat” tanulták „mestereiktől”. Ez utóbbi szó török megfelelője, *ustad*, nem akármilyen tanárt jelent, hanem a tudós mester megtisztelő elnevezése. Cselebi tehát mindenképpen valami különösen fontos és kiváló egykori iskoláról szerzett Pécssett tudomást.⁸⁶

Külön magyarázatot kíván az *Eflatun-ra*, azaz Platónra való utalás. Többen arra gondoltak, hogy Cselebi valami Platónról ábrázoló freskót vagy őt említő feliratot láthatott a kérdéses épületben. Csakhogy a török útleíró másutt is emlegeti Eflatunt. Így például Kassával kapcsolatban ezt olvassuk: „Van egy kórháza, melybe ha a beteg élettelenül bemegy, ott feléled, mivel a kolostorban ügyes orvosok vannak, kik az *Eflatun* idejebeli tudományt tökéletesítették.”⁸⁷ Éppen Pécs városának ismertetésekor pedig Memi pasa dsámijáról azt írja, hogy „a platonistáktól (eflatunilar) maradt nagy templom volt”.⁸⁸ Teljesen valószínűtlen, hogy mindezekben a helyeken Platón-képekkel vagy őt magasztaló feliratokkal találkozott volna a derék Cselebi. Memi pasa említett dsámijáról tudjuk, hogy azt a ferences templomból alakították át, ahol aligha úzhatték Platón-kultuszt.⁸⁹ Az *Eflatun-ra* való utalások mögött ezért valami általánosabb jelentést kell sejtünk; talán általában a régi tudományokat, az antik eredetű ismereteket értette ez alatt.

Az a megkülönböztetett bánásmód, amiben a török író a pécsi várbeli „tudományok háza”-t részesíti, mindenképpen elgondolkodtató, de ennek ellenére az megnyugtatóan nem azonosítható a hajdani egyetemmel. A káptalani iskola, mely a XVI. század elején — mint láttuk — jelentékeny és sok diákot befogadó intézmény volt, nyilván a székesegyház szomszédságában helyezkedett el, vagyis ott, ahol Cselebi csodálatos *medreszé-je*. Valószínű azonban, hogy ő ehhez az iskolához tartozónak vélt más, egykor szintén egyházi épületeket is, így például a püspöki palotát, melynek valóban voltak művészien kiképzett helyiségei. Gregoriansz és Istvánffy emlékezéseiből nyilvánvaló, hogy a pécsi káptalani iskolának igen jó híre volt, s így ez önmagában is magyarázhatja a Cselebi által feljegyzett helyi hagyomány túlzásait.⁹⁰ De azt a lehetőséget sem lehet kizárni, hogy élt Pécssett az emléke a még régebbi és még rangosabb iskolának, a XIV. századi egyetemnek, s ez is hozzátapadt a Cselebi által látott épületcsoporthoz. Talán azért is, mert az egyetemi oktatás e székesegyház körüli épületek valamelyikében folyhatott annak idején. Az azonban mindenképp valószínűtlen, hogy az egyetem rövid fennállása alatt pompás épület épült volna számára, s hogy ez még három évszázad után is mint ilyen maradt volna ismeretes. A török világlátó érdekes híradásából tehát biztonságosan nem következtethetünk sem az egyetem épületére, sem pedig az egyetem esetleges hosszabb életére.

⁸⁶ A kérdéses helyeknek az eredeti török szövegben való megkereséséért és az idézett kifejezések magyarázatáért Káldi Nagy Gyulának tartozom köszönettel.

⁸⁷ Uo. I. 107.

⁸⁸ Uo. I. 197.

⁸⁹ DERCSÉNYI Dezső—POGÁNY Frigyes: Pécs. Bp. 1956.

⁹⁰ A Cselebi által leírt épületet a hajdani káptalani iskolával azonosította SZÓNYI Ottó. is: Pécs városa Evlia Cselebi tükrében. ArchÉrt 1928. 249.

6. Valószínűsítve az első magyar egyetem 1390 körül bekövetkező elhalását, magyarázatot kellene adnunk élettartama rövidségének — húsz-huszonöt év — okaira is. Megnyugtató módon ez nem lehetséges, bizonyos következtetéseket azonban levonhatunk azoknak a kedvezőtlen körülményeknek az ismertetéséből, melyek elősegítették a nagyra hivatott intézmény korai elenyészését. Konkrét adatok hiányában segítséget leginkább az összehasonlító módszer nyújthat, melyet az 1360-as évek közép-európai egyetemalapításaival kapcsolatban Adam Vetulani és Székely György sikeresen alkalmazott.⁹¹ Míg az előbbi azok keletkezésének, az utóbbi megszűnésüknek a megvilágításához járult hozzá.

Bár a krakkói és a bécsi egyetemek ma is fennállnak, velük kapcsolatban sem jogosultalan a kezdeti rövid fennállás emlegetése. Az 1364-ben alapított krakkói egyetem működéséről az első biztos adat 1368-ból való, amikor egy, az ottani Artes fakultáson baccalaureus fokozatot nyert hallgató a prágai egyetemre iratkozott be. Ezután még három diákról van tudomásunk 1373-ig, s rajtuk kívül csupán néhány 1367—69-ben másolt kézirat tanúskodik az egyetem korai életéről. Professzorát egyet sem ismerünk, s arról sem tudni bizonyosat, hogy milyen karok működése indult meg. Biztosnak csak az Artes létezése tekinthető, de valószínű a kánonjog oktatásának megkezdése is, s — egy 1368-ban másolt orvosi kézirat alapján — elképzelhető némi orvosi kurzus is. 1373-tól kezdve az adatok sora végleg megszűnik, az egyetem jó időre álomba szenderül, — nem utolsósorban a magyar Lajos király közömbössége következtében.⁹² Nem volt szerencsésebb kezdetben a bécsi egyetemalapítás sem. Az alapító Rudolf herceg ugyanis meghalt, mielőtt kézhez kaphatta volna a fundációt jóváhagyó pápai bullát. Az egyetem számára általa ígért anyagi gondoskodásból így alig valósult meg valami. Az Artes fakultása ugyan megszerveződött és valami csekély kánonjogi oktatás is megindult, az adatokból azonban többre, mint nyomorúságos tengődésre nem lehet következtetni. Csak egy jó évtized után, 1377-től kezdve figyelhető meg némi rendszeresség; ettől kezdve ismert már a rektorok neve, s megvannak a matrikulák is. Az egyetem igazi talpraállítására, újjralapítására azonban csak 1384-ben került sor.⁹³

A lengyel és osztrák testvéregyetemek kezdetben tehát semmivel sem voltak szilárdabb és biztosabb jövő elé néző intézmények, mint a pécsi. Az alapítók hamarosan bekövetkező halála után egyetemeik megfelelő pártfogó és anyagi támogatás híján maradtak. Sem Kázmérnak, sem Rudolfnak nem sikerült anyagilag úgy megalapoznia alapítását, hogy az személyétől függetlenül is tartósan működhessen. A pécsi egyetem eleinte még szerencsésebbnek is mondható, mert bár az alapító király és utódai nem gondoskodtak róla, az alapítást kezdeményező Vilmos püspök utóda, Alsáni Bálint igyekezett működését biztosítani, ami persze nem pótolhatta a királyi támogatás elmaradását. Az alapító személyétől való függés s a nem kielégítő anyagi megalapozottság mellett e három egyetem esendőségének fontos oka lehetett a teológiai karok hiánya is. A legnagyobb tekintélyű fakultás nélkül valamennyien másodrangúvá váltak a korábbi alapítású prágai egyetem mellett, s nem csökkentették jelentékeny mértékben annak vonzerejét. Nem véletlen ezért, hogy a bécsi és a krakkói egyetem újjaszervezésének kiindulópontja az anyagi alapok tartós biztosítása mellett a teológiai karok engedélyezése volt 1384-ben, illetve 1397-ben.

A közép-európai egyetemalapításoknak az 1360-as évekbeli első hulláma — miként Székely György nevezi — sehol sem járt tehát sikerrel. Nem az a főprobléma ezért, hogy miért nem maradt fenn tartósan a pécsi egyetem, hanem, hogy miért nem tudott néhány évtized után a bécsihez és krakkóihoz hasonlóan újjaszerveződni. A választ erre a kérdésre könnyen megtaláljuk, ha figyelembe vesszük, hogy Bécsben is, Krakóban is az uralkodó, a városi polgárság és a klérus együttes erőfeszítése és közreműködése hozta csak meg gyümölcsét.⁹⁴ Pécs eseté-

⁹¹ SZÉKELY i. m.

⁹² KOZŁOWSKA-BUDKOWA i. m. 19—21.

⁹³ GALL i. m. 51—52.

⁹⁴ KOZŁOWSKA-BUDKOWA i. m. 23—24. — GALL i. m. 52—54.

ben ilyen összefogásra nem kerülhetett sor. Nagy Lajos halála, majd a Kis Károlyt trónra segítő nápolyi párt veresége jelentékeny változást eredményezett a magyar külpolitikában. A déli-délnyugati orientációt nyugat- és közép-európai váltotta fel, mint arról Mária királynő tervezett Valois-i, illetve megvalósult Luxemburgi házassága tanúskodik. Pécs városának jelentősége az uralkodók szempontjából nyilvánvalóan csökkent ezáltal, sőt — a délnyugati országrészek főurainak Mária elleni lázadása miatt — okuk lehetett a bizalmatlanságra is. A pécsi püspök és egyetemi kancellár, Alsáni Bálint ugyan a királynő szilárd híve volt, de minthogy a francia házassági tervet támogatta, nem tartozott Zsigmond kegyeltjei közé.⁹⁵ A városi polgárság aktív támogatásáról, melynek oly elhatározó jelentősége volt a krakkói egyetem visszaállításában, Pécsről még kevésbé lehetett szó. Hiába számított Pécs városi fejlettsége magyarországi viszonylatban előrehaladottnak, polgárai nem tudván önkormányzatot kiharcolni, jogilag a püspök és a káptalan jobbágyai voltak. Városi privilégiumok híján pedig az egyetem számára semmiféle támaszt sem jelenthettek. Egyedül a klérus s elsősorban a püspök lehetett érdekelve az egyetem fennmaradásában, ez pedig önmagában nem bizonyulhatott elegendőnek. Különösen, ha a püspöki székben egy öregedő s a politikai életből kiszorult ember ül. Alsáni ugyan, akárcsak elődje, Vilmos, magas állami funkciókat töltött be, de miután 1386-ban Erzsébet anyakirálynő, akinek kancellárja volt, meghalt, többé nem jutott fontos politikai szerephez, sőt az uralmat 1387-től kezdve ténylegesen gyakorló Zsigmond részéről sorozatos mellőzésben volt része.⁹⁶ Nem hogy az egyetem újjászervezéséhez, teljességtételéhez, de — a jelek szerint — életben tartásához sem volt már ezután elég ereje.

A fentiek ismeretében nincs tehát azon csodálkoznivaló, hogy az 1390-es években, mikor Ausztriához és Lengyelországhoz hasonlóan Magyarországon is napirendre került újra az egyetem kérdése, Pécsről már nem esik szó. A pécsi egyetem s általában a magyar egyetemfejlődés szempontjából nem a kezdeti nehézségek végzetesek, hanem a szerves folytatás, a megújulás lehetetlensége. Míg a szomszéd országokban az elsőt nyomon követő „második” alapítás ugyanazon a helyen történhetett, már határozott előzményekre s az egyetemi gondolat bizonyos tradíciójára építve, addig az 1395-ben alapított második magyar egyetemnek, az óbudainak, nélkülöznie kellett az egyszer már befektetett erkölcsi és szellemi tőke kamatait.

Tibor Klaniczay

PROBLÈMES RÉSOLUS ET IRRÉSOLUS A PROPOS DE LA PREMIÈRE UNIVERSITÉ HONGROISE

Le 600e anniversaire de la fondation de la première université de la Hongrie, de l'université de Pécs, fondée en 1367, entraînait le renouveau des recherches, depuis longtemps négligées, de l'histoire d'université en Hongrie. Les ouvrages nouveaux, publiés à l'occasion de cet anniversaire, enrichissent par beaucoup de données nouvelles nos connaissances concernant l'université de Pécs, ce qui nous rend possible de tracer le bilan de la recherche, de réunir les résultats et de les développer s'il est possible. L'étude présente essaie d'aborder cette tâche sur les points suivants: 1° Elle cherche à démontrer avec vraisemblance que la fondation de l'université est le mérite de l'évêque Guillaume avant tout, et que le roi y avait très peu de part, de plus, l'université ne recevait même pas de soutien notable de la part de roi. 2° Elle essaie d'identifier la personne de quelques professeurs de Pécs. 3° En examinant le problème des discours universitaires de Pécs, appréciés de manières diverses et datées des années diverses, elle aboutit à la conclusion qu'il s'agit ici des oeuvres de plusieurs auteurs, datées des époques différentes, et que cette oeuvre ne peut être considérée d'ensemble comme celle d'un

⁹⁵ FÜGEDI i. m. 104—105.

⁹⁶ Uo. 105—106.

dominicain hongrois quelconque. La majeure partie de ces discours est sans doute l'oeuvre d'un auteur dominicain, mais il pouvait être un étranger aussi, et les discours dont l'auteur était hongrois très vraisemblablement, supposent plutôt comme auteur un prêtre séculier. De ces derniers, on peut supposer qu'ils n'ont été faits qu'au XVe siècle, après l'organisation du poste de prédicateur de la cathédrale de Pécs (1428). 4° A propos du problème beaucoup discuté de l'abolition de l'université, l'étude réfute tous les arguments, à la base desquels on cherchait à rendre vraisemblable l'existence de l'université après le XIVe siècle. 5° En outre, elle cherche à éliminer quelques erreurs concernant la place de l'université, avant tout à la base d'un examen plus approfondi de la description d'Evliya Tchélébi. 6° Enfin l'auteur examine les causes et les circonstances de la disparition précoce de l'université de Pécs, en connexion avec le développement des autres universités de l'Europe Centrale au XIVe siècle.

A SZEMBESÍTETT MADÁCH*

Az ember tragédiája összehasonlító vizsgálatára a múltban már eredményesen került sor. Az eddigi elemzések főként a *Faust* ihlető szerepével foglalkoztak, valamint a *poème d'humanité* műfajával, melybe a Tragédia kétségtelenül beletartozik. A *Faust* nyomán Byrontól Lamartine-on, Vigny-n át Mickiewiczig, sőt Ibsen *Peer Gyntjéig* a romantika emberiségi mondanivalóját drámai költemények hősei, titánjai, bukott angyalai testesítették meg. A drámai költemény a klasszicizmussal szembeforduló Sturm und Drang terméke, és az 1770-es évtized nem egy kezdeményéhez visszatérő romantika az egyetemes költészet új lehetőségét látja ebben a műfajban, mely dráma is, költemény is.

Az, hogy *Az ember tragédiájának* a *Faust*hoz mély köze van, s hogy Madách alkotása a *poème d'humanité* műfaji családjába tartozik: vitathatatlan tény. Mégis, amikor a Tragédia összehasonlító vizsgálatát újból megkíséreljük, magának az összehasonlításnak egy olyan elvét próbáljuk alkalmazni, melyet eddig nem érvényesítettek. A továbbiakban a Tragédiát olyan alkotásokkal próbáljuk szembesíteni, melyek ugyanazokat a kérdéseket teszik fel, mint Madách műve is, tehát a Tragédiának nem műfaji családját, hanem az eszmei párhuzamait keressük.

A Tragédiában elhangzó kérdések egyik körét a *Faust*ban is megtaláljuk, — de a kérdésekre adott feleletekben a *Faust*tól sokmindenben eltér *Az ember tragédiája*. Bennünket most elsősorban az érdekel, hogy a külső hasonlóságokon túlmenően mik a *Faust* és a Tragédia valódi, lényegi hasonlóságai, — és a külsődleges különbségeken túl, melyek a két mű lényegi különbözőségei. A másik kérdés, mely az előbbinek folytatásául kínálkozik: a Tragédia létrejötté idején mely fajta művek térnek vissza a *Faust* kérdésfeltevéséhez, s az egyazon kérdéskörhöz tartozó feleletek miben különböznek a Tragédia adta feleletektől?

Az, hogy a *Faust* is, a Tragédia is a mennyekben kezdődik, és bibliai, illetve patrisztikai személyiségek közbejöttével végződik; merőben külsődleges hasonlatosság. Ilyen felszíni jegyek alapján a Tragédiát a világirodalom túlságosan nagyszámú alkotásával lehetne egybevetni anélkül, hogy ebből az egybevetésből lényeges tanulságok kerülnének ki. Valójában azok a párhuzamok is csekély tanulsággal szolgálnának, melyek a Tragédiát szembesítenék a *poème d'humanité* családjába tartozó romantikus művekkel. A romantika drámai költeményei megteremtik a műfaji folyamatosságot a *Faust* és a Tragédia között, de a romantikusok a goethei példa olyan értelmét bontják ki, melytől a Tragédia nem fogadott be sugallatot. A romantika főként a hősök és a világ konfliktusai, az ember prométheusi lényének tragédiái iránt fogékony. Madáchot egészen másféle kérdések nyugtalanítják. Pedig ezek a madách-i kérdések éppúgy bennfoglaltatnak a *Faust*ban, mint a romantika tragikai eszménye is. A *Faust* többértéű értelméből azonban mást bont ki a romantika és ugyancsak mást *Az ember tragédiája*.

* Elhangzott az ELTE Bölcsészettudományi Kara által Madách Imre születésének 150. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszakon 1973. december 6-án.

A *Faust* magában foglalja az emberi lét és sors kilátásosságának kérdését: szembe tud-e szegülni az ember a sorsában rejlő végzettel, melyre Mephisto szüntelen figyelmezteti Faustot? A maga jobbik útját tudja-e végigjárni az ember, vagy az ördög útjára kényszerül-e végül is? A *Faust*nak csupán egyik értelme ez a kérdés, de nem véletlen, hogy Madáchot épp ez ragadja meg. Az *ember tragédiája* világosan és egyértelműen helyezi a hangsúlyt az emberiség harcai-
nak kilátásosságára vagy kilátástalanságára, — és noha Faustnál is sok minden ezen a prob-
lémán fordul meg, Ádámnál meg éppenséggel az ember pusztá léte, fennmaradása is a törté-
nelem kilátásosságától és az emberi cselekvés értelmes szabadságának biztosítékától válik
függővé. Faust a felvilágosodás embereszményének megtestesítőjeként fordul szembe a vég-
zettel, az ördögi kényszerrel, és a Tragédia is Ádám sorsában a természeti és a történelmi
végzettségűség drámáját bontja ki. Ha a két mű azonos kérdést tesz is fel, feleleteik mégis
lényegesen eltérőek. Volt idő, amikor a Tragédiát inkább megvédeni igyekeztünk a fausti
hasonlatossággal szemben, és védelmünk azért lehetett indokolt, mivel a felületes szemlélő
a Tragédiát túl könnyen fogadná el Faust-utánzatnak. Helyesen akkor járunk el, ha leszö-
gezzük, hogy Madách nemcsak formailag, de eszmeileg is ugyanúgy indítja a Tragédiát, mint
Goethe a *Faust*ot, — majd pedig csupán formailag hasonló, de lényegileg nagyon is eltérő
végkifejlettel zárja. De még e kétségtelenül fennálló, sőt szándékolt hasonlóság ellenére is fel
kell ismernünk bizonyos különbségeket. Míg a *Faust* mennyei előjátékában Goethe az Urat
egyféle föllyenes könnyedséggel szólaltatja meg, s Mephistot már ebben a prológusban is,
habár élénken ábrázolt, de az egész mű hierarchiájában csak mellékes fontossággal bíró karak-
terfiguraként mutatja be, — addig a Tragédia első színében Lucifer a természet és az emberi
lét ellentmondásosságára nyomatékkal hivatkozik, midőn az Úrnak szemére veti az összhangzó
értelem hiányát, s büszkén hirdeti térnyerését a teremtett anyagi és szellemi világban. Me-
phisto szerepe sohasem válik Faustéval egyenrangúvá, Luciferé azonban Ádáméval és Éváéval
csaknem mindig egy szinten mozog, és drámailag csak akkor halványul el, amikor magának
a Tragédiának drámaisága is ellankad, tehát a XI-es londoni színtől kezdődőleg. Lucifer első
színbeli kritikájára ad valójában feleletet a XV. szín zárótirádája, mely az összhangzó érte-
lem diadalmas fennállását hirdeti. A Tragédia igazi vitapartneri: az Úr és Lucifer, — ilyes-
mit pedig a *Faust* Istenéről és Mephistójáról el nem mondhatunk. A *Faust* mennyei prológus
Ura többé színre se lép, s a mennyei utójátékban neki szerep sem jut.

A *Faust* zárójelenetének egyik motívumával mégis egybehangzik a Tragédia zárósora;
„Ki holtig küzdve fáradoz, az megváltást remélhet,“: a *Faust* anyagi karának ezekre a szavaira
a Tragédia küzdést, bizást hirdető, végső kijelentése nagyon is emlékeztet. A *Faust* utolsó
strófája, mely az Örök Asszonyi megváltó, felemelő hatásával biztat, drámai fordulatként
ismétlődik a Tragédia XV. színének abban a cselekményt lezáró epizódjában, melyben anya-
ságával Ádámot az öngyilkosságtól menti meg Éva. A Tragédiában azonban Évát nemcsak
a zárójelenet mutatja Ádám megmentőjének: a Tragédia alapeszméjében eleve bennfoglal-
tatik a figyelmeztetés, hogy a Teremtés összhangjában Ádám ábrándos eszmeisége, Lucifer
tagadása, valamint az Éva képviselte természetiség egymásra szorulnak, kiegészítik egymást.
A Tragédia egy eszmei, egy természeti és egy tagadó-kritikai szférát foglal magába, s ennek
a három princípiumnak dialektikus viszonya hozza létre a Teremtés összhangját, de ugyanez
a dialektika kezeskedik a Történelem értelméért és kilátásosságáért is. E három szféra három
személyiségben testesül meg: Ádám az eszméket, Éva a természetet, Lucifer pedig a tagadó-
lagos mivoltában is, — szándékai ellenére is — előbbre vivő kritikát testesíti meg. A Tragédiá-
ban az Úr szándékainak önkéntelen is legbuzgóbb megvalósítója maga Lucifer, aki emiatt
mély értelmű paradoxont testesít meg dráma-szerepkörében. Ilyesméről szó sincs a *Faust*-
ban, ahol a triviális és alárendelt helyzetű Mephisto nemhogy az Úrnak, de még az autonómiá-
ját megőrző Faustnak sem válhatik egyenrangú partnerévé.

A *Faust* és a Tragédia között a legnagyobb különbséget abban láthatjuk, hogy a Madáchnál
egymástól különválasztott szférák Faust személyiségében szervesen egyesülnek, Lukács György

megfogalmazása szerint Faust az emberi nemre utaló szimbólum, — de ha Faustot szimbólumnak látjuk, úgy Ádámot, Évát és Lucifert inkább valamiféle allegóriáknak kell tekintenünk. Ez az allegorikus jelleg mégsem egyértelmű, mert Ádám és talán még inkább Éva, újból és újból felvett, különféle szerepeikben pregnánsan egyénített arcukat is öltönek oly mértékben, hogy allegorikus jellegük inkább a mű eszmei szerkezetében, semmint drámai cselekményében válik érzékelhetővé.

A Tragédia eszmei felépítése, vagyis három allegória képviselte, három szférára bontottsága, s e szférák dialektikus viszonyának drámává formáltsága: programszerű, és a költő helyzete, célkitűzése szerint szükségszerűnek minősülő elvet szolgál. Nem kétséges, hogy a *Faust* még a Tragédiánál is tökéletesebb műalkotás, mivel intenzívebb és teljesebb világot és élőbb, sokrétűbb hőst teremt, semmint azt a Tragédia teszi és teheti. Amiben a Tragédia többre törekszik a *Faustnál*, tehát egyetlen élet drámájának bemutatása helyett a világtörténelem drámájának bemutatására; épp abban és amiatt válik is nála szegényebbé. A Tragédia három főszereplője közül egyik sem növekszik oly szimbolikus személyiséggé, mint Faust, mégpedig épp azért nem, mivel hármuk jellemébe szétosztottan jelenik meg mindaz, ami Faustban oly teljes jellemrajzi egységet képez. Faustot az eszme, az érzéki természetiség és a drámaian önmarcangoló kritika együttesen növelik egyaránt valóságos és szimbolikus hősalakká. A Tragédia három szférája nem egyesül egyetlen drámai főhősben, e három szféra egyesülése csak a befejezés nyújtotta világképben jön létre, tehát lényegileg elvont marad.

A *Faust* gazdag konkrétságához képest bizonyonnan haloványabb és törekenyebb madáchi elvontság mégsem mentegetést kíván, mert ez az elvontság szigorúan szükségszerű, Madách céljaiból és gondjaiból logikusan adódó sajátosság. Madách egyértelműen, kizárólagosan veti fel azt a kérdést, mely a *Faustnak* csupán az egyik kérdése: kilátásos-e az ember történelmi vállalkozása, szembeszegülhet-e az ember a lényében rejlő természeti és a sorsában rejlő történelmi végzettel? Ha valaki ily egyenesen veti fel a kérdést, és arra ugyancsak egyenes, tehát világos feleletet akar adni, annak csak úgy lehet megoldania feladatát, ahogyan Madách megoldotta. Tehát oly módon, hogy a Tragédia első három színe exponálja a természeti determinizmus tételét, s arra növekvő mértékben utalnak vissza a történelmi színek, de leginkább a színsort záró XIII. és XIV. szín. A történelmi végzet tételének végig gondolására pedig az egyiptomitól a második prágai színcsoportig terjedő sor nyújt alkalmat.

Megfigyelhetjük már, hogy a XI., a londoni szín, tehát Madách jelenének képe lényeges változást jelent a Tragédia drámaiságában; itt kilépünk a történelemből, magában a jelenben mozgunk, majd egy tételszerűen megszerkesztett jövőbe lépünk át, miközben a történelmi determinizmus kérdésköre helyett mindinkább a természeti determinizmus jut szóhoz, mégpedig a drámai mozgalmasság rovására. A Tragédia XI. színe már az összehasonlító vizsgálat új körébe vezet át. E szín láttán kell feltennünk a kérdést, hogy Madách kortársai közül kik szólaltatták meg az élet, a társadalom, a történelem végzetszerűségének problémáját, és azt mi módon, milyen művészi megoldással, miféle végtanulással szólaltatták meg?

Mielőtt ennek a kérdésnek felvázolását megkísérelnők, a *Faust* és a Tragédia összevetését azzal kell zárunk, hogy a Tragédia a drámai költemény műfaja révén kapcsolódik a *Faust*-hoz, valamint a *Faustot* is magáénak valló romantikához, ez a kapcsolódása azonban kevésbé lényeges, mert Madách csak rekvizitumokat vesz át a romantikától, s a romantikának formai, stiláris örökségét, nem pedig a szellemét, a szemléletét teszi magáévá. Annál szorosabban kapcsolódik magáénak a *Faustnak* gondolati lényegéhez, különösképp a kilátásosság kérdésének felvetésében. De éppen amikor a *Faustnak* ehhez a lényeges eleméhez kapcsolódik, el is kell térnie a *Faust* probléma-megoldásától, útmutatásától. Ez az eltérés márcsak azért is szükségszerű, mivel Madách másféle történelmi és eszmei indítékok hatására teszi fel a kilátásosság kérdését, mint ahogyan azt Goethe feltette. Madách az emberiség útját és sorsát másképp érzékeli, mint Goethe, és ugyancsak másféleképp, mint a poème d'humanité romantikus művelői. A Tragédia tehát a romantika poème d'humanité-jával, a romantikus drámai költemény-

nyel csak mint közkeletűvé vált hagyománnyal érintkeznek. A goethei örökség formai részének felhasználásában a Madáchéhoz hasonló autonómiát csak Mickiewicz tanúsít. De ha az *Ősöket* a Tragédiával összevetjük, csupa szöges ellentéttel találkozunk. Az *Ősök* Gustav-Konradja a nemzeti tragédia szimbolikus hőseként áll előttünk, és éppen e két mű összevetése figyelmeztethet arra, hogy noha Madách a magyar katasztrófából kiindulva veti fel a történelmi kilátásosság kérdését, ennek folyamata önáa sokkal inkább általános, emberiségi szinten megy végbe, mint Mickiewicznél. Az *Ősök* mindenestől a lengyel történelmi tragédiát fejezi ki. Madách műve pedig a magyar történelem tragédiájának élményéből egy általános emberiségi tragédia érzékeléséhez jut el. Az a felfogás, mely a magyar provincializmus egyik megnyilvánulását látja a Tragédiában, ezzel a körülménnyel sem vet számot.

Az ember tragédiáját az európai romantika nagy lezáró műveként is emlegetni szoktuk, s ilyennek érzékeli azt az újabb szovjet romantika-kutatás is. Ez a megállapítás jogos és találó, de amikor a Tragédiában a romantika egyik nagy záróművét kell látnunk, olyan megkésett alkotást, amelyet még a *Peer Gynt* fog követni, — azt is észre kell vennünk, hogy a drámai költeménynek csupán a formáját vette át Madách a romantikától, míg magának a műnek eszmei koncepciója elüt a romantikus drámai költeményektől. A Tragédia dramaturgiájában, különösen a római színben vagy a londoni szín haláltánc-jelenetében, feltűnnek bizonyos romantikus mozzanatok, de ezek súlya alig haladja meg azokat a rekvizitumokét, melyeket a romantika alkotói módszerre örökségként hagyott hátra az utókor számára. Madáchnak a Tragédia előtt keletkezett drámai próbálkozásai kétségtelenül a romantikus dramaturgia hatását mutatják, nem utolsósorban Musset történelmi drámáinak szerkesztésmódját, de a drámai miniatűrökből megszerkesztett cselekménynek ezt a technikáját a *Götz* és az *Urfaust* már több mint fél évszázaddal a romantika előtt kialakította. Tagadhatatlan viszont, hogy a romantikus dramaturgia módszerbeli öröksége a Tragédiában fontos helyet foglal el, és ez a mű az utolsó nagy alkalmak egyike az európai romantika történetében, amikor ezt az örökséget egy nagy igényű eszmei és költői vállalkozás megvalósítására használják föl.

Dramaturgiailag és a költői atmoszféra tekintetében a Tragédiában egymástól nagyon eltérő régiókat különböztethetünk meg. A keretszínek (I—III. és XV.) kérdései, valamint eleletei eleve megkívánnak bizonyos gondolatiságot és olyasfajta költőiséget, melybe sok romantikus elem is vegyül. A történelmi színek (IV—X.) sem egyöntetűek, közülük az első négy inkább okfejtés jellegű és érvelő; voltaképp ezek bonyolítják le az Ádám és Lucifer közötti vitát. Elüt ezektől a két prágai és a közébük ékelt párizsi szín (VIII—X.), melyeknek személyes, sőt önéletrajzi jellegét könnyen felismerhetjük. A dráma középpontjában találjuk ezeket a színeket, s épp bennük kezd kibontakozni az a fajta álomszerűség, mely a Tragédia színeit egybefogja. Ezt az álomszerűséget az álomban álmódott álom, tehát a francia forradalom jelene méginkább kiemeli, miáltal az egész mű eszmei középpontját is létrehozza. A keretszínek és az első négy történelmi szín mintha ennek a színsornak (VIII—XI.), immár a londonit is ideértve, előkészítéséül szolgálnak, s a jövőt bemutató három szín (XII—XIII—XIV.) a voltaképpeni dráma spekulatív utójátékaként hat. Az egész művet tehát a személyes, életrajzi és korélmény köré felépített szerkezetnek tekinthetjük; Az ember tragédiájának magva az első prágai, a párizsi, a második prágai — és a londoni szín. Ez utóbbi egyszersmind Madách jelenének képe is, állóképszerű, csaknem bábjátéki megoldással, éppannyira állókép, mint álom. A legszemélyesebb színekhez, tehát a prágaihoz különös utóhangként csatlakozik a londoni, melynek jelzészellege mélyebb értelmet sejtet. Éppen a londoni szín az, amelynek terepén Madách elkanyarodik voltaképpeni kortársaitól, akikért szinte kiált, hogy velük párhuzamba állítsuk, de akiktől mégis oly lényegbevágón különbözik.

Vissza kell térnünk ahhoz a korábban felvetett kérdéshez, hogy a *Faust* problematikáját a Goethe utáni fél évszázadban milyen művek folytatják igazán. Láthattuk már, hogy a drámai költemény műfaját a romantika karolja föl, s ugyanez lépteti színre a *Faust*ban kétségtelenül fontos szerepet betöltő titáni egyéniséget. Barta János mutatta ki, hogy Madách Herakles-drámája, a *Férfi és nő* miként kapcsolódik össze a romantika titán-drámáival. Az *ember tragédiája* azonban nem a Herakles-drámában rejlő alapkérdést fejt tovább, annál sokkal szélesebb, elvontabb és általánosabb problémát ölel föl, habár Ádám drámájába Herakles sorsának elemei is belejárzanak. A *Faust*ban rejlő kilátásosság-problémának, vagyis ember és végtet viszonyának, az emberi szabadság kérdésének már Madách előtt sem a romantikus drámai költemény az igazi megszólaltatója, s az ő korában még kevésbé lesz az. Ember és végtet, az emberi sors kilátásossága, a fausti szabadságvágy, az egyén és a koreszmék konfliktusai: mindez a kor regényirodalmában szólal meg újszerűen és az új viszonyoknak megfelelő módon. Madách tehát *Az ember tragédiájában* és annak drámai költeményi műfajában tárgyal még olyan kérdést, mely legkorszerűbb megfogalmazását már a vele kortárs regényíróknál nyeri. Amikor ezt megállapítjuk, ebből éppen nem a Tragédia valaminő korszerűtlenségére akarunk következtetni, mert ha a magyar irodalom sajátos útját egy európai általánosabb úthoz elvontan viszonyítjuk, és különféle modellek szembesítésére, nem pedig a történeti folyamatok törvényeinek és kényszereinek megítélésére törekszünk: ez az eljárás méltánytalan következtetésekhez vezethet. Egy-egy irodalom nem mindig akkor jár a jó úton, amikor a legfrissebb példákat követi, hanem amikor a maga történelmi és társadalmi feltételei közt felel meg annak a hivatásnak, melyet sajátos helyzete ír elő számára. Madách műve ennek az igénynek felel meg, és mint ilyen lehet *Az ember tragédiáját* szembesíteni más irodalmak olyan alkotásaival, melyeket Madáchtól gyökeresen különböző módon, tőle merőben elütő végta-nulságokkal, de ugyancsak az emberi sors, a történelem kilátásosságának kérdése nyugtalanít.

A komparatistika önkényesen szokott eljárni, amikor egymástól távoleső műveket és alkotókat szembesít pusztán azért, hogy párhuzamos motívumok elemzésében kedvtől lelhesse. Ily módon válthatott önkényessé például Dickens és Joyce egymással szembesítése, — nem lehet azonban önkényesnek tekintenünk az olyan szembesítést, mely azonos korszak azonos problémakörére támaszkodik. Ha nem a műfaji vagy formai párhuzamokat, hanem az ábrázolt korkérdések azonosságát keressük, úgy indokolt lehet *Az ember tragédiáját* azokkal a vele csaknem egyidőben keletkezett regényekkel szembesítenünk, melyek ugyancsak az élet és a történelem, az ember és a koreszmék viszonyát választják tárgyukul. *Az ember tragédiájának* két kortársi párhuzama van a XIX. századi regényben, melyek más-másféle módszerrel ugyanazt a kérdést vetik föl, és más-másféle módon adnak rá feleletet. A Tragédiát kevéssel követi a *Háború és béke* (1865—1869), a Tragédiát előzi meg a *Bovaryné* (1856), majd követi csakhamar az *Érzelmek iskolája* (1869). A szembesítés azonban inkább Madách és Flaubert között lehetne indokolt, mivel Wagnerral, Baudelaire-ral, Gottfried Kellerrel együtt ahhoz a nemzedékhez tartoznak, melynek életpályájára a 48-as forradalmak sorsa mélyen hatott. Tolsztojnál nem érvényesülhetett ilyen hatás, és általában az orosz irodalomban sem. Madáchtól és Flaubert-től az is párhuzamosítja, hogy mindkettejük életművében egy bizonyos fausti fogantatást lehet felismernünk. Flaubert felidézi azt a nagyszombat délutánt, amikor a folyóparton a roueni harangok zúgása közben a *Faust* első jelenetét olvassa. A *Szent Antal megkísértése* a *Faust* mindkét Walpurgis-jelenetére emlékeztet. A romantikához is Flaubert-nek éppoly mély köze van, mint a fiatal Madáchnak. Lényegbevágó különbség kettejük közt, hogy Flaubert a kilátásosság korkérdését végül is három realista regényben ábrázolja, és ezek gondolatilag összefüggő sort alkotnak: a *Bovaryné*-ben, *Az érzelmek iskolájában* és a *Bouvard és Pécuchet*-ben, mely utóbbi a *Szent Antal megkísértésének* modern és groteszk változataként hat, hősei pedig éppúgy a pozitívizmus korának eszméivel, tudományos elméleteivel kerülnek szembe, mint a Tragédia hősei is. A Madách-csal kortárs regényírók a kilátásosság korkérdését olyan szintéren mutatják be, amilyenel

Az *ember tragédiája* londoni színében találkozunk. Úgy is mondhatnók, hogy a 48 utáni válságkorszakot ők a Tragédia XI. színének, a londoni színnek keretében látják, vagyis épp abban az életanyagban, melyet Madách csak utalásszerű epizódokban, mintegy állóképként jelenít meg. A korproblémát ábrázoló XIX. századi regény azon a ponton kezd bele feladatába, ahol Madách a magáét lezárja már, mert, amiként már említettük, a londoni színben jut holtpontra a történelmi színeknek a prágai, párizsi színcsoportban tetőződő drámaisága. A londoni vásárt párizsi vásárnak is elnevezhetjük, és ha a Tragédiában Lucifer képvisel kiábrándult kritikát, úgy a 48-as korszak eszméinek és ábrándjainak kiábrándult kritikája *Az érzelmek iskolájának* egész cselekményében és csaknem valamennyi alakjában valósul meg.

Madáchnak és a kortárs Flaubert-nak szembesítése világossá teszi, hogy ugyanazt a kérdést a magyar költő csak heroizált, a francia regényíró pedig csak deheroizált módon mutathatja be. Az előbbi a világtörténelemhez fordul, az utóbbi a polgári Franciaország mindennapjaihoz. Pedig Flaubert is soká hajlott arra, hogy romantikusan történelmi kompozícióban fejezze ki mindazt, amit korának válságáról érzett és gondolt. Vissza-visszatérései a történelmi témákhoz mindig romantikus visszatérések is voltak. A drámai költeményben és a regényben megnyilatkozó kétféle, egymással alig is érintkező ábrázolásmód ezúttal mégis ugyanazt a kritikát kívánja elvégezni, mert a magyar költő és a francia regényíró is, a korszaknak és a korra jellemző vágyaknak és törekvéseknek mérlegét állítja fel. Ez a mérlegelés *Az érzelmek iskolájában* resignációval és egy megváltoztathatatlan sors elfogadásával zárul. Ha Frederic Moreau sorsában megváltatásról beszélhetünk, úgy ezt csakis az a szerelmi motívum engedi meg, mely a *Faust*ban is, *Az ember tragédiájában* is oly nagy szerepet játszott. Flaubert tulajdonképp lemond mindarról, amit Madách meg akar menteni; a *Bouvard és Pécuchet* dühös gúnnyal veti el ugyanazokat a tudományos elméleteket és eszméket, melyeket Lucifer is felsorakoztat Ádám előtt, midőn őt végső kétségbeesésbe akarja taszítani. Az ember mérkőzése a számára oly félelmetes tudomány tanításával: fausti gondolat ez is, mely éppúgy megtalálható Madáchnál, mint Flaubert-nál.

Ha szembesítésünket nem öncélúan vagy ötletszerűen akarjuk elvégezni, úgy a párhuzamból kiderül, s az azonos gondolkör ellenében oly kiáltoan érvényesülő eltérésekből és különbségekből két irodalom, két író történelmi helyzetének és hivatásának különbözőseit kell felismernünk. Madách heroizált világképére egy nép, egy nemzet megalázott helyzetében, a kudarc tapasztalatai közepette volt valóban szükség, — a deheroizálás viszont olyan viszonyok közt tűnik indokoltnak, amikor a kialakult polgári világ romantikus ábrándjait veszélyes lenne tovább fenntartani, s kesernyés, kiábrándult kritikát kell szembefordítani a romantika álmaival. Az álmok, az ábrándok szétfoszlatása, az új élet kíméletlen kritikája adja meg Flaubert életművének jelentőségét. Ahhoz azonban, hogy Madách a maga korának és nemzetének a tőle telhető legnagyobb segítségét nyújthassa, a 48 előtt vallott eszmék megőrzésére, a küzdés és bizás elvének meghirdetésére, az emberiség ügyéért küzdő tragikus hősök igazolására, tehát a világtörténelem értelmes menetének, kilátásosságának bizonyítására volt szükség. Ennek a bizonyításnak legjobb eszközeül a romantika drámai költeményének műfaja kínálkozott, és Madách nem mint elavult műfajt, hanem mint a céljának leginkább megfelelő eszközt vette azt igénybe. Flaubert ugyanettől a műfajtól távolodott el, amikor nem a *Szent Antal megkísértésének* formájában és szerkezetében fejezte ki leglényegesebb mondanivalóját, hanem a kortársi mindennapokat bemutató realista regény műfajában. A kortársi minden nap tehát Madáchnál a londoni színben álomképszerű jelzéssé fátyolozódik, és még a kietlensége is megszépül, átköltőiesedik ettől az álomkép-jellegtől. Flaubert-nál ugyanez a minden nap elveszti mindazt a költőiséget, melyre pedig ő maga fiatalkori romantikus alkotásaiban, például a *Novemberben*, sőt a *Bovaryné* bizonyos lapjain, még annyira törekedett.

Bizonyos, hogy *Az ember tragédiája* körüli esztendőkből immár nem a drámai költemény volt a világirodalom korszerű műfaja, hanem a realista regény. Mégis ahhoz, hogy a magyar irodalom az 50-es 60-as évek fordulójának eszmei és politikai valóságában segítséget, bizta-

tást, útmutatást tudjon adni, *Az ember tragédiájára*, annak eszmeiségére, formájára és műfajára volt szükség. Bizonyos, hogy *Az ember tragédiájában* azt az erőfeszítést és elszántságot kell méltányolnunk és becsülnünk, mely a kor válságából, demoralizálódásából kiutat keres. Költészetünk és gondolkodásunk jobbik részét képviseli *Az ember tragédiája*, és igazi rangját, az erkölcsit éppúgy, mint a művészt, ez a körülmény adja meg. Hamis finnyosság lenne ezt a rangot azzal kisebbsítenünk, hogy Madách művét provinciálisnak minősítjük más fejlődési helyzetben levő irodalmak újszerűen megoldott remekműveihez képest. Veszedelmes, ha alábecsüljük egy viszontagságos történelem legjobb erőfeszítéseit: a nemzeti önrzet túltengése éppannyira kóros tünet, mint az, ha egy nép, egy nemzet alábecsüli önmagát. *Az ember tragédiájának* szembesítése a kortási irodalom nagy alkotásaival nem elnézésre vagy mentegetésre buzdít, hanem a szerencsésebb és a mostohább gazdasági, társadalmi, történelmi helyzet lemérő összevetésére, mely kétféle írói magatartás minősítését is lehetővé teszi. A kortársi realista regény deheroizáló törekvéseivel szemben ugyanis *Az ember tragédiája* éppen nem valamiféle heroikus ábrándvilágot képvisel, mégha ez a mű egy álmot bont is ki, álmot, melynek hősök a szereplői. A végtanulság ugyanis éppen nem álmodozásra, ábrándosságra tanít, hanem a valóság erkölcsére, a küzdelem és bizás elvére, arra, hogy az eszmék, a természet és a gondolkodás kritikai kiegyenlítődése a tragédia mélyéről is a felemelkedés útját nyithatja meg.

István Sötér

LE MADÁCH CONFRONTÉ

L'étude contribue avec des points de vue nouveaux à l'examen comparatiste de *La tragédie de l'homme*. Il est connu qu'une partie des questions qui se posent dans la Tragédie, se retrouvent dans le *Faust* de Goethe aussi. Mais quant aux réponses données à ces questions, il y a une différence considérable entre le *Faust* et *La tragédie de l'homme*. L'étude cherche à démontrer quels sont les analogies véritables et essentielles du *Faust* et de la Tragédie, outre les analogies purement extérieures, et quelles sont les différences essentielles des deux ouvrages. L'étude donne la réponse à une question qui se lie étroitement à la précédente: quelles sont les oeuvres, qui, à l'époque de la naissance de la Tragédie, retournent à la façon de poser la question du *Faust*, et quelle est la différence entre les réponses données dans le même cercle de question et entre celles données par la Tragédie? Elle confronte avec *la Tragédie de l'homme* les romans qui ont pour sujet également la relation de la vie et de l'histoire, de l'homme et des idées de l'époque. C'est la conception des romans de Flaubert qui est confrontée, d'une manière plus détaillée, avec celle de *La tragédie de l'homme*. Elle souligne que la même question ne peut être présentée que d'une manière héroïsée par le poète hongrois, et d'une manière déhéroïsée par le romancier français. Madách recourt à l'histoire mondiale, Flaubert à la vie de chaque jour de la France bourgeoise. La conception du monde déhéroïsée de Madách était nécessaire dans la situation d'un peuple humilié, tandisque, dans les romans de Flaubert, c'est la déhéroïsation qui est motivée, parce qu'il serait périlleux de maintenir les rêves romantiques du monde bourgeois développé. En fin de compte, *La tragédie de l'homme* ne représente pas un monde de rêve héroïque, parce que sa leçon nous enseigne la morale de la réalité, le principe de la lutte et de la confiance.

KÜZDELEM A NÉPDRÁMÁÉRT

Gárdonyi Géza színművei

Dramatörténeti közhely, hogy a magyar népszínmű 1840-es kezdeteiben — elsősorban Sziligeti munkásságában — még a népdráma lehetősége benne rejtett. A későbbi fejlődés, a század második felének alakulása s különösen a kiegyezés utáni idők azok, amelyek a kettősség lehetőségét úgyszólván megszüntetik, s a népszínmű egyvonású, egyértelmű kultuszát, illetve hamarosan tradícióját megteremtik. A *falu rossza* lesz a mindenkori mintadarab, az eszményi példa; Tóth Ede „vívmányához” Csepreghy Ferenc sok finomítással járulhat hozzá, de lényegében meg nem változtatja, mint ahogy Finum Rózi szerepe szabja meg Blaha Lujza színpadi magatartását szinte egy életre, s Tamássy József figuráját — még az utcán sétálót is, hiszen kortárs-émlékezekből tudjuk, hogy ez az egyébként valószínűleg tehetséges színész luxus-cifraszűrben s ébenfa-fokossal róttá a pesti korzót — „elfalurosszásítja” örökre.

De ezért ne Tóth Edét vádoljuk. Ő csak tehetséges eszköze vagy kifejezője volt egy közönség-hangulatnak, polgári középosztálybeli tendenciának: egy hangulatnak, amelyben őt még számosan, jelesek s kevésbé jelesek követték, megteremtve a magyar népszínműtermelés szériagyártását, mely semmivel sem volt kisebb méretű vagy sekélyesebb, mint az Offenbach utáni operett-termelés Európa- s nem utolsósorban monarchia-szerte.

A népszínműnek ezt a mindent elsöprő és országos diadalát két mozzanattól magyarázhatni. Legelső sorban talán abból, amit éppen Gárdonyi kapcsán Kosztolányi Dezső írt meg nagyon pontosan — nyilvánvalóan ifjúsága emlékeire támaszkodva —, s amit már ő is a „középosztály”, a vidéki intelligencia jellemzőjeként ábrázol: a népdalnak vélt műdal mindent homályba borító divatja, magatartás- és életszabályozó, szinte kultikus szerepe.¹

Messze vezetne annak a végig-követése, hogyan születik és gyökerезik ez meg, elsősorban a vidéki kismenességben és értelmiségben az ötvenes évektől kezdve. Már a petőfieskedőknél lényegében a társadalmi valóságtól, az igazi életproblémáktól való elfordulás mozdulata ez, s ez a gesztus vált görccsé abban a társadalmi rétegben, amelynek társadalmi léte és társa-

¹ „Megfigyeltem, hogy a vidéki ember életét a népdal nemcsak cifrázza, de irányítja is. Annnyira össze van forrva vele, mint a középkori emberrel a biblia igéje. Születése óta hallja, lakodalmon, toron, névnap cécón (amelyre még a csecsemőket is eltolják, bölcsőben), passzív és aktív részt vesz benne, nem csoda, hogy az agyán kívül az idegrendszerébe is behatol, s később, a 'tudattalan'-jába kerülve, a cselekedetét is determinálja. A parasztnak csak kellemes íz, de a vidéki magyarnak — és éppen a kabátosának és az intelligensének — mákony. [Érdemes figyelni arra a jelentésbeli különbségre, amelyet itt K. D. még a 'paraszt' és a 'magyar' szó között tesz! — N. P.] Ha éneklő beletudja magát, és ő a falurossza, ő a bús szerető, ő a csárda-ajtó-nyitogató, édes-anya-szomorító paraszt lump: a megyei úr, a segédorvos, az ügyvédbojtár vagy a hivatalnok. A vidéki lány 'végigmege a temetőn', a vidéki fiú utolsó vágya, hogy 'csak még egyszer nézhessen a szemébe', s hazamenet megáll a kapu előtt, a kedves ház kapuja előtt, hogy 'átölelje kapufáját', ha nem tettben, gondolatban biztosan. [...] Bármerre jártam az isten háta mögött, ezt a különböző embereket összeforrasztó népdalkultúrát és a vele járó jellemzően vidéki etikettet mindenütt megtaláltam.” KOSZTOLÁNYI D.: Írók, festők, tudósok. I. 131—2.

dalmi tudata között egyre nagyobb lett a szakadék a kapitalizálódás felgyorsulásával. Viszont ennek a felgyorsuló mozgásnak a következtében ez a réteg önti el a fővárost is; az ő adekvát „magas kultúrájú” szórakozása a népszínmű Népszínháza.

És ez a másik magyarázata a népszínmű tartós divatjának. A nemzeti fejlődés eltorzulása, megtorpanása a szabadságharc leverése után; torz továbbfejlődése a dualizmus korszakában megakadályozta a nemzeti gondolat (érzés és indulat) szabad játékát, kifejlődését és elhervadását; torz és görcsös formában tartósította. Ennek volt egyszerre kifejezése, legyezgetője és levezetője a népszínmű; „eredetien nemzeti” formája az operettnak, hiszen magyar népdalokat vagy még inkább műdalokat énekeltek a színpadon, cigány húzta hozzá s nemegyszer a nemzetiszín zászlót is meglöbögatták — vagy legalább nemzetiszín, földig érő szalagot fűztek „a cifra ruhás, felsűtött hajú, szoknyájukat riszáló, folyvást csokolódzó lányok-asszonyok”² farkocsába vagy kontyába. Az bizony akkor is, azóta is keveseket zavart, hogy ez az eredetiség inkább csak „echt” volt, mint eredeti; hogy a magyar népszínmű közvetlen leszármazottja osztrák elődjének, a Volksstücknek, hogy a szívszaggató magyar műdal csak helyi változata az előképül szolgáló osztrák darabok ländlerének vagy jödlijának.

S azzal még kevésbé szoktunk a magyar drámafejlődés vizsgálata során számot vetni, hogy a radikális szétválás a magyar és az osztrák irodalmi fejlődés szempontjából a hetvenes években következik be — s döntően a magyar hátrányára. Akkor, amikor a népszínmű divatja és sikere nálunk mindent elsőprő és homályba borító, amikor a népszínműből már a lehetősége is ki van irtva valamelyes társadalom-, vagy akár csak probléma-ábrázolásnak a sablonos meseszöveg és a dalos-táncos dekorativitás javára, akkor az osztrák dráma — elsősorban Ludwig Anzengruber működésében — döntő fordulatot tesz a társadalom és problémái felé, megvalósítja az igazi népdramát.³ Nem lehet sem a véletlennel, sem a közvélemény vagy a színházi körök egyébként kétségtelen (bár kétarcú) osztrák-ellenességével magyarázni, hogy a sok sekélyes francia s egyéb (többek között osztrák!) vígjáték mellett egyetlen Anzengruber-dráma sem kerül a Nemzeti színpadára. Sokkal inkább az a magyarázata, hogy annak progresszív, antiklerikális, liberális tendenciája, a parasztság létének centrális problémáit tárgyaló — és komoly hangon, súllyal tárgyaló — tematikája volt idegen és elidegenítő. Hogyan is lehetett volna ott a *Pfarrer von Kirchfeld*-et vagy a *Meineidbauer*-t a siker reményével előadni, ahol a közönség még *A betyár kendőjét* és *Felhő Klárit* is elutasította, mert Abonyi Lajos, illetve Rátkay László fenntartották ugyan a népszínmű egész staffázs-világát, de megpróbálták legalább ezen belül megszólaltatni a magyar paraszti valóságnak valamelyes csücskét, darabját?

Az évek során tökéletes összjáték alakult ki színház és közönség között — összjáték, mely a kettőt kölcsönösen segítette az igazi problémáknak való háttér fordításban. S ha általában az osztrák és a magyar társadalom, gazdaság fejlődésének különbségét láthatjuk abban a torz tükröképben, hogy míg az egyik Anzengruber népdramája felé fejlődik, a másik a *Sárga csikó* és a *Piros bugyelláris* tematikájában és technikájában találja meg izlésének legteljesebb kifejezését — konkrétan az a fordulat, amely nálunk a problémátlan népszínmű felé a hetvenes-nyolcvanas években bekövetkezik s amit legjobban valóban Csepreghy neve „fém”-jelez — nyilvánvalóan a hazai belső fejlődésnek is közvetlen következménye volt: nemcsak a dzsentri talajvesztésének, földtelenné válásának, bürokráciába áramlásának, de még inkább a paraszti szervezkedések, bérharcok megindulásának — az agrárkérdés egyre feszítőbbé válásának, az agrárválság mind fenyegetőbb árnyának. Erre volt hatékony mákony a népszínmű, mely látszólag a parasztot, a falusi életet egzaltálja, mint idillit s eszményit állítja a városi nézők szeme elé — de úgy, hogy a paraszti, a falusi életnek egyetlen valóságos problémáját,

² G. G.: Ceruza-jegyzetek. Szerda, 1906. nov. 7.

³ A népdráma kérdéséhez, Anzengruber jelentőségéhez vö. LUKÁCS Gy.: A modern dráma fejlődésének története VIII. fejezetét.

reális helyzetét sem engedi beszüremkedni a játékba, legyen az a probléma akár szociális, akár szexuális, akár vallási-világnézeti, mindegy — hanem számára egy idealizált fikatív világot teremt, mely minden cigányzenéje ellenére sem realisabb (sőt, sok tekintetben elrugaszkodottabb a valóságtól), mint a századeleji tündéres játékok hulláma.

S a társadalmi-emberi realitással a színházi divat többi e korbéli hulláma: az operett és zenés vígjáték elterjedése, a francia vígjátékok és romantikus drámák divatja sem tart sokkal több kapcsolatot — ezen a háttéren, ebben a közhangulatban érthető igazán, milyen nagy bátorság és makacs realitás-érzék kellett annyi újításhoz is, mint amennyit Csiky Gergelynek sikerült a nyolcvanas években megvalósítania és sikerre vinnie. S ez a siker sem volt egyértelmű és mindent elsöprő; ha ma már a magyar dráma fejlődésének jelentős útját betekintve Csiky kezdeményét tartjuk is szinte egyedül jelentősnek a századvégből, a kortársak számára ez közel sem volt ilyen kézenfekvő: mögötte és körülötte az újromantikus dráma divatja viharzott, élén a mindinkább irodalmi hatalommá növekvő Rákosi Jenővel, aki a *Magdolna* bukásának tanulságát egy életre levonta.

Ez a drámai-színpadai atmoszféra fogadja a pályájára induló Gárdonyit. A vidéki újságíró még problémátlanul próbál ebbe a divatba és közhangulatba belesimulni: első művei, legalábbis amennyit tudhatunk róluk, erről vallanak. Hét év alatt, vidéki újságíróskodása és pesti újságírópályája kezdetén Gárdonyi öt színdarabot ír — mindegyik tisztos vagy botrányos bukás lesz. A *Zendülés a pokolban* (1886) három felvonásra nyújtott kabaré-egyfelvonásos, Gartenlaube-humor a házasság s a nők körül, némi madáchi-metafizikai fűszerrel. A színházak sorozatosan visszautasítják⁴ — valószínűleg azért, amit Gárdonyi a naplójában még büszkén említ: „Visszaadták. Meglepett. Igaz, nem válogattam az élceket.”⁵ A következő, balszerencséjére, színre kerül: a *Divatgróf* (1888) a győri színház másorra tűzi, de „Gárdonyi Géza eredeti bohósága” a bemutató előadásán akkorát bukik, hogy szerzője azonnal máglyát rak a kéziratából.⁶ Hasonló lehetett a sorsa a *Klastrom szentjének* is, mely ugyanabban az évben készült *Cyprián* c. (egyébként romantikus-szentimentális patronokon alapuló) regényéből, négy felvonásban; ez azonban színpadra nem jutott.⁷ Ezek után mintha átlátná, hogy a nagy forma nem az ő formája: *Argyus királyfi* ír Szegeden (1890) versben s egy felvonásban, helyi pályadíjat is nyer vele; majd már pesti újságíró korában, amikor a Göre-levelekkel kezdi meglegyinteni a siker szele, sikertelen operettet ír egy akkoriban felkapott zeneszerzővel, Barna Izsóval együtt. A *Paradicsom* (1893) — mely több vidéki színház színpadán is megfordult⁸ — szegedi Offenbach-utánzattal próbált eladni egy hasonmászó Madách-persziflázst; sem siker, sem írói érték nincsen benne; még mindig jellegzetesen a nagy pipájú, kevés dohányú vidéki újságíró akaratoskodása a sikerért, a könnyű keresetért.

A siker másfelől közelíti meg, a saját hangját más műfajban munkálja ki; témáira, egyéni mondanivalójára, félreismerhetetlenül saját hangjára az elbeszélésben talál. Igaz, az elbeszélőre a Göre-levelek sikeres írója miatt figyelnek fel; de *Az én falom*, majd hamarosan az *Egri csillagok* elsöprő és megérdemelten irodalmi siker lesz. A három, egy évben született s egyaránt irodalmi sikerre pályázó, nagy századvégi induló — Bródy, Herczeg, Gárdonyi — közül Gárdonyi az, aki a legnehezebben „tör föl” — nemcsak a társadalmi szorítás, de a saját tehetségét, hangját elfedő korbéli divatkérgék alól is. Herczeg könnyedén simul bele az adott világba, mágnások huszártiszt-pajtása, akinek valóban a lehető világok legjobbika az, amelybe beleszületett, s amelyben összeköttetéssel, tehetséggel, szorgalommal és úri tartással előtte szinte

⁴ Vö. KISPÉTER A.: G. G. 23.

⁵ Idézi GÁRDONYI J.: Az élő Gárdonyi. I. 152.

⁶ GALAMB S.: A magyar dráma története. II. 104.

⁷ GÁRDONYI J.: i. m. I. 180.

⁸ Uo. I. 227.

példátlan közéleti-írói karriert tud befutni. Bródy a társaságon születés és indulat alapján kívülrekedt, akiben az úri világ iránti nosztalgia s lázadó indulat váltólázai futkosnak, de aki elszántan a társaságon kívüli társadalom — skriblerék, komédiások, spillerek — koronázatlan fejedelmének posztjára tör, pózában tetszeleg. Gárdonyi az, aki a legnehezebben talál a helyére, s akinél nem pusztán magánemberi-életrajzi adat az „egri remeteség”, hanem saját társadalmi helyzetének ösztönös-tudatos magánéletbeli realizálása.

Ziegler Sándornak még lehetett fegyvergyára a szabadságharc alatt, de Ziegler Géza már bizony mint az uradalmi kovács fia látta meg a napvilágot egy nagybirtok pusztáján; s az a se úr, se paraszt állapot, ami az uradalmi kovácsé, lesz Gárdonyi írói pályájának is a meghatározója. Egyéni útját is ez jegyzi a formáló években: tanítóság, vidéki újságíróság mind itt, a feudális keretek közötti senkiföldjén játszódik; innen tán intímebb betekintése van mindkét birodalomba, de igazi odatartozást egyikhez sem érez. Mint ahogy túlzottan köti a vidéki, a régi Magyarország, hogysesem az új, a születő, a „városos ország” lelkes hívévé lehessen: ahhoz valamelyik dolgozó osztálynak a megszólaltatójává, irodalmi képviselőjévé kellene változnia.

Az egri dolgozószoba mennyezetvilágítása, befalazott ablakai nem pusztá különtség: egy attitűd anyagi megvalósulása is. A kifelé vetett tekintet az égre: a metafizikumba nézett; igazi és legnemesebb írói mondanivalóit a befele vetett tekintet, a lélek mozgása ihlette. De az irodalomban ennek is társadalmi keret kell: s Gárdonyi ezt a gyermekkori-ifjúkori falu emlékeiben találta meg bent a lélekben, s nem a létező és változó külvilágban; így tudott egyszerre hű maradni a „kabátos vidéki” Magyarországhoz: a paraszti és polgári lét margóján tenyésző, „úri” öntudatú falusi-kisvárosi értelmiségi és hivatalnok-réteghez, amely küldte, s legjobb írói önmagához, mely kifejezésre tört. Az ő faluképe nem a reális, hanem a nosztalgikusán látott falué; az ő faluja — a történelmi múltban s a történelmi jelenben egyaránt — az idill helye, melyben minden tárgyi s magánemberi-lélektani mozzanat hitelesen, árnyaltan és gazdagon a helyén van, csak egy hiányzik: a társadalmi szituáltság, a társadalom osztályai-rétegei közötti konfliktusok feszültsége. Ösztönösen is, szándékosan is rövidre zárt szemhatáron játszódnak a történetei — melyeknek lehatároltságát a sokszor éretlen naivitással görgetett metafizikai problémák próbálják kompenzálni, univerzálissá tágítani. Ezt meglátják benne már a kortársak is. Legvilágosabban talán a parentáló Juhász Gyula,⁹ legátfogóbban Hatvany Lajos,¹⁰ legárnyaltabban Schöpflin Aladár.¹¹ Hozzájuk képest a „hivatalos” Magyarország kritikájának nem volt véleménye — vagy ami volt, az nem több, mint többé-kevésbé jól hangzó, de üres frázisok sora.¹²

A már erejére és feladatára ismert író e határok és lehetőségek között találja meg a maga útját — a színpad felé is, mert a hajdani kísértés most sem hagyja cserben. De keresni nem efelé keresi, hanem a régi irányban: már 1897-ben javasolja a Nemzeti Színház igazgatóságának, hogy Göre Gáborból és társaiból komédiát formál.¹³ Ez a gondolat később sem hagyta el: egy év múlva — hiába a színház visszautasításnak is beérő kiterő válasza — újra „Göre

⁹ „Az idill mestere, prózában és versben. [...] Realizmusa, amely erős és gyökeres, ámde sokszor túlzottan is aprólékos, néha kicsinyes, szinte arra utalja, hogy a magában és másokban meglátott élet — bár szűkkörű, de mélyhúrú — írója legyen.” JUHÁSZ Gy.: G. G. Örökség I. 203.

¹⁰ „G. A magyar irodalom epigon korából való. Jókai volt az író apja. Legfőljebb, ha a regényes fantázia örökét meg-megcsipkedte a reál dere. [...] A paraszti sor mint idill, a falu mint az enyhe humor és méla szűkszavúság tanyája. A paraszti ököl fenyegetéséről, a földetlen követelőről G. nem tudott.” HATVANY L.: G. halálára. Irodalmi tanulmányok I. 352.

¹¹ SCHÖPFLIN A.: A magyar irodalom története a XX. században. 86—91.

¹² Ennek legjellemzőbb terméke: KÉKY L.: G. G. ItFüz 7. Bp. Pallas, 1926. — A tudtommal egyetlen összefoglaló dolgozat, mely G. drámaíráásával foglalkozik, PERÉNYI J. tanulmánya (G. G. színművei, It 1928. 197—218.), nem más, mint Kéky néhány mondatnyi megjegyzéseinek bővebb lére eresztése, némi kegyesrendi erkölcsi adalékkal.

¹³ GÁRDONYI J.: i. m. II. 6.

színdarabon” gondolkozik.¹⁴ A maga s a magyar irodalom szerencséje, hogy végül is nem azt írta meg Beöthy László igazgató kezdeményezése nyomán, hanem *A bort* — bár igaz, hogy Göre és környezete még ebben is színpadra kéredzkedett, még jó, hogy mellékalakként.

Ez a darab a ritka telitalálatok egyike a drámairodalomban. A pillanat s a közeg épp érett volt befogadására; ezért lett mindennél elsőprőbb sikere, hosszú időn át állandó siker-darab. Baracs Imre és Juli házassági viszálya és kibékülése oly szerencsés arányban egyesítette a várt és váratlan elemeket, a ráismerést és meglepetést oly ösztönös-véletlen telitalálatként valószínűsítette meg, hogy hatása ellenállhatatlan lett. Ma már, újraolvastva a darabot inkább a régies, a visszahúzó elemeket érezzük benne eluralkodónak: a Göre-Durbints-Kátsa társaság olcsón népszínműves idéltlenkedéseit, a hosszúra nyújtott első felvonásbeli mulatási jelenetet, a paraszti gondolkodás- és magatartás-formák jólismert sablonszerűségeit. De ezzel az olvasattal nincs igazunk: mindaz, amit mi ma már sablonszerűnek érzünk a paraszti alakokban, akkor vadonatújdomság, s éppen *A bor* nyomán alakul sablonná, a követők-utánzók kezén; mindaz, amit mi olcsó népszínművességnek érzünk a darabban, az akkor éppen a népszínműtől való elszakadásnak, a népszínművi gyakorlatba a lélektani logikának a bevitele-ként hatott. Ebben a darabban az valósult meg a színpadon, amit Osvát Ernő egy évvel korábban mint Gárdonyi művészi alkotómódszerét körvonalazott: józan, tiszta látás, lélektani érzékenység — és rokonszenvező fölülről lehajlás a népi alakokhoz.¹⁵

A szerző s a színház, tudjuk, nem nagyon bíztak, nem nagyon próbák során a darab sikerében. Gárdonyi a bemutató előtti nyilatkozatában kicsit mentegeti-magyarazza a vállalkozását;¹⁶ e nyilatkozatában az az érdekes, hogy a mentegetés mellett igen nyomatékos hangsúllyal van már jelen a népszínművel leszámolás és az „idegen színház” helyébe „magyar” színház állításának igénye. A siker nem is volt az első előadásokon átütő: inkább csak irodalmi sikernek látszott, a Nemzeti Színház paraszt-darabhoz nem szokott közönsége furcsálkodva ült a helyén, s csak lassacskán melegegett fel a darab iránt.¹⁷ Ez érezhető a kritika hangvételén is. Rőgtön a bemutató után nagy visszhangja volt: ezen belül azonban az „öregek” általában furcsálkodtak, fanyalogtak és mellébeszéltek,¹⁸ lelkesedni s újságot meglátni a darabban a fiatalok tudtak. Azok közül is kiemelkedik Molnár Ferenc írása, aki a népszínmű új fejezetének megnyíltát látja *A borban*,¹⁹ és különösen Hevesi Sándoré, aki — szinte Molnár gondolatát tovább-

¹⁴ Naplója bejegyzése szerint. Idézi GÁRDONYI J.: i. m. II. 51.

¹⁵ „Józan közönyös szem, lélek, mely csupa érzékenység és csupa fogékonyság — és férfias szó: ezek az ő legsajátabb kvalitásai. [. . .] Naiv emberek az ő emberei, mint nemes rokonuk otthonos lelkeikben és ő a nemességet, az emberi méltóságot látja bennük is, nem genre-alakoknak fogja fel őket . . .” OSVÁT E.: A kékszemű Dávidkáné. Összes Írásai, 97.

¹⁶ „Beöthy László azt álmodta egyszer, hogy én tudok színdarabot írni. Attól fogva üldözöbe vett s nem volt tőle nyugtom. [. . .] Annyi sok idegen darab közé mért ne állítsak én is egy magyart? Talán kötelességem is, hogy megpróbáljam, s ha nem is sikerül maga a munka, adok egy rossz mutatófát a jövőendő időknek az idegen országúton, amelynek az ujja Magyarország felé mutat. [. . .] Nem tekintem az én kis fám legszebb virágának, legfeljebb egy kis levelének. A közönség intelligens része meg fogja érezni, hogy ez csak kísérlet: a népszínmű vaskos tulipánjainak finomított áthímzése egy lengőbb szövétlő vígjáték-féle munkához.” G. G.: *A bor*. Szerző saját darabjáról. Budapesti Napló, 1901. márc. 29.

¹⁷ Csak a Nemzeti Színházban 180-szor ment, és különböző vidéki színházakban, műkedvelő és vándortársulatoknál számtalanszor.

¹⁸ Így KESZLER József (*Magyar Nemzet*, 1901. márc. 30.) és ALEXANDER Bernát (Alfa álnéven, Budapesti Hírlap, uakkor). — Kivétel az idősebb kritikusok közül TÁBORI Róbert, aki kétszer is ír igen meleg hangon a műről, egyik cikkében felismerve, hogy itt a naturalista módszer érvényesül magyar falusi anyagon (*Pesti Napló*, uakkor), a másik az életanyag mélységét és igazságát hangsúlyozza (*Új Idők*, 1901. I. 324.).

¹⁹ „A közönségre nem volt lármás hatással G. darabja. De ha lehet ilyen jóslatokat csinálni: nagy hatással lesz a népszínmű írókra. Igenis, itt van az az író, aki megtaníttja az urakat népszínművet írni. Megmutatja, hogy igenis, lehet parasztdrámát írni, mert vannak tisztán különböző paraszt-szenvedélyek, paraszt-felfogások és paraszt-megoldások.” Budapesti Napló, 1901. márc. 30.

fejlesztve — a darabnak a népszínművel leszámoló, a népdráma felé utat kereső jellegét emeli ki, máig érdekes és magas színvonalú írásában.²⁰ A darab íránti lelkesedés az idők folyamán néha a groteszkig menő méreteket öltött: Juhász Gyula forradalmi tettnek nevezte,²¹ a közelmúltban pedig egy tanulmány ibseni lélekábrázolást vélt benne felfedezni.²² Természetesen egyikről sincs szó; de ettől még hiba lenne a művet lekicsinyelni. Műfaji szempontból Lukács György szinte a mű sikerével egyidejűleg határozta meg igen pontosan értékeit és gyöngéit,²³ drámatörténeti jelentőségét pedig Nagy Sándor körvonalazta.²⁴

Az újsága valóban ott volt, hogy „a rokolyás és gatyás boulevard-dráma” helyébe naturalista módszerekkel megalkotott lélektani drámát teremtett; hogy az anekdotikusan is kisjelentőségű eseménysort a finom lélekmozgások ábrázolásával valódi művészetté tudta dúsítani. S ezáltal drámatörténetileg valóban végzett a népszínművel: nem lehetett irodalmi érvénnyel többé úgy népszínművet írni, mint előtte. S ha Baracs Imre és Juli házassági vizsgáló végeredményben megnyitotta az utat *A dada* és a *Sári bíró* előtt, de azoknál sokkal nagyobb és tartósabb sikerrel, abban jelentős része volt annak, hogy Gárdonyi e művében is ösztönös biztonsággal kerülte el a társadalmi konfliktust, helyére a magánemberi-lélektani konfliktust léptetve. A falu — akárcsak a hagyományos népszínművek többségében — homogén patriarkális közeg; ha van konfliktus, az a férfié és a nőé és semmi esetre sem osztályképviselőké; osztályellentétnek a nyoma sem látszik nemcsak Mihály és Imre, de még Göre bíró és Matyi (vagy bárki más) között sem, legfeljebb a sem-úr, sem-paraszt gépész: Ceglédi és a falu képviselői között — bár osztályellentétnek ez is csak bizonyos erőszakkal nevezhető, s a korabeli közönség minden bizonnyal nem annak érzékelte, mint ahogy az író sem annak szánta.

Ez a helyzet, ez a falu-látás okozza, hogy a „naturalisztikus technika” ellenére sem lesz ez valóban naturalista drámává: elsősorban azért nem, mert az ábrázolt konfliktus még áttételesen sem értelmezhető önmagán túlmutatóvá. Ezt a legvilágosabban a darab egyébként talán legjobban sikerült része, a Matyi—Rozi mellékcelegményszál mutatja meg, mely minden színházjáróban a Rómeó—Júlia kapcsolat vígjátéki áttételének reminiscenciáját ébreszti — s ugyanakkor ez a cselegményszál nélküli leginkább a drámai konfliktus minden elemét,

²⁰ „G. teljesen szakít a népszínműi hagyományokkal. Újítása jelentősebb, mint Tóth Edéé, aki minden tehetsége mellett sem vetette el a színpadi sablonokat, a virágos bőbeszédűséget s a paraszti lelket ki nem fejező konvencionális bonyodalmakat. — G. úgy ír népszínművet, mintha ő volna az első népszínműírónk. És be kell ismernünk, hogy színpadon ő fedezi föl először a falut és a paraszti lelket s mindkettőt színpadi sallanggal [!], művészi őszinteséggel tárja elénk. [. . .] Ez a népszínmű nem a népnek való, mert nem rokolyás és gatyás boulevard-dráma, hanem revelálja a paraszti irodalmilag a műértők számára. [. . .] G. e részben nem kisebb művész, mint Verga, aki a szicíliai paraszti drámáját írta meg.” h. s.: Színházi krónika. Magyar Szemle, 1901. 167.

²¹ JUHÁSZ Gy.: *G.-ről*. I. m. I. 162.

²² NAGY S.: A bor szerepe a magyar dráma fejlődésében. Egri Ped. Főisk. Füzetek 258, 315. — A tanulmány egyébként ettől a sok szempontból téves következtetésekre okot adó premisszájától eltekintve igen figyelemreméltó, alapos drámaelemzés.

²³ „Csak idyll *A bor*, az igaz, de mint ilyen egészen tökéletes és minden apró részlet oly erősen átél, oly sok intím lyrával teli, hogy azért egyes pillanatokban nagyon általános magasságokra emelkedik. Költőjének humorral teli távolsága alakjaitól, fölülelmelkedése kis themáján, helyenkint mély emberi értéket ad neki. Lassan mozog a darab és kevés a cselegménnyé, de itt még ez sem baj; annyira tele van belső élettel és finom mozgással minden kis dialogus-részlet és oly intenzív életet él minden alak. [. . .] Csak az a kár, hogy G. nem kereste meg a magyar népnek egy nagy, általános fájdalmát, vagy tragikus helyzetét, amelyhez ez a naturalisticus technika nagyon megfelelő lett volna.” LUKÁCS Gy.: i. m. II. 520—521.

²⁴ „*A bor* megrásával az ő nevéhez fűződik a magyar paraszti drámai önállósítása. Végleg leszámolt a népszínmű stilizált elemeivel, a reális elemek önállósodásával. A *bor* megírásával bekövetkezett a népszínmű régen esedékes műfaji kettéválása is. A stilizáló énekes részek függetlenedésével jött létre Kacsóh daljátéka, a *János vitéz*. G. színműve a jellemábrázolás és szerkesztés összefüggésében rokonságot mutat a lélektani drámával, ezzel szinte példát adott az ellaposodott népszínművek után a reálisabb jellemzésre.” NAGY S.: i. m. 319.

valósítja meg a Lukács által a műben felfedezett idill mozzanatát a legteljesebb mértékben. Ennek az következménye a műre, amit legvilágosabban Molnár Ferenc fejezett ki,²⁵ hogy a mű nem igazán dráma, csak egyetlen gondolat körül egymás mellé rakott jelenetsor.

De ismételni kell, ez a ma már a mű gyöngéjének tetsző tulajdonsága volt hosszú ideig az erőssége: ha a naturalista drámához, de akár az osztrák népdramához képest is szűk, társadalmi konfliktus nélküli, apró lelki mozgásokra korlátozott az egész felfogása és megvalósítása, ezzel egyfelől döntő áttörést végzett el, mert a parasztságot drámailag kiemelte az anekdotikus-komikus mellékszereplők sorából és egy csapásra bebizonyította, hogy teljes jogú drámai hős lehet; de másfelől (éppen a társadalmi konfliktus kihagyása révén) ezzel az újításával még megmaradt a korabeli közönség befogadóképességének határain belül. Belül maradt, de szinte annak a szélső határáig ment el: ezt nemcsak az Alexander-Keszler típusú kritikusok (és az általuk képviselt közönségréteg) fanyalgása bizonyítja, hanem az is, hogy az író maga szükségét érezte a közönségizlés előtti „bocsánatkérésnek”: a Göre-vonal a darabban ennek hatékony megnyilvánulása. S még ezeknél a belső érveknél is világosabban bizonyítja ezt az a különbség, ahogyan *A borral* szemben ugyanaz a közönség országszerte *A dadát* fogadta egy esztendővel később.

A *bor* megírásával elért, belül átérzett sikere új lendületet adott Gárdonyinak: még ugyanazon az 1900-as nyáron, hogy *A bort* befejezte, megírta következő darabját.²⁶ Ő maga azt hitte s akarta, hogy operettet írt: magyar operettet. Zeneszerzője, Lányi Géza világosította fel, hogy ez nem operett, hanem valami más — így nevezte el „betlehemi játék”-nak. Ambíciója „mutatófáját” elég pontosan fogalmazta meg *A bor* előtt adott nyilatkozatában: ebben is — amint erről az előjáték nyíltan beszél — a külföldi drámadivattal szemben eredeti magyar művet akar adni. Magyarság, népiség, keletiség, ősiség: e négy fogalom a század elején szinte szétválatlanul élt az ezzel valamit törődők gondolkodásában; az egyikre törve szinte automatikusan a másikat is meg akarták valósítani, illetve az egyik megvalósításával a másik kiteljesedését is szolgáltni vélték — építészetben, képzőművészetben, zenében, irodalomban egyaránt.²⁷ A törekvés lényege kettős, de e kettősség szinte mindenkinél együtt jelentkezett: egyszerre akartak folklórból „magas” művészetet teremteni s keleti analógiák alapján az elveszett magyar ősi műveltséget újraalkotni. Gárdonyiban is ez működik, amikor a *Karácsonyi álmot* megírja: „igazi” magyar és „ősi” magyar színjátékok akar teremteni — egyben (mint eredeti műfaji ambíciója mutatja) a kor színpadi divathullámán ezt az ősiséget a nagyközönség szívébe belopni. Erről beszél, mint említettük, az *Előjáték*, amelyben falusi betlehemesek tévednek fel a Nemzeti Színház színpadára, hogy a maguk ősi játékát bemutassák — s ezt a színház felkarolja, a maga eszközeivel dúsítva viszi közönség elé.²⁸

²⁵ „Mi úgy éreztük, hogy G. nem darabot írt, hanem képeket rakott egymás mellé, gyönyörűen megfigyelt, mély szívvel átérzett képeket, amelyeket egy szép gondolat kapcsol össze egymással.” I. h.

²⁶ A megírás tárgyi történetére vö. GÁRDONYI J.: i. m. II. 73–78.

²⁷ E tendenciák együttes jelentkezésére és a törekvés igazi irányára vö. KOMLÓS A.: *A nemzeti művészet nyomában. Tegnaptól maig* 230–247.

²⁸ „*Igazgató*: A mi közönségünk ugyan válogat,

De sok furcsaságot elfogad,
csak rajta külföldi gyár bélyege
hirdesse, hogy a szellem remeke,
akkor bármilyen vékony a darab,
a műsorunkon évekig marad.

(...)

Hát igaz, csak falusi darab,
és olyan ócska, mint az egri vár,
de van benn ami mindig megragad
valami tiszta, égből szállt sugár

(...)

Nem is a szándékkal van a baj, sokkal inkább a megvalósítással. Nem a folklór és a magas költészet nem fér össze ebben a darabban, hanem a betlehemes játék és az operett, áhitat és frivolitás, amelyek váltogatják egymást, s kölcsönös erősítés helyett kölcsönösen rontják a másik hatását. Együgyűség és rafináltság, igazi költészet és vőfély-klapancia nem elegyíthető anyagok — Gárdonyi mégis ezek keverékéből próbálta megteremteni a magyar operettet. Gárdonyi költészetének „ibolyás kelleme, vergiliusi hullám-puhaása”²⁹ a fiatal Kosztolányit is elragadta; néha ezekkel a vonásaival itt is találkozunk, de legtöbbször a Sándor-vers széles nehézkessége akasztja meg a dikció költőiségét s fullasztja prózaiságba.

Az I. felvonás — a három királyok egymást-szomszédolása s a „csodás elem” nemzeti-színű felpántlikázása — még ígérne valamit — különösen, mert a Baál isten imádása távolról, de határozottan utal XVII. századi ünnepi előadásaink, iskoladrámáink némelyikére.³⁰ Itt fel is vázol néhány színszerű konfliktust Gárdonyi: igaz, hogy a legjobb romantikus rémdráma-hagyományok szerint: eltűnt leánygyermek, álomban látott szerelmes, magát feláldozó szűzleány — de igazán egyikkel sem tud mit kezdeni, mert végül is csodás elemet csak csodás elemmel oldhat fel, s minden konfliktust (és néhány nagyhatású, a valóságos konfliktus hiányát eltakarni akaró színpadias mozzanatot, mint a vaknak visszaadott látás, a feltámasztott halott ifjú, az üres kulacsból csobogó bor stb.) emberi akaraton kívül: Jézus betlehemi megszületésével juttat szerencsés végre. Ha végiggondoljuk, a feladat eleve reménytelen; a huszadik század hajnalán ezt egy, a Gárdonyiénál sokkal szilárdabb-konzervatívabb keresztény hitű író sem tehette volna művészileg elfogadhatóvá. Nem valószínű, hogy Gárdonyi abban az öt lázas napon, amíg a darabját írta, ezt végiggondolta volna; s amikor a munka kész volt, akkor már kritikai szemmel nem tudta nézni — mint egyetlen alkotását sem. De hogy művészi ösztönében lehetett valami nyugtalan bizonytalanság, azt abból érezni leginkább, hogy ez „ősi, primitív” játék színpadi megvalósításában már a képzeletében is szinte elszabadul a korabeli színpadi technika: fényhatások, tüllfüggönyök mögötti álomjelenetek, görögtűz, süllyesztő, igazi juhnyáj, eleven számár — pillanatnyi nyugtot nem hagynak a nézőnek, állandó effektus-bombázás alatt tartják. S ezek között szinte elsikkadhatott a néhány szépen megoldott lírai részlet, különösen a II. felvonás Betlehem környékére ültetett magyar pásztor-jelenetei, amelyekben az író legközelebb jár a betlehemes játék lelkének felébresztéséhez.

Ez egy sokszázados játéka a népnek.
Mért ne szólhatna itt is egy napon
a furulya a magyar színpadon.
Karácsony van, a legendák hava,
Mit nekem szabály, dramaturgia:
a gyöngy csak gyöngy, akármilyen földön fekszik:
minden szép, ami a szívünknek
tetszik!

(...)

Gyertek tehát be vándor dalosok,
havas falvaknak énekesei,
s mit rátok hagytak hosszú századok,
legyen szabad itt is elzengeri.
Mi adunk pompát, színpadot, zenét,
adjátok ti a nép költészetét!”

G. G.: *Karácsonyi átom*. Bp. 1902. 8—12.

²⁹ KOSZTOLÁNYI D.: i. m. I. 131.

³⁰ Itt különösen az Apor-formulárium toldalékában felfedezett *Jesu Fily Mariae*-ra gondolok. Ezt a szöveget G. szinte bizonyosan nem ismerhette; de az ezzel bizonyos rokonságot tartó rozsnói ünnepi játék töredéket igen. Vő.: KARDOS T.—DÖMÖTÖR T.: Régi magyar drámai emlékek II. 191—205.

Az egykorú kritika általában igen fanyalgó volt.³¹ Kiemelkedik közülük megint a fiatal Hevesi Sándoré,³² aki szinte egyedülként ismeri fel a törekvés lényegét s azt, ami benne pozitív, meg azt is, ami hatását megakadályozza. Lényegében vele összehangzóan ír a darabról s az írói törekvésről később két annyira eltérő kritikusegyéniség, mint Hatvany Lajos és Sik Sándor.³³ Mindkettő a népi színjátékból kinövő népdrama elmulasztott lehetőségét fájlalja ebben a kezdeményben, amelyet jól elgondoltnak, csak hibás kivitelezésének tartottak.³⁴

A *bor* s a *Karácsonyi álom*: ugyanannak az írói programnak a melegében születtek; két-féle kísérlet a nép lelkének, mondanivalójának a színpadra állítására. S mindkettő lényegében ugyanott törik el, szűkül be; A *bor* azért sikerül csak idillnek ahelyett, hogy drámává lehetne, minden vergai lelki realizmusa ellenére, mert elkerüli a társadalmi konfliktusnak még a lehetőségét is; a *Karácsonyi álom* azért sántít két lábra a szcenikailag feldúsított misztériumjáték és a meseoperett között, mert színi hatással próbálja elfedni a drámaiság hiányát anyagában — s a drámai hatás lehetősége is azért marad ki belőle, mert sem igazi filozófiai, sem igazi emberi konfliktust nem képes e tárgy kapcsán létrehozni.

Művészetének ebből az alapvető gyöngéjéből valamit maga Gárdonyi is megértett vagy megérezett első, országos színpadra került művei kapcsán; de a tanulság, amelyet szemmel láthatólag levont belőle, elszomorító lett. Ahelyett, hogy „a magyar népnek egy nagy fájdal-

³¹ Pontosabban fanyalogva adta meg a módját az akkor már nemzeti intézménnyé változni kezdő írónak. KESZLER J. (Magyar Nemzet, 1901. dec. 14.), ÁBRÁNYI E. (Budapesti Napló, uakkor), TÁBORI R. (Pesti Napló, uakkor) nagyterjedelmű vonal alatti tárcákban — mondanak semmit a darabról, legfeljebb a tartalmát, hangulatos prózában. Ebbe a sorba tartozik a Vasárnapi Újság kritikája is (SZŰRY D., 1901. dec. 22.), melyben a cikk semmitmondását az előadásról készített nagyméretű fényképek több oldalon át való közlése enyhíti, s ebből a sorból ri ki az Alkotmány kritikája Sz. K. Gy. (SZENDRŐI KOVÁCH Gyula) tollából (1901. dec. 14.), melynek még ez is jó alkalom az antiszemita uszításra — ugyanakkor felrója a darab erőltetett nacionalizmusát.

³² „G. a *Karácsonyi álomban* olyasmire vállalkozott, amire Arany János óta komolyan senki nem gondolt az egész irodalomban. Drámaírodalmunkban pedig ez a vállalkozás az első és egyetlen. Arany Jánosnak volt törekvése a népköltészetet a műköltés színvonalára emelni, tehát teljes költői tudatosság mellett megőrizni egyúttal a legteljesebb naivitást. [...] Drámai formában inkább párbeszédés költeményt írt, melynek egyes részletei búbajos poézist lehelnek, egyes jelenetei naiv és zamatos humortól fénylenek, de amely sem koncepciójában, sem tónusában nem egységes alkotás és ennél fogva nem is tehetett oly általános hatást, mint a kiváló író első munkája, a kisebb igényű, de tökéletesebb szerkezetű falusi történet. [...] G. a mélyebb egységesítés helyett külső drámai kapcsolatokat keresett, aminek viszont az lett a következménye, hogy a betlehemes pásztorjáték olyan dekoratív elemekkel bővült, melyek megint csak rontották naivitását anélkül, hogy értékét valósággal gyarapították volna. S azáltal, hogy G. külsőleg is össze akarta kapcsolni a történet egyes elemeit, olyan motívumokhoz is nyúlt, amelyek a darab tónusának egységét is megbontották, ami szintén ártott a sikernek.” h. s.: Színházi Krónika. Magyar Szemle, 1901. 611.

³³ „A *Karácsonyi álom* G. legigazabb színpadi terméke. Ahogy Arany írta meg Ilosvai Toldiját, úgy költötte igazgá G. a magyar karácsonyi misztériumokat.” HATVANY L.: G. halálára. I. m. I. 352.

„A karácsonyi álom mindent egyesít magában, ami G. legjava művészete. Mély vallásos ihlet, gyengéd Mária-kultusz, diszkrét tanító célzat, mesemondó fantázia és álomlátó líra, népies frissesség és egészséges komikum, százados néphagyomány, bibliai ihlet és szerencsés lelemény, jelenetező ügyesség és zamatos magyar nyelv: minden, ami G. legjava erejéből telik, összefogott itt, hogy ezt a művészivé emelt betlehemes játékot a maga nemében egyedülálló — ha valóban nem is drámai intenzitású — kis remekművé tegye.” SIK S.: Gárdonyi, Ady, Prohászka. 113.

³⁴ A darabról ebben a szellemben — s a *János vitéz* daljáték előkészítésében játszott szerepét kiemelve — ír KISPÉTER A.: i. m. 116—9. Annál feltűnőbb, hogy az e munkával egyidőben megjelenő művében (*G. műhelyében*) Z. SZALAI S. ezt a darabot meg sem említi. „Költészet és dramaturgia” c. fejezetében, mely lényegében azonos a G. G. *Versek—drámák* (Bp. 1966) kötet utószavával. Igaz, hogy a kötetből is kimaradt a darab.

mát, vagy tragikus helyzetét” kereste volna meg, melyre az így kialakult vagy legalábbis kialakulóban levő drámaírói technika alkalmas lett volna, a közízlésbe-simulás útját választotta: saját legkönnyedebb és legolcsóbb eszközeinek színpadi kiélését. Ez lett az *Annuska*, kellemes vigjáték az úri közönségnek, 1903-ban.

Ezt is saját korábbi novellájából írja, mint *A bort*; s ezt már megpróbálja megszerezni igazi lelki s társadalmi konfliktussal. Az adósságtól szorongatott földbirtokos lánya a zár-dában kamaszlelkedéssel elhatározza, hogy apáca lesz; kikoszorúzza a földbirtokos kőröt, akire pedig az apa a birtok megmentésének reményét alapozza. Családi kétségbeesés; de a dúsgazdag prépost-nagybácsi az apácához akkora „szozományt” ajánl fel a családnak, hogy az mindent rendbehozna, tehát most már a szülők érdeke lenne az apácáság; Annuskát azonban megérintette az élet szele, s az első ürügyet felhasználja arra, hogy a mindig-is-szeretett kőr, a daliás földbirtokos karjába boruljon.

Itt volna konfliktus-lehetőség, anyagi-társadalmi és lelki-társadalmi egyaránt; de Gárdonyit az „ízlés” — vagy inkább tehetség korlátai — megóvták attól, hogy ilyesmibe vágjon. Ez még vele egyívású barátait is lehangolta,³⁵ a fiatal Ady pedig az írói züllés biztos jelenként értékelte;³⁶ jellemző, hogy Alexander Bernát viszont ezért a színpadi művéért lelkesedett leginkább, ezt magasan *A bor* fölé helyezte.³⁷

Ha nem is helyeselhető, Alexander lelkesedése is érthető: Annuska alakja valóban megnyerő rajzú, a vidéki nemesi kúria atmoszférája hiteles, a mellékalakoknak ugyan nem sok közük van a konfliktushoz (még ál-közük is alig az ál-konfliktushoz), de azokban is van legalább színpadi hitel, kellemesen, jól játszhatók; ahogy Tábori Róbert találoan megjegyezte: Gárdonyi ezzel a művével „beleült Kisfaludy Károly karosszékebe”.³⁸ S a közönségnek jobban kellett Kisfaludy hangja, mint valami modernebb hangvétel: Bródy *Királyidillijeit* ugyanebben az évben mutatta be a Nemzeti, s megért tiz előadást, az *Annuskát* háromszor újította meg fel a színház, s összesen 85 előadást ért meg, a közönség örömeire. (S talán a magyar drámatörténet örömeire is: ha tárgyilag nem is bizonyítható, de valószínűleg az *Annuska* sikere is hozzájárult ahhoz, hogy mintegy művészi replikaként, Bródy öt év múlva megvalósítsa *A tanítónőt* — a maga módján felfogott leány-ideált.)

De az *Annuska* tulajdonképpen drámaírodalmi remeklés a könnyű nemben ahhoz képest, ami a *Zéta* lett 1903-ban — a *Láthatatlan ember* színpadi változata. Maga az író is tudta, hogy nem dráma ez a szó igazi értelmében; a hét képben játszódó művet „színpadra tett regény”-ként jelezte. A mű sikertelenségének megítélésében — melyet pedig az akkori Nemzeti Színház egjobb erői próbáltak megmenteni — Ady Endrétől Farkas Pálig mindenki egyetértett.³⁹

³⁵ Vö. Tóth Béla levelét, melyben pusztán dramaturgiai szempontból igen ésszerű kifogásokat tesz. Idézi GÁRDONYI J.: i. m. II. 113.

³⁶ „Míg G. G. el nem egriesedett és annuskásodott, igen sok mély és szép dolgot írt.” ADY E.: *A história városa* AEÖP IV. 21.

³⁷ *A Nemzeti Színház* belső, drámabíráói jelentésében. Idézi GÁRDONYI J. i. m. II. 114—115.

³⁸ *Pesti Napló*, 1903. jan. 10. A kirtikai visszhangja TÁBORI R. egyébként is színvonalas írásán kívül szinte egyöntetűen jelentéktelenségével tüntet; kiemelkedik még belőle MÁRKUS L. (Alkotmány, uakkor) rövid, de találó dramaturgiai szempontokat felvillantó cikke.

³⁹ „A kedves és rusztikus bájú G. a mai darabban amolyan falusi titán.” A sok szempontból ragyogó lendületű, gondolatgazdag cikk összefoglalása: „Élelmesen csak a színpad olcsóságában bízott, a mai nacionalizmussal terhes levegőben, a cifra képekben, a tirádákban, a romantikus ötletekben.” ADY E.: *Zéta*. Az irodalomról, 132.

„A drámának megvannak a maga parancsoló szabályai, amelyek alul még a G.-féle nagy tehetség sem vonhatja ki magát. Más exponálni és más keresztül vinni nem szabad, mert a közönség lelkében disszonans hangulat támad. . .” P. (FARKAS P.): *Zéta*. Új Idők, 1905. II. 631—2.

Keszler J., aki eddig se sok rokonszenvvel, de tartózkodással szemlélte G. drámaírói próbálkozásait, most szabadon engedti érzelmeit: „A költött szerelmi história és a ránk maradt törté-

Pusztán az indokokban s az elítélés mértékében különböztek. Ma már elég a teljes sikerületlenség tényét megállapítani és szemlesütve tovább menni, oly szembeszökő az ambíció és képesség ellentéte a megvalósult alkotásban.

A *Zéta* — Gárdonyi fia tanúsága, illetve a naplók bizonyossága szerint⁴⁰ — 1903 tavaszától őszéig készült, az első ötlettől a végső kidolgozásig. De színpadra csak 1905 végén, az évad közepén került, sok és eléggé megalázó huzavona után. Születésébe nem játszhatott bele a rivalitás gondolata, de Gárdonyi irritáltságába annál inkább, hogy az ő darabja bemutatóját Somló igazgató húzza-halasztja, több mint egy szezonon át fekteti, miközben Herczeg első történelmi drámáját, a *Bizáncot* bemutatja.⁴¹ Így érthető, ha következő drámájával nem a Nemzetihez fordul, hanem ahhoz, akinek első nagy színpadi sikerét köszönheti: Beöthy Lászlóhoz, a Király Színház mostani igazgatójához viszi el, aki amúgy is új darabért zaklatja.

A *Fehér Anna* ötlete még 1902-ből származik, tehát közvetlenül *A bor* és a *Karácsonyi átlom* születésének korszakából,⁴² kidolgozását — nyilván Beöthy lelkesítése alapján — 1905 elején végzi el szokása szerint rendkívül rövid idő: öt nap alatt.⁴³ A mű születésébe egyébként a Fehér László-ballada körül a századfordulón folyó kutatások legalább olyan erővel beleszóltak,⁴⁴ mint a külső, színházi körülmények; s legfőképpen pedig az írói ambíció: a népdráma népi gyökerekből való megvalósítása.

A gondolat — balladából drámát, sőt tragédiát írni — Beöthy Zsolt ismeretes balladameghatározása óta kézenfekvő volt; ha sikerül, egy újabb, döntő lépcső annak az Arany János-i irodalmi programnak a megvalósítása felé, amelyet Gárdonyi színműírói tevékenysége mögött egyedül Hevesi Sándor vett észre. S a téma — a betyárrá lett, imádott bátyja életéért ártatlanságát hiába feláldozó leány tragédiája — szinte tálcán hozza a lehetőséget arra érzékeny író számára, hogy a társadalmi konfliktust egyéni léletsorsokban, egyéni szenvedélyek összeköztetésében objektiválja, s ezen keresztül emelkedjék tragikái magaslatra. Ha Gárdonyinak ebből még igazi drámát sem sikerült csíholnia, hanem pusztán a népszínmű s a népdráma határán tancoló, erős színi hatásokkal dolgozó művet, mely végül a nézőt kielégítetlenül hagyja, abban nyilván megvolt a része az elstetett kidolgozásnak — de sokkal erősebb része volt a műben megnyilatkozó írói attitűdnek.

A dráma eseménysora elég szorosan követi a ballada előadását. Az egymást mélyen szerető két, árván maradt s együtt élő testvér valóni készül: Fehér László ki akarja házasítani a húgát. Már együtt a möring, kicsi a hija, s a menyasszonyágy kikérésének estéjén Fehér László egy utolsó vakmerő betyár-tetre szánja magát. A lökötésen rajtaveszít, s a szolgabíró karjába fut — statárium van, ez a biztos halálos ítélet. Idáig az első felvonás. — A második már csak késlelteti a kifejetlet: Horváth főbíró vizsgálatot folytat a betyárok után, Fehér László nem árulja el pajtásait, két nő is küzd a kiszabadításáért: az öt feladó szeretője s a húga. Fehér Annára a főbíró szemet vetett s azt igéri neki: ha övé lesz, megszabadítja a bátyját. A lány visszatér hozzá, meghozni az áldozatot, bátyja tilalma ellenére. — A harmadik már szinte

neti adatok összeférelésének fáradságos és száználmas munkája még különféle hamisítási farkasvermeket is szolgáltatót a szerző lábai alá, melyek mélyén a szerző egészen nevetségessé válik. [...] A *Zéta* sajátos keveréke az irodalmi ambíciónak és a mesterségbeli ügyefogyottságnak . . .” KESZLER J.: *Zéta* Az Újság, 1905. dec. 18.

Még a darabot számos szempontból mentegezni próbáló Sik S. is kénytelen elismerni, hogy abból mind a drámaiság, mind a regény igazi értékei hiányzanak. I. m. 111.

⁴⁰ GÁRDONYI J.: i. m. II. 130.

⁴¹ Vö. PUKÁNSZKY KÁDÁR J.: A Nemzeti Színház százéves története, I. 414.

⁴² GÁRDONYI J.: i. m. II. 138.

⁴³ I. m. II. 139.

⁴⁴ Z. SZALAI S.: i. m. 246.

csak egy jelenet: másnap reggel Anna, meggyalázva, dobpergésre ébred, bátyját viszik kivégezni; a látványtól megtévelyül, elmondja a főbíróra balladai átkát és szivenszúrja csábítóját. Fügöny.

E rövid tartalomból is látszik, hogy szerkezetileg a darab elbillen: szinte csak egy felvonás meg egy jelenet — a közbeeső felvonás epizodikus mozzanatokkal teletűzdelt, de igazi drámai mozgás nélküli késleltetése a kifejtetnek. De ettől még — ha nem is tökéletes — tragédia lehetne; ha nem az, annak fő oka részben az alakok koncepciójában, részben azok egymáshoz való viszonyában van. Elsősorban az — egyébként színpadilag jól karakterizált — Fehér László alakjában és lelki motiváltságában: mindvégig nem tudjuk meg róla, hogy az anyagi szükség hajtotta-e a betyárságba (valószínűleg nem), vagy a társadalmi megalázottság érzése (szinte bizonyosan nem), vagy egyszerűen a kivagyiság, játék a kalanddal. Nem kell részletezni, mennyire más a néző számára az egész cselekménysor s a főalak megítélése, ha az egyik, a másik vagy a harmadik a tettek motivációjának gyökere. S ebben az író legalábbis bizonytalanságban hagy: mindvégig nem tisztázza a néző (sőt önmaga) előtt, hová is tartozik, mit is képvisel Fehér László, egyáltalán képvisel-e valamit vagy valakit; beéri az általános — és elrendeltetészerűen felfogott, sem nem lázadó, sem nem fesengő — paraszti kondícióval s annak logikus következményével, hogy ti. László betyárvolta ebben a darabban titkos, de eleve adott tény, mely motiválást nem igényel — s ettől az egész sántít.

A másik súlyos gyöngéje a műnek a „tragikai vétség” és indokolása. Fehér László sorsa azért fordul tragikusra, mert szeretője, a csárdás Mancsi elárulja búvóhelyét a főbírónak; s azért árulja el, mert László megtiltotta neki, hogy megfogja a húga liliumfehér kezét. Ebben ugyan az írónak minden művében tettenérhető leányideálja újabb változatának visszatérését is láthatjuk,⁴⁵ de szinte beteges egzaltációban; s ez paraszti környezetbe téve — hogy László Mancsi szeretője akar maradni, de kitiltja a házából, mert Anna nem is tud bátyja viszonyáról; hogy Anna még saját vőlegényének sem akar egy csókot engedni a menyegző előtt; hogy egy parasztlány nem érti saját esküvője előtt, miért vizsgálja a vőfély az ágy lábát, megbír-e két embert, stb., stb. — még különösen hiteltelen, bántó, szinte komikus. Így tudniillik Anna önfeláldozása sem az: ennyire tudatlan lévén, nem tudhatja, mit ajánl a főbíró s mit fogad el ő; vagy ha igen, akkor az egész erkölcsi lilium-kártyavár összeomlik. Ennyi önkényességet író meg nem engedhet magának.

Ennek a sok szempontból zökkenő megírás módnak az eredménye, hogy a mű nem kap önálló életre a balladán kívül; hogy amivel Gárdonyi feldúsítja, az bizony a népszínmű ócskábbik kellektárából való: a cigányvallatás, a zsidó kupec meg a többiek. S ez együtt adja, hogy egy színpadilag életképes, izgalmas és eseménydús első felvonás után a darab folyamatosan hanyatlik, a tragédia helyett rémdrámába torkolló harmadik felvonásig.

A darab kritikai visszhangja erősen megoszlott. Talán több volt az elutasító, elmarasztaló vélemény,⁴⁶ de nem hiányzott az elismerő sem, mely hol mint költeményt, hol mint a magyar

⁴⁵ „Az én falumtól kezdve [...] több-kevesebb határozottsággal kezd kialakulni a G. jellemző leányalakja. [...] jóformán minden munkájában megtaláljuk ennek a lelke szerint mindig-egy alaknak megragadó változatait. Külső megjelenésében mindenekelőtt bizonyos törékeny finomság, valami virágszerűség jellemzi ezt az alakot. Ritkán szép a szó megszokott értelmében. Valami nyers, féligérett fanyarság árad belőle. Szépségét lényének belső tisztasága, a léleknek a testen átütő belső ritmusa, belső vibrálása sugározza, a szem, a hang, a mozdulatok lírájában.” SIK S.: i. m. 84–5.

⁴⁶ A legdühösebb, antiszemita felhangú támadás KÜRTHY Gy. tollából jelent meg (Alkotmány, 1905. nov. 25.). ERDÉLYI N. (Pesti Napló, uakkor) sikerületlen Tosca-utánezatnak minősíti, KABOS E. pedig így ír: „A szelíd elbeszélő helyett [a nézők] egy könyörtelen inkvizitort találtak, akinek szemei vérben forogtak s dühös könyörtelenséggel feszítette keresztre a nézők szegény, romlott idegzetét. [...] Bámulatos az a hidegvér és lelemény, amellyel fokozni tudja a hátborzongató hatást. A legvörösebb szegedi paprikának is el kell sápadnia ennyi borzalomtól.” (A Nap, 1905. nov. 26.)

népdráma megtalált útját ünnepelte a *Fehér Annát*.⁴⁷ De ezek akár jó-, akár pusztán hírverő-szándékból születtek, a darab sorsán nem változtathattak: hamarosan bukás lett belőle, amit színtetett az is, hogy a Király Színház színészi gárdája számára szokatlanul nehéz, szinte megoldhatatlan feladatot jelentett ez a dráma — már hangvételeivel is. Gárdonyi népdramát, talán népi tragédiát akart írni egy népballadából; de csak egy visszájára fordított népszínművé sikerült az alkotása, mely olvasóban-nézőben egyaránt az elmulasztott lehetőség keserű érzését kelti fel.

Következő drámája, a *Fekete nap* úgy viszonylik a *Fehér Annához*, mint a *Zéta A borhoz*. Történelmi dráma akar lenni — de ezt nem Gárdonyi írta, hanem Ziegler Sándor, a tanyai gépészkovács falusi tanító fia. A hajdani suttyólegényke lelkébe ömlött osztrákgyűlölet, nemzeti lelkesedés árad itt ki megsokszorozva, egészen az abszurdumig; s lesz belőle történelmi színmű helyett „történet a szabadságháborúból” — mely műfaji meghatározásból csak a minősítő jelző hiányzik, ugyanis rémtörténet ez a javából.

Műfajilag figyelemreméltó, hogy a színpadi mozgás és a drámai mozgás közötti különbséget kevés írói munka dokumentálja oly szembetűnően, mint ez a félresikerült alkotás. Részben talán annak következtében is, hogy Gárdonyi még a saját felületes drámaírói munkatempójára is rálicitált: most három nap alatt ütötte papírra az egészet.⁴⁸ De akár ez az oka, akár a saját témájával szembeni írói bizonytalanság, a mű, amely tele van színpadi eseménynyel, méghozzá egyenesen színpalhasogatóan hatásvadász események egymás sarkára lépő sorával, drámailag teljesen mozdulatlan, mert az alakok lelkében belső mozgás nincsen. Pedig egy mellékvonalban — Berta és Funkel Kristóf szerelmében, illetve csendes tragédiájában — ott húzódik az igazi szabadságharcos dráma, sőt tragédia lehetősége. A szegény sváb legény, aki elbújosik a faluból, mert a szerelmét úgysem adnák hozzá, s aztán az osztrák seregekkel tér oda vissza — mert a háború utánra földet, tehát neki boldogságot ígértek —, hogy áldozatát és boldogságát megsemmisültni lássa, mert szerelme más felesége lett, az pedig az ellentábor katonája, akinek ő többé-kevésbé gyilkosává lesz — ez a téma akár a fiú, akár a lány oldaláról felfogva nagyszerű drámai lehetőség, melybe valóban belesűrítethető a kor minden emberi és társadalmi problematikája, a tömörítés magas fokán; Gárdonyi pazarló felületes-sége kellett hozzá, hogy szinte vakon menjen el mellette, jelentéktelen epizódként villantva fel.

A darab 1906 nyarán került színre, a Budai Színkör korhadat bódéjában — de Jászai Mari főszereplésével. Ennek köszönhet néhány elismerő, értékelő bírálatot,⁴⁹ de a kritikai visszhang túlnyomó többsége mérsékeltebben vagy szenvedélyesen, sőt gúnyorosan elutasító volt.⁵⁰

⁴⁷ SZINI Gy. szerint „Írt egy drámát, amelyet nem szabad drámának nézni. Írt egy nagyon szép költeményt, amelyből a népballada szelleme sugárik ki, de színpadilag kivihetetlen.” (Budapesti Napló, 1905. nov. 25.) — SZÖLLŐSI Zs. szinte rajongva ír róla (Budapesti Hírlap, uakkor), az Új Idők (1905. II. 552.) névtelen cikkírója szintén; G. A. (Gábor Andor?) pedig a népdráma kezdetét üdvözli benne: „Akik G. előtt járták ugyanezt az utat, egyszerűen regényekből kivágott amorozókat környeztek némi bagariaszaggal és avas kalapzisszal, primadonnákat helyeztek át a vasajtó alól muskátlis kertekbe, s akkor ezek az elemek, amelyeknek lényegükben egymáshoz semmi közük nem volt, kétségbeesetten sirták le a deszkákról diszparát voltaknak siralmas dalát. G. azonban valójában [] ismeri a népet — ne mondják, hogy könnyű neki, mert más emberek is vidéken töltik egész életüket anélkül, hogy népi írásművekbe egyetlen reális vonás kerülne bele. G. sehol, egyetlen alakjával s egyetlen szájukba adott mondatával sem siklik le talajáról, melyet a maga számára választott.” (Magyar Nemzet, uakkor)

⁴⁸ 1905. aug. 25—28. között napi egy felvonást írva meg GÁRDONYI J. szerint. I. m. II. 140.

⁴⁹ A Független Magyarország kritikusa (na. = Cserna A.?) ravasz fordulattal próbálja igazolni, hogy ami rossznak tetszik, valójában jó (1906. júl. 8.); KERN A. (Budapesti Hírlap, uakkor) főleg Jászai játéka miatt lelkesedik, a darabról óvatosan kimondja hogy egyfelől epikus, másfelől melodramatikus.

⁵⁰ KOSZTOLÁNYI D. (Budapesti Napló, uakkor) szerint „nem tudtuk megérteni, miért írta meg a darabját”; B. I. (Bársony I.? Balla I.?) a Magyar Nemzetben (uakkor) G. egész

S az elutasító, sőt gúnyolódó kritikusokra nehéz haragudni: ez a színmű menthetetlenül rossz. Pedig Gárdonyi írói ösztöne bizonyos irányban helyesen működött: jól érezte azt, hogy ha népdramába akarja sűríteni a magyar nép közelmúlt és jelen problémáit, akkor a népi történelmi tudat legelevenebb (ha ugyan nem egyetlen eleven) hagyományához, a szabadságharchoz kell nyúlnia. A mű s az író drámája abból keletkezett, hogy e témához nyúlva írói éleslátását elborították a nemzetiszínű indulatok, a lényegeset mondás helyébe a hatásos mutatót lépett, s ettől a mű drámailag semmissé — de halmozott effektusai ellenére hatásában is jelentéktelenné zsugorodott.

A *Fekete nap* bukását két munkás esztendővel heverte ki Gárdonyi; de még nem mondott le a színpadról. Amikor a Nemzeti Színháznál újabb igazgatóváltozás következik be (Somló Sándorral a *Zéla* körül veszett össze) s Tóth Imre darabot kér tőle, azonnal darabíráshoz lát — ez lesz a *Falusi verebek*.⁵¹ 1908 őszén írja, s a Nemzeti még abban az évadban — 1909 januárjában — bemutatja. Műfaji meghatározásként „köznapis történet”-et ír a cím alá; már ez is, meg az egész tematikája s miliője is érzékelteti, hogy Gárdonyi itt a Bródy által elvetett kesztyűt veszi fel: a *Falusi verebek* A dada gárdonyis replikája.

Az témájában: a falusi lány, aki városra kerül szolgálni, s itt a halál szele megsuhintja sorsa reménytelenségében. De nem az a hangjában: Bözsi és Ződág Jani szerelmi bánatukban nem gyufaoldatot isznak, hanem francia pezsgőt, s mire felocsúdnak, minden jóra fordul, rendezett körülmények között lehetnek egymáséi. Vagyis a naturalista tragédia alapanyagából franciás technikájú vígjáték kerekedik; ami az első felvonásban realiztikus életképnek indul, a másodikban társadalmi vígjátékba fordul, növekvő bohózati elemekkel, a harmadikban meg nyíltan bohózáttá lesz, amiben társadalmi elemek már elvéve maradnak csak meg. Ilyen darabot sokat írtak — ha nem is azonos tematikában — a századelőn; ami ezt a darabot különösen sajnálatossá teszi, az éppen I. felvonása, mely sokkal többet ígér, mint amennyit aztán az egész beváltani tud.

Ebben ugyanis Gárdonyi legjobb képességei nyilatkoznak meg újra: realitás-érzéke, a paraszti-falusi beszédmodor bensőséges-ösztönös ismerete — sőt azon túlmenően a paraszti észjárás, ílelmködés és viselkedési rétegnormák terén való teljes biztonsága. A *bor* világa ez — de már jelentős továbblépés A *bor* felfogásától, mert hiszen Ződág Jani és a Bíró, illetve Erzsi és Jópál konfliktusában a falusi vagyon-meghatározata kasztrendszer s az általa kiváltott emberi tragédiák elevejére tapint. (Drámairodalmilag ennek meg is lesz a folytatása: az itt felvázolt konfliktusnak szinte a folytatását írja meg néhány év múlva Móricz a *Pacsirta*-

drámairói tevékenységét nevezi tévedésnek, saját hiúsága legyezgetésének, „Mert a hiúságon kívül a világon semmi sem lehet annyira erős, hogy valakit szántszándékkal erőpazarlásra, rút komédiázásra s önnön lényének erőszakos megtagadására bírjon.” A meghatározottabban megint az Alkotmány kritikusa (-ml. = Márkus L. ? uakkor) „intézi el” a darabot — kegyetlenül, de szellemesen. Ezért ideiktatjuk az egész, rövid kritikát: „Negyvennyolcas honvédek, akik libasorban szaladgálnak, osztrák tisztok, akik a hazafilélek kedvére valóan hülyék, egy vén, vak asszony, aki negyven osztrákot megmérgez, mert a fia elesik a csatában, Kossuth-nóta, Gotterhalte, honfibú, aktuális kiszólások Bécs ellen, tulipán koalíció, Lengyel Zoltán, sőt Prém József, figurák, akik undorítóan szép szavakat mondanak, tömeggyilkosság, démoni kacaj félbalon, görögtűz, gyerekes sovinizmus, jaj de huncut a német, abszurd helyzetek, naiv, jószándékú, impotens hazugság, malom alatti politika, abszolút drámahiány, fekete unalom és nemzetiszínű agyhártagyulladás, ez A fekete nap című dráma, amit G. G. írt és Jászai Mari játszott. Sohsem hittem volna, hogy G. és Jászai Mari össze fognak valaha találkozni, de hát megtörtént, s egy illúzióval ismét szegényebbek vagyunk. Hogy Jászai Mari mit csinált ezen a fekete estén, azt elmondani nem, csak lekottázni lehetne. Olyan dallamos volt, mint egy automobilkürt s mikor azt mondta: 'igyanak az urak', a titánok keserve kondult végig a rozoga budai színházon. Körülötte sok kis Jászai Mari hemzsegett, férfiak és nők egyaránt.” — Az igazság kedvéért meg kell említeni, hogy nem ez volt Jászai és G. G. első színpadi találkozás; Jászai játszott már a *Zétában* is.

⁵¹ A darab megírásának körülményeiről vö. GÁRDONYI J.: i. m. II. 162—5.

szóban — mely művészileg szinte ugyanolyan okokon törik el, mint ez.) Sőt átveszi Bródy falu-város szembeállításának két fázisát is; de míg *A dadában* a dajkavásár a drámai akció egyik legintenzívebb mozzanata, itt — a mű hangjához illeszkedve — Sárfejú és Zsigovicsék falusi látogatása joviális-anekdotikus epizód, melynek a drámához semmi, de annál több köze van az intrika tovább bonyolításának lehetőségéhez. (Mellékesen: Sárfevy és Ződág Jani közös apától származása is olyan mozzanat, mely a századeleji paraszti irodalmat állandóan kísérti: hangsúlytalanul *A dadában* is felbukkan, éppen Erzsébet származását illetően; hangsúlyosabban majd Turi Dani származásával kapcsolatban kerül elő, a *Sáraranyban*.)

Ezt a szembeállítást — most már egy fővárosi polgári lakás konyhájában — folytatja a II. felvonás; de itt már minden osztályfelhang kimúlik belőle, hogy pusztán a falusi józanság és a városi életidegenség kerüljön egymással bohózati szinten szembe. A darabban a Jani — Erzsí szerelem naiv-szentimentális jelenetei teremtik meg az egységet, a diszparát életképi és bohózati jelenetek között; de a III.-ra még ez is elhalványodik a bohózati elemek felerősítése érdekében. Így aztán az a különösség következik be, hogy bár a Bíró és környezete s az egész falusi milió igen reális, tele van finoman megfigyelt mozzanatokkal — az egész mű sokkal „görésebb” mint *A bor*, ahol pedig Göre Gábor humoreszk-alakja és vicclap-környezete aktívan jelen volt: itt ugyanis nem az alakok önmagukban, hanem az egész problémafelfogás válik joviálisan komolytalanná. Önmagában minden mozzanat valamiképpen a realitáson belül marad — hol egy szentimentális-idilli, hol egy bohózati, hol egy életképi kisrealista valóságon belül mozog —, csak az egész s az egész együttes kicsengése lesz hazug az irrealitásig.⁵² Mert ha a többé-kevésbé olcsó mulatság elmúltán arra keressük a választ: mire tanít ez a színdarab, csak olyan lapos életbölcösségek derülnek ki belőle, mint hogy „a durva külső érző szívet takar” (a Bíró esetében), vagy éppen hogy „milyen jók az emberek”, hiszen a szerelmesek ál-balsorsán mindenkinek megcsik a szíve. Persze ezek a tanulságok egy idilli felfogású, idillien zárt körre szűkített színdarabban még érvényesek is lehetnének; bántóan hazuggá éppen azért válnak, hogy Gárdonyi ebben a darabjában nagyobbakat akart, többet markolt: ilyen tanulságok már hazugságok, amint átlépi a verbénaszagú kiskert léckerítését.

Az már szinte színháztörténetileg is csak anekdota-érdekű, hogy — mint minden egyes darabja bemutatása körül — Gárdonyi most is összeveszett a színészekkel és az igazgatással annyira, hogy szakított a színházzal ezután végleg, s többé drámát nem írt. Ezekben az irritált veszekedésekben nyilván jelentős szerepe volt az író túlméretezett hiúságának, mely a szövegébe való minden belenyúlást személyes sérelemnek érzett; nem kevésbé annak a harcnak, amit Gárdonyi minden darabja körül folytatott a tárgyilag és lélektanilag realisztikus előadásmóddért, az üres színpadi konvenciók ellen (ennek máig beszédes példáit hordozzák a szerző színpadi utasításai darabjaiban); feltehetőleg része volt ebben annak a kudarcra ítélt harcnak, amiről Sik Sándor szólt⁵³ s amit remetesége ellen önmagával folytatott; de nem utolsósorban annak a — talán még önmagának sem bevallott — elégedetlenségnek, amely darabjai színpadi megvalósulása során elfoghatta, a szándék s az eredmény közötti szakadék láttán vagy inkább éreztén. Ha közel egy évtized meg-megújuló erőfeszítései, meg-megújuló kudarcái után szakított a színpaddal és végleg, akkor ennek a döntő oka itt bújhatott meg: abban a tudattá növő érzésben, hogy valamilyen okból (s ezt az okot naplóiban nyilván a legkényelmesebb volt a színházakban keresnie) képtelen színműben megvalósítani azt, amiről álmodik, amit csak ő csinálhatna meg, senki más.

⁵² Figyelemre méltó, hogy a kritikai visszhangban a tekintélyes kritikusok — ALEXANDER B. (Budapesti Hírlap, 1909. jan. 9.) és ÁBRÁNYI E. (Magyar Nemzet, uakkor) — szinte rajonganak a darabért, csak a modern törekvések harcos és színvonalas színkritikusa, SALGÓ E. (Független Magyarország, uakkor) emel komoly és megalapozott kifogásokat.

⁵³ „Negyedszázados egri remetesége alatt három ízben tett kísérletet, hogy kiragadja magát ebből a magánakvalóságából és kapcsolatba lépjen az emberekkel. A két első egy-egy bátorítalan szerelem. [...] Egy harmadik világhódító kísérletnél a színpadi érvényesülés irányában próbálkozott.” SIK S.: i. m. 29.

Gárdonyi Gézának tragédiát nem sikerült írnia — csak egy megíratlan tragédiát valósított meg drámaírói pályájával: azét az íróét, aki érzi a népdráma szükségességét, többször s több oldalról neki is rugaszkodik a feladatnak, de minden próbálkozása kudarcba fullad — részben saját tehetsége elégtelensége vagy másfajúsága okán, részben a közeg miatt, amelyben szándékai megvalósulnak.

Ami a tehetségét illeti, tán jogos az elég gyakran hangoztatott észrevétel, hogy nem volt elsőrendűen drámai tehetség. Bár bánjunk óvatosan az ilyen sommás ítélettel: hiszen életteli dialógust kevesen írtak az ő korában olyan igazat és hiteleset, mint éppen Gárdonyi; hiszen darabjai sikerült jelenetei tele vannak finoman észlelt és finoman visszaadott belső drámai mozgással. Ha drámaírói tehetsége nem tudott igazán kibontakozni, annak alapvető oka világlátásában volt: abban a vidéki középosztálybeli mentalitásban, melyet korábban próbáltunk meghatározni, s amely lényegében rokonszenvvel, de az igazi problémák észlelésére képtelenül, nosztalgikus-konzerváló és nem változtató szándékkal hajolt a falu fölé. (Külön kérdés és túlmegy e tanulmány keretein, hogy ebben a magatartásban mekkora volt a része a megőrzött-féltreértett Petőfi-Arany hagyománynak, s hogy ez meddig volt pozitív, mikortól és miért negatív hatású a magyar közéletre és közgondolkodásra.) Ez a szemlélet határozta meg lényegében írói módszereinek hatékonyságát — ez sikerét s e siker múltandóságát is. Hajdani találkozásaira visszaemlékezve Móricz Zsigmond pontosan jellemezte Gárdonyi pozitív hozamát a magyar irodalomba — s ennek a pozitívumnak a negatív oldalait:

„Írásainak alapja a nép ismerete. Ő volt az első író, aki a parasztot mint individuumot ismerte fel. A nevetés és a sóhajlás, a gond és a derű a parasztember lelkében nála szabadult fel először. Az ő parasztjai jelennek meg legegyszerűbben a magyar irodalomban mint lelki élettel élő emberek. A társadalmi korlátozást ő nem ismerte. Az ő népének egyéniségei nem szociális lények. Sem szociális sérelmeik nincsenek, sem szociális korlátozások nem veszik körül. Idill van körülöttük, amit a természet, a föld, az ég, a falu kerete határol. Tiszta lelkiségek, akik soha egy gondolattal nem akarnak áttörni gátakat, hanem leélik a maguk egyszerű és nemesen együgyű életét az adott és megváltozhatatlannak érzett életkörülmények között.”⁵⁴

Az idill volt legnagyobb erénye és korlátja — drámaírói tevékenységének is. De éppen, mert a falusi világot még e század elején is képtelen volt másként látni, mint idillinek — ezért lett drámaírói pályája *A bortól* — mely ennek az idilli látásnak még harmonikus kifejezése — a *Falusi verebekig* — mely ugyanennek már reakcióssá válása, elbohóckodása — folyamatos tartalmi hanyatlás, ha mesterségbelileg sokat és jól tanult is közben. Emiatt kellett visszahúzódnia e kitörési kísérlete után újra remetelakába — ott legalább a valóság nem szólt bele álmaiba. De e visszahúzódnás azt is jelentette, hogy az igazi helyét, szerepét nem találja az író, s e ténnyel való szembenézés elől tér ki, ez elől falaztatja be ablakait.

Ha más közegbe kerül, ha másféle színházi élet, ambíciók és igények veszik körül, talán más író s főként más drámaíró lehetett volna belőle. De abban a színházi életben, amelyben még közelharcot kellett vívnia minden egyes alkalommal színészekkel, rendezőkkel, igazgatókkal, ha parasztjait munkaruhában akarta színpadra állítani s nem sohasemvolt-ünnepelőben, joggal érezhette úgy, hogy ő a realitás bajnoka a konvenciók megmerevedett világával szemben, s nem kellett észrevennie saját gondolkodásában, ábrázolásában a konvencionálisit; annál a közönségnél, amely *A bort* ugyan sikerre vitte, de még ott is felszisszent egy-egy életzagúbb fordulatra, s igazán csak a Kátsa cigány meg a Durbints sógor alakján tudott elandalodni, magát joggal érezte haladottnak, realistábbnak, szinte már forradalmárnak.

Pedig sajnos, forradalmár nem volt, még az irodalomban sem. Drámaírása, erényeivel is, kudarcával is szorosan benne maradt a korszabta keretek között; legmerészebb művében,

⁵⁴ MÓRICZ Zs.: G. G.-nál. Irodalomról, művészetéről, II. 276—277.

A borban is csak e keretek széléig merészkedett, de nem azokon túl. Érzett egy kordiktálta szükségletet, érezte magában az erőt, hogy ezt a szükségletet betöltse; de egy évtizeden át vergődött, kinlódott hiába azért, hogy e szükséglet betöltésének olyan formáját találja meg, mely saját maga s közönsége mesterségesen leszűkített és elidillizált világnézetével összeegyeztethető. Ezért a célért drámai küzdelmet folytatott darabjaiban; ez a küzdelem zárult — nem tragikai megsemmisüléssel, inkább csak komikai felsüléssel; s ennek a következménye lesz az, hogy az író még hátralevő másfél évtizedére hátat fordít a színháznak s a drámának, nem akar többé közönségével szembenézni. S a közönség is csak *A borhoz* maradt hű még jöideig; Gárdonyit, a színműrőt s az ideálokat, amelyeket az kergetett, jöszerint elfelejtette.

Péter Nagy

LUTTE POUR LE DRAME POPULAIRE

Les pièces de théâtre de Géza Gárdonyi

Dans les débuts de la pièce de théâtre populaire, la possibilité du drame populaire était inhérente. Mais la deuxième moitié du XIXe siècle fait cesser cette possibilité: l'arrêt subit et la distorsion de l'évolution sociale conserve, pour une moitié de siècle, la mode de la pièce de théâtre populaire dépourvue de problème social.

C'est ce milieu théâtral et dramatique dont le jeune journaliste de province, Géza Gárdonyi fait la connaissance dans les années 80, — c'est à ce milieu qu'il cherche à s'adapter, et il accumule échec sur échec. Après avoir retrouvé sa voix de prosateur et après ses premiers succès, il écrit son drame d'un succès foudroyant, *Le vin* (1901), qui est un mélange étrange, tenu en position d'équilibre, des méthodes naturalistes-petit-réalistes et de celles des pièces de théâtre populaires: de là son succès durable. Mais son grand résultat réside en ce qu'il est le premier effort, dans le domaine du drame hongrois, de représenter sur la scène la vie réelle du peuple. Dans le *Songe de Noël*, il cherche à étendre cette même méthode sur le monde de la fable aussi — par l' amalgame des éléments naturels et d'opérette. Après plusieurs essais de tendance diverse, c'est en 1905 qu'il écrit son entreprise de théâtre la plus hardie, le drame intitulé *Anna Fehér*, issu d'une ballade populaire. Comme il tourne le dos, ici aussi, aux problèmes sociaux et il cherche y suppléer par une surtension psychologique, et comme ce drame contient, du point de vue de la dramaturgie aussi, beaucoup d'inconséquences et des choses qui ne sont pas pensées jusqu'au bout, il sera un échec, ce qui ne l'empêche pas d'être intéressant. Le cas est le contraire avec son dernier ouvrage de théâtre, *Moineaux de village* (1908) qui tout en étant le plus mûr quant à la technique, est au meilleur marché du point de vue de l'écrivain: il manque la possibilité d'une tragédie de Romeo de village en le transformant en un vaudeville. C'était sa conception idyllique du village et du paysan qui empêchait Gárdonyi d'écrire un drame véritable — mais la vie théâtrale de son époque l'en empêchait aussi.

Budai Parmenius István: az első magyar utazó Észak-Amerikában

Budai Parmenius István, így nevezte magát a fiatal magyar tudós, angliai tartózkodás után tett utazást Észak-Amerikában. Az utazás során életét vesztette, hagyott azonban hátra feljegyzéseket szándékairól és a tengeren túli földeken szerzett első tapasztalatairól.¹

Egy magyar ember valószínűtlennek látszó részvétele egy észak-amerikai kutatóúton az 1580-as években két, hasonló irányú tevékenység összetalálkozására vezethető vissza. Egyrészt az angolok már érdekeltté váltak Észak-Amerika feltárásában és természeti kincseinek kiaknázásában, másrészt pedig éppen ebben az időben érkezett körükbe egy ilyen tevékenység iránt érdeklődő fiatal tudós, aki tudományos körútja befejezéseként tett látogatást az Oxfordi Egyetemen, amely egyike volt azon tudományos központoknak, ahol utazása során számos tudós megfordult.

Sir Humphrey Gilbert, egy angol nemes-kalandor, már korábban elhatározta, hogy az addig kiaknázatlan Észak-Amerika területén földbirtokokat szakit ki angol telepesek számára. 1578-ban kísérletet tett arra, hogy a nyugat-indiai szigetek érintésével eljusson Észak-Amerikába és feltárja a mai Virginia partvidékét, hajói azonban szétszóródtak az Atlanti-óceánon, és a spanyol és portugál hajókkal vívott küzdelmeken kívül semmit sem ért el: vissza kellett fordulnia. 1579 után hozzálátott, hogy módszeresebb tervet dolgozzon ki Amerika kincseinek kiaknázására. Csak 1583 végén indult ismét útnak, de ekkorra sikerült a legkülönbözőbb embereket bevonnia az amerikai vállalkozásba. Közöttük volt Budai Parmenius István.²

Keveset tudunk annak a férfinak származásáról és ifjúságáról, akit Angliában Parmenius Istvánként ismertek. Parmeniust Kropf Lajos fedezte fel angol forrásokból a magyarok számára, és a magyar életrajzi lexikonok az ő írásait vették alapul.³ Kropf véleménye szerint Parmenius vezetékneve eredetileg Paics vagy Pajzs lehetett, így szülőföldjéről való elutazása előtt Pajzs Istvánnak hívhatták. Lehetnek ellentétesek, hogy Parmenius miként fordítható vissza Pajzsra, de ez a név mégis valószínű maradhat. Lehetővé vált, hogy a heidelbergi egyetemre járt protestáns ifjak XVII. századi névjegyzékének egy XIX. században készült másolata alapján, amely az Országos Széchényi Könyvtárban található, nevét kapcsolatba hozzuk az 1579-es évszám „Stephanus Budaeus” bejegyzésével.⁴ Mindeddig azonban csak ennyit tudunk meg külső forrásokból. Egyébként csak arra támaszkodhatunk, ami keveset önmagáról elmond.

Egy (sajnos eléggé általános jellegű) életrajzi bevezetésből, amelyet Angliában egyik latin nyelvű verse elé írt, megtudhatjuk, hogy a török uralom alatt, tehát 1541 után született Budán. Ha valóban 1579-ben hagyta el Magyarországot, és életkorát 25 év körülire becsüljük, úgy 1555 körül szülehetett. Ez azonban csak feltételezés. Hangsúlyozta, hogy szülei keresztények voltak, ezen csaknem bizonyosan azt értette, hogy kálvinisták. Dicsérte szüleit, amiért oly nagy gondot fordítottak neveltetésére, amiért, mint mondta, olyan nagytudású tanárok gondjaira

¹ Budai Parmenius István életét és írásait vizsgálja, a mai lehetőségek határain belül David B. QUINN és Neil M. CHESHIRE: *The new found land of Stephen Parmenius. The life and writings of a Hungarian poet drowned on a voyage from Newfoundland, 1583.* Toronto, University of Toronto Press, 1972. XII, 250.

² Pályafutását, amennyire ismeretes volt, teljes egészében dokumentálja D. B. QUINN (szerk.): *The voyages and colonising enterprises of Sir Humphrey Gilbert.* London, The Hakluyt Society, second series, volumes LXXXIII—LXXXIV. 1940. Rövid életrajzát közli a *Dictionary of Canadian Biography*, I. 331—36 (Toronto University Press, 1965). Néhány újonnan felfedezett adat szerepel a fentemlített, Parmeniusszal foglalkozó kötetben.

³ KROPF Lajos: „Budai Parmenius István”. *Egyetértés*, 1889. jan. 4. A későbbi magyar írások erre a forrásra vezethetők vissza.

⁴ A „Heidelberg” alatti „1579. Stephanus Budaeus” bejegyzést, amely kétséget kizárólag rá vonatkozik, Ács Tivadar találta meg, az Országos Széchényi Könyvtár MS Fol. Hung. 1734, a külföldi egyetemeken tanult magyar protestánsok tizenhetedik századi névjegyzékének 1892-ben készült másolatában. Ács Tivadar át-tanulmányozta Veress Endre kéziratgyűjteményét is, amely szintén ebben a könyvtárban található, a Veress által felsorolt egyetemek névjegyzékeiben azonban nem szerepel olyan tanuló, aki Parmeniusszal lenne azonosítható.

bízták, akikre szülőházaja büszke lehetett. Hogy iskoláit hol végezte, nem állapíthatjuk meg pontosan. Amikor tanárai befejezték oktatását, hároméves körútra küldték az európai egyetemekre. Mindez nagyon kevés, de csak ennyit tudunk.⁵

Abban az időben a tudományos körút volt a tehetséges ifjak legfőbb vágya, különösen ha a szülők elélegként vagy járadékként elegendő pénzt tudtak biztosítani; elegendőt, nehogy gyermeük teljes nyomorba jusson, de olyan sokat sem, amely tékozlásra vagy bűnre csábítaná. Parmeniust feltehetően kötelességtudó fiatalembernek tekintették, mivel megengedték neki, hogy kísérő nélkül utazzon. A családnak, hogy egy három esztendőös utazást, amilyet Parmenius 1579-ben kezdett meg, szerény formában is fedezni tudjon, eléggé vagyonosnak kellett lennie, apja jobbmódú kereskedő, esetleg lelkész, orvos vagy más értelmiségi lehetett. De kaphatott támogatást más, az országon kívül élő magyaroktól is.

Heidelberg és Oxford, a két egyetem, ahol tudomásunk szerint a háromesztendőös utazás során Parmenius megfordult, egyiken utazása kezdetén, másikon pedig a végén, erősen protestáns jellegűek voltak, ezért a magyarok otthonosan érezhették ott magukat. Oxford természetesen anglikán volt, de számos vezető teológusa közelebb állt a kontinens kevésbé merev kálvinistáihoz, mint a lutheránusokhoz. Ugyanakkor azonban nagyon keveset tudunk Parmenius tudományos utazásáról. Esetleg nem Heidelbergben, hanem Wittenbergben járt-e először? Ez utóbbi logikus kiindulási hely lehetett a magyarok számára, mivel számos magyar protestáns lakott ott, és 1585-ben Dudith András éppen ezért javasolta, hogy az egyetemre járó magyarok számára létesítsenek kollégiumot.⁶ Vagy talán Genfben látogatta az akadémiaát, és ott ült a nagy Theodore Béza lábainál? Padovát szintén előszeretettel látogatták a magyarok, egyetemére többnyire szabadon járhattak a protestánsok, bár Parmenius utazásának éveiben éppen járvány sújtotta. Az ottani hallgatók jegyzékén nem szerepel a neve. Hollandiában pedig a vadonatúj leideni egyetemre vezethetett útja, bár erről sincs feljegyzés.

Feltételezhetjük, hogy hat hónapot töltött az egyes tudományos központokban, ha azok elegendő vonzóerőt gyakoroltak rá. Így két egyetem, Heidelberg és Wittenberg jöhet számításba a birodalmon belül, egy Itáliában, a legvalószínűbb Padova,⁷ azután pedig Genf vagy Leiden, végül pedig Oxford, körútjának utolsó állomása. Innen szándékozott elindulni hazafelé. A problémát a hozzá hasonló tudósoknál az jelenti, hogy gyakran nem hagynak ott-tartózkodásukról nyomat az egyetemi nyilvántartásokban. Heidelbergi kapcsolatáról egy magyar egyházi kompilációból tudunk, az oxfordi kapcsolatát pedig csak Richard Hakluyt említi. Egyetemi tartózkodásának nyomai előbukkanhatnak még nem egészen egyértelmű nomenklatúrákból, és ezek feltárhatnak más, esetleges kapcsolatokat is. Parmenius nem fokozatot akart szerezni, hanem barátokat keresett és tájékozódni kívánt a legkülönbözőbb szakterületeken. Ezeket mind elérhette hivatalos beiratkozás és tandíjfizetés kötelezettsége nélkül. Abban bízunk, hogy a magyar tudósok tovább fogják követni ezeket a gyenge nyomokat, és részletesebb tájékoztatást nyernek majd Parmenius neveltetéséről és vándorlásairól.

Parmenius angol kapcsolatai valószínűleg Dudith Andráséhoz, a kiváló magyar humanistához vezethetők vissza, aki protestáns lett, és ebben az időben Breslauban élt.⁸ Dudith ismerte Theodore Bézát, Kálvin utódját, a genfi egyetem alapítóját, akinek viszont voltak kapcsolatai a kálvinizmushoz hű angol egyházi körökben. Dudith kapcsolatban állt továbbá Abraham Ortelius-szal, a kiváló németalföldi geográfussal, aki régi ismerőse volt Richard Hakluytnak, a jogásznak, és így megteremthette a kapcsolat lehetőségét ez utóbbi unokaöccséhez, az ifjabb Richard Hakluythoz. A kapcsolat legvalószínűbb láncszeme azonban Henry Savile, a Merton College neves tudósa lehetett. Dudith már 1574-ben, krakkói tartózkodása idején ismeretségben állt Philip Sidneyvel, és ennek az ismeretségnek eredményeként kereste őt fel Breslauban Philip Sidney öccse, Robert, Henry Savile és Henry Neville társaságában 1581-ben. Savile a Dudith tulajdonában levő kéziratokat tanulmányozta, és később öccsét, Thomast is bemutatta neki. Thomas Savile Dudith breslaui házában lakott, közvetlenül az utóbbi 1589-ben bekövetkezett halála előtt. A Henry Savile útján történő oxfordi bemutatkozás, majd a megismerkedés Henry Savile öccsével, Thomas-szal látszik legvalószínűbbnek, bár a Sidney testvérek valamelyikének segítségével létrejött kapcsolat is lehetséges. Hasonlóképpen lehetséges, hogy az oxfordi Magdalen College elnökénél, Laurence Humfrey-nél való bemutatkozása⁹ egyházi személyek közbenjárásával történt.

⁵ Nyilvánvaló, hogy ebben a témában további kutatás csak Magyarországon, magyar forrásokra támaszkodva végezhető.

⁶ Pierre COSTIL: André Dudith, humaniste hongrois, 1533—1589. Paris, 1935. 208.

⁷ A *Matricula et acta Hungarorum in universitate Patavina studentium*, 1264—1864. Szerk. VERESS Endre. Bp. 1915., nem tartalmaz Parmeniusra vonatkozó adatot.

⁸ Említi COSTIL, különösen a 147., 202., 203. lapokon. Dudith 1574-től állt kapcsolatban Philip Sidneyvel, de Sidney és Parmenius kapcsolatára csak következtethetünk, mivel Sidney részt vett Gilbert 1582-es vállalkozásában, és Hakluyttal neki dedikáltta *Divers voyages* című kötetét (I. 16. jegyzet).

⁹ Laurence Humfrey említi a *Dictionary of National Biography*.

A kapcsolat megteremtésének azonban nem ez volt az egyetlen útja. Feltehetően volt egy másik is, az Unton család egyik tagja révén, mivel ez az angol földbirtokos család a tudomány és diplomácia számos képviselőjét ismerte. A család néhány tagja 1580–1581-ben szintén Itáliában utazgatott. Henry Unton és barátja, Charles Merbury, valamint öccse, Edward Unton valószínűleg elidőztek ekkor Padovában is, és a kontinensen tett utazásuk során kapcsolatba kerülhettek Parmenius-szal vagy valamelyik barátjával.¹⁰ Merbury Laurence Humfrey tanítványa volt Oxfordban, így Parmeniust bemutathatta neki; Henry Unton pedig 1582-ben Parmenius jó ismerőse, ami arra utal, hogy ismeretségük korábbi eredetű. Nem biztos azonban, hogy mindegyik kapcsolat hasznos volt, és egyik sem zárhatja ki a másikat.

Elképzelhetjük tehát, miként tett Parmenius fokozatosan szert néhány angol kapcsolatra és ismeretségre, és miként jutott hozzá ajánlólevelekhez, a tudományos világ szükséges kellékekhez, amelyek megkönnyítették a vándorló tudós beilleszkedését egyik egyetem életéből a másikba. Egyházi és teológiai beállítottsága alapján pedig arra következtethetünk, hogy Parmenius a kálvinista és eléggé szigorúan puritán környezetben érezte magát legjobban, de nagyra értékelte az angol egyházi szervezet stabilitását és rendjét is, és elvileg nem volt ellenvetése az episzkopális egyház mint intézmény ellen. Parmenius elmondja, hogy érdekelte azoknak az államoknak a vallása, amelyeken átutazott, és érdekelte társadalmi berendezkedése is. A teológiával és egyházi szervezettel azonban csak művelt emberként és nem leendő egyházi férfiúként foglalkozott, és arra törekedett, hogy teljes és sokoldalú képet nyerjen a világi, politikai intézményekről és kapcsolatokról is. Nem zárhatjuk ki azt a lehetőséget sem, hogy utazása, kezdeti célját tekintve egy kálvinista jelkész képzését szolgálta. Ismét csak azt mondhatjuk, hogy a korabeli Anglia nagy hatással volt rá. Uralkodóját bölcsnek és igazságosnak, a népet elégedettnek, az országot békésnek és szilárdnak találta. (A látogató, bizonyos körülmények között jobban felfigyel egy adott társadalom érdemeire, mint akik abban nőttek fel.) Mindenekelőtt azonban azoknak az országoknak a humanista tudósai érdekelték, ahol megfordult: Angliában Oxfordnak éppen az volt a fő vonzóereje, hogy találkozhatott a klasszikusok iránt érdeklődő emberekkel, és tudományosan megbeszélhette és vitathatta azokat a témákat is, amelyek akkor foglalkoztatták.

Hajlok arra a gondolatra, hogy Laurence Humfrey, a Magdalen College tanára játszott fő szerepet abban, hogy Parmenius telepedjék Oxfordban, és feltételezhetően ő mutatta be nagytiszteletű Richard Hakluytnak, a már említett azonos nevű jogász unokaöccsének, aki Parmeniusszal nagyjából azonos korú volt. Laurence Humfrey kiváló teológus volt, akinek a kontinensen mindenfelé voltak kapcsolatai Kálvin, Luther és Zwingli követőivel. Hakluyt (szül. 1552) az oxfordi kollégiumok egyik legjobbjának, a Christ Churchnek volt senior hallgatója, azaz már oktató tagja.¹¹ Bár jártas volt a klasszikusokban, ezt tanította Oxfordban, a legjobban azonban a földrajz érdekelt, részben Ptolemaiosz geográfiája nyomán, de nemcsak a téma klasszikus és elméleti szerzői foglalkoztatták, hanem a földrajzi felfedezések gyakorlati és elvi kérdései, és a hővölő kereskedelem szélesebb földrajzi vonatkozású gazdasági kérdései is. Hakluyt tanácsadóként is kezdett működni azok mellett, akik mint Gilbert, tengerentúli utazásokat terveztek. Ide, Christ Churchbe érkezett meg Parmenius valamikor 1581 folyamán, feltehetően az év vége felé, és Hakluyt osztotta meg vele szállását. A kapcsolat valószínűleg annak köszönhető, hogy Parmenius érezhette, többet kell megtudnia a geográfia tudományos és gyakorlati vonatkozásairól a fiatal oxfordi tanár oldalán. Ha így volt, érdeklődését Angliába történt megérkezése után alkalmi kapcsolatai fordíthatták erre a területre. Oxfordban rövidesen megismerte az ifjú Thomas Savile, Henry Savile testvérét, aki a közelmúltban lett a Merton College hallgatója.¹²

Hakluyt, a Savile testvérek, Jean Hotman, az akkor Oxfordban lakó francia humanista és Alberico Gentili, az egyetemen olasz születésű jogász professzora alkották azt a tudóscsoportot, akik leveleztek egymással és Oxfordon kívül élőkkel, nevezetesen William Camdennel, a Londonban lakó történésszel, aki szoros kapcsolatban állt az oxfordi körrel. A csoportba mások is tartoztak még, bár méreteiről mindössze keveset tudunk.¹³ Ebbe a csoportba vonták be

¹⁰ Henry Unton padovai tartózkodásának közvetlen bizonyítéka egy halála után festett kép (I. QUINN – CHESHIRE 3. tábla), és Merburyval való kapcsolatát (és Merburyét Humfreyval) dokumentálja Merbury A briefe discourse of royall monarchie (London, Thomas Vautroller, 1581) című kötete. Apja Sir Edward és bátyja Edward 1574-ben engedélyt kapott itáliai utazásra, amelyet 1581-ben további két évre megújítottak, de Sir Edward 1582-ben már otthon volt, míg Edward csak 1584-ben ért haza. (I. QUINN – CHESHIRE, 17.)

¹¹ Hakluytról: George Bruner PARKS: Richard Hakluyt and the English voyages (New York, 1928); részletesebb életrajzi kronológiát közöl az „A Hakluyt handbook”, szerk. D. B. QUINN: The Hakluyt Society, second series, volumes 144–145, 1974.

¹² Sir Henry SAVILET és Thomas SAVILET említi a Dictionary of National Biography.

¹³ A csoport levelei közül számosat közöl Thomas SMITH: V. cl. Guilelmi Camdeni et illustrium virorum . . . epistolae (London, 1691). A levelek eredetijeit a British Museumban, Cotton MS Julius C. V. jelzés alatt, Camden további leveleinek fogalmazványait, Additional MS 22583 jelzés alatt, hivatkoznak többek között Parmeniusra is; további leveleket közöl még Jean és François HOTMAN: Epistolae (Amsterdam, 1700). A csoport leveleinek egy új, modern kiadása nagyon kívánatos volna.

Parmeniust, aki itt kielégíthette szellemi érdeklődését, bár sajnálatosan levelezéséből semmi nem maradt fenn.

Parmenius azonban nem volt Oxfordhoz kötve. Szívesen látták Wadleyben, az Unton család Oxfordhoz közeli faringdoni kastélyában, ahova Henry Untontól és feleségétől állandó meghívása volt. Ezen a körön kívül elvitték Londonba, ahol Hakluyt bemutatta Camdennek, majd Sir Humphrey Gilbertnek. Valószínűleg ellátogatott a királyi udvarba is, bár nem tudjuk, fogadta-e a királynő. Hakluyt feltehetően bejáratos volt Sir Francis Walsinghamhez, a királynő miniszteréhez, és elég jól ismerte Philip Sidneyt, hogy egy kötetet neki ajánlja. Találkozhatott Lord Burghleyvel, a kincstár lordjával is, aki ismerte Hakluytot. Az is valószínű, hogy kapcsolatba került Thomas Vautrollier-vel, a francia nyomdással és kiadóval, akit gyakran felkérték latin és görög (és az angolon kívül még más nyelvű) könyvek nyomtatására, és akit az angol tudósok és kálvinisták közül számosan jól ismertek. Parmenius jövője tekintetében azonban a Sir Humphrey Gilbertnek való bemutatás vált sorsdöntővé.

Az Angliában töltött első évben, azaz nagyjából 1581 második felétől 1582 nyaráig Parmenius főként irodalmi és tudományos tevékenységet folytatott, de fokozatosan bevonták egy gyakorlatibb jellegű tevékenységbe, nevezetesen egy amerikai kutatóúton való részvételbe. Úgy tűnik, hogy 1581 utolsó és 1582 első hónapjaiban Parmenius szorgalmasan tanult Hakluyt mellett.¹⁴ Csak találgathatunk, hogy a számos téma közül mit vitattak meg együtt: minden bizonnyal ezek között volt Ptolemaiosz *Geographiája* és azok a kérdések, hogy az új, tengerentúli felfedezések miként igazolták, módosították és bővítették a klasszikus geográfiát. Valamivel szilárdabb talajon állunk, amikor azt mondjuk, hogy együtt olvasták végig az általuk ismert európai nyelveken írott nagy útleírás-gyűjteményeket; hogy megismerjék mindazt, amit a XVI. században felfedezett amerikai kontinensekről tudni lehet, különös tekintettel Észak-Amerikára, mivel ennek közvetlen gyakorlati haszna volt Sir Humphrey Gilbert előkészületei szempontjából. Elsődleges forrásul a velencei Giovanni Battista Ramusio 1550–1559 között kiadott nagy gyűjteményének harmadik kötetét szolgált.¹⁵ Ez a gyűjtemény megvolt Hakluyt birtokában, és most azzal foglalatosskódott, hogy Gilbert utazásához összegyűjtse mindazt, amit Észak-Amerika keleti vidékeiről megtudtak. Ramusiótól is átvett számos dokumentumot, ezeket lefordította. Nagyon valószínű, hogy a válogatásban Parmenius is segítette Hakluytnak, és végigolvastak számos olyan kötetet, amelyben nem találtak felhasználható anyagot. Mind ehhez Hakluyt addig kiadatlan angol forrásanyagot is tudott hozzáadni. Lehetővé tette, hogy Parmenius elolvassa korábbi angol utazók más országokról szóló nyomtatott vagy kéziratos útleírásait. Parmeniust láthatóan nagyon érdekelték azok az expedíciók, amelyek 1553-tól kezdve feltárták az Oroszországba vezető északi útvonalakat és amelyeket olyan emberek vezettek, mint Willoughby és Chancellor, Stephen és William Borough és Anthony Jenkinson, a neves szárazföldi utazó, aki számos, Oroszországra, a délkeleti muzulmán országokra és Perzsiára vonatkozó anyagot gyűjtött össze. Olvasott olyan neves angol kalandorokról is, mint John Hawkins, Francis Drake és Martin Frobisher.

Hakluyt gyűjteménye, a *Divers voyages touching the discoverie of America*¹⁶ 1582 májusában jelent meg. Az volt a célja, hogy tájékoztassa az olvasóközönséget Észak-Amerikáról, és ugyanakkor finomabb formában propagálja Gilbert nyugati kalandjait. Az anyag összeállítását ezért már februárban vagy márciusban bizonyára befejezték. Parmenius feltehetően ezekben a hónapokban került közelebbi kapcsolatba Sir Humphrey Gilberttel, és ösztönözhetette az a gondolat, hogy ő maga is hozzájáruljon valamivel ehhez az utazáshoz. Ekkor még nem személyes részvételre gondolt, hanem arra, hogy egy klasszikus mintájú ünnepi költeményben köszöntse az utazás szervezőjét és célkitűzéseit. Az 1582 tavaszán írt latin nyelvű költemény — a „fenséges költemény”, mint Hakluyt mondta — valószínűleg májusra elkészült, és júniusban jelent meg. A költeményt a propaganda-hadjárat részének is tekinthetjük, amelynek az volt a célja, hogy éhren tartsa az érdeklődést Gilbert személye és vállalkozása iránt egészen a júniusra tervezett elhajózásig.

A költemény, *De navigatione . . . Humfredi Gilberti . . . carmen*, Anglia és Sir Humphrey Gilbert dicsérete. Dicsőítette a fentebb már említett angol férfiak korábbi vállalkozásait, a középpontba állítva Gilbert nemes jellemét, romantikus és értékes célkitűzéseit, dicsőítette a tervezett utazásnak azt a célját, hogy felkutassa és megismerje az Atlanti-óceán amerikai oldalán a földet, ahol angolok letelepedhetnek. A költemény témája következtében elkerülhetetlenül retorikai, számos vonatkozásában, konvencióiban és gondolkodásmódjában inkább irodalmi, mint realista, inkább ünnepélyes, mint közvetlen, általánosító és idealizált. Munkatár-

¹⁴ Hakluyt 1584-ben úgy említi Parmeniust mint „Lately my bedfelowe in Oxford”. (E. G. R. TAYLOR, szerk.: The original writings and correspondence of the two Richard Hakluyts, II., 231. Hakluyt Society, second series, volume LXCVI, 1935), I.: QUINN—CHESHIRE: Parmenius, 9.

¹⁵ *Navigazioni et Viaggi*. 3 kötet, Venice, 1550—1559.

¹⁶ London, 1582. Facsimile kiadását szerk. D. B. QUINN, megj. *Theatrum Orbis Terrarum*, Amsterdam, 1967. Hozzá Richard Hakluyt c. bevezető kötet, a megjelenés körülményeiről.

sam szerint, aki nálam jobban meg tud ítélni egy latin verset, formai tekintetben jelentős teljesítmény, szerkezete és ritmikája jó, nyelvezete választékos, néhány helyen kimutathatók azonban az elisiettség, a verselés és a téfovázás jelei, a szavak kiválasztásában és a megfogalmazásban pedig a kétértelműség. Egészét tekintve azonban nem egyszerű, hétköznapi munka, erőről és eredetiségről tanúskodik.

A könyvecske megjelenésekor Parmenius barátja, Henry Unton Wadley nevű kastélyában tartózkodott, az Oxford melletti Faringdonban. Sir Edward Unton, a család feje, betegen feködött, és az őt meglátogató és orvosságokat rendelő patikus megbarátkozott Parmeniusszal. A patikus, Geoffroy Le Brumen Sir Francis Walsingham szolgálatában állt, és mint francia hugenotta, harcos káivinista volt. Parmenius, a barátságukra való hízélgó utalással neki dedikálta nyomtatott versének egy példányát. Ez a példány valamilyen szerencse folytán fennmaradt, és megőrizte számunkra Parmenius kézírását. Jelenleg a kaliforniai San Marinóban, a Henry E. Huntington Könyvtárban található.¹⁷

Valószínűleg röviddel ezután kezdte írni Parmenius egy másik költeményét. Ez alkalommal a 104. zsolnárt választotta keretül, amelybe beleszótte a Teremtőnek és ember iránti jótetteinek dicsőítését, hálát adva neki különösen azért, hogy biztonságban vezérelte útját Magyarországról különböző országokon és vizeken át Angliába, amelyet ilyen vonatkozásban biztos menedéknek tekintett. Munkatársam szerint „több benne a klasszikus mítosz és humanista ismeret, mint a keresztény tanítás vagy életrajzi tájékoztatás”. A 104. zsolnárra írt *Paeant* barátjának, Henry Untonnak ajánlotta és Vautrollierhez küldte kinyomtatni. Ez nem lehetett korábban 1582 végénél, és bár az 1582-es dátum van rajta, nem jelenhetett meg 1583 februárja előtt. Az angol naptár szerint, amely egyébként is elért tíz nappal a kontinenset használatos Julianus-naptártól, március 25. volt az új év kezdete, így az „1582” ezt a napot megelőzően bármilyen dátumot jelenthet. Valószínű tehát, hogy 1583. február elején küldte nyomdába. A vers megjelenésekor Parmenius ismét Oxfordban volt, és innen dedikált egy példányt barátjának, Thomas Savilenek, aki a Merton College harmadéves hallgatója volt akkor. Ez a példány Thomas más könyveivel együtt (az 1592-ben bekövetkezett korai halála után) bátyjához, Henry Savilehez került, aki később már mint Sir Henry Savile az Eton College-nak adományozta, és munkatársam, Mr. Cheshire a kollégium könyvtárában találta meg.¹⁸

1583 késő tavaszán Parmenius ismét elővette előbbi költeményét, és megkísérelte, hogy átdolgozza, mivel Gilbert, később említendő okok miatt nem szállt 1582-ben tengerre. Megváltoztatott néhány utalást Gilberttel kapcsolatban, és módosította a korábbi angol utazókra vonatkozó néhány megjegyzését, csiszolt kifejezéseit és nyelvezetét. Meghagyta azonban annak képeletbeli leírását, miként hajózik le Gilbert a Temzén és int búcsút Greenwichben a folyómenti palotájában tartózkodó királynőnek; ez éppoly valótlán volt 1582-ben, mint 1583-ban. Az új ajánlást szintén Gilbertnek írta, 1583. március 31-i keltezéssel. Nem látszik valószínűtlennek, hogy munkáját Gilbert elhalasztott vállalkozásának ismételt támogatására szánva egy megújított kiadvány program keretében, mivel abban az időben számos rőpirat volt nyomtatás alatt, feltehető azonban, hogy második kiadása soha nem jelent meg, mivel nincs fennmaradt példányról tudomásunk. Hakluytnak azonban volt egy másolata, és ezt közzé is tette nagy útleírásgyűjteményének, a *The principal navigations . . . of the English nation* 1600-as második kiadásában.¹⁹

Sir Humphrey Gilbert előrelátóan 1582 májusára vagy júniusára tervezte az Észak-Amerikába történő indulást. Hajójának egy részével szerencsésen megérkezett Southamptonba, de a szél kedvezőtlenre fordulásával a többi londoni hajó nem tudott csatlakozni hozzá. Reménytelen várakozással teltek a hónapok. Parmenius Wadleyben és Oxfordban, és esetleg néhány Londonban és Southamptonban tett látogatással, bizonyára szomorúan vette tudomásul a késlekedést, éppúgy, mint Hakluyt. A reménytelen várakozást színesen írja le Maurice Browne²⁰ csevegő hangú leveleiben. Browne Walsingham udvartartásához tartozott, egy kis katonai és tengerészeti tapasztalattal és írói ambíciókkal, és 1583-ban néhány hónapon át közelebbi kapcsolatban állt Parmeniusszal. Decemberben azonban az új hajózási idény kezdetére halasztották az indulást. Ekkorra Parmenius döntő elhatározásra jutott. Elmenne ő is Amerikába.

¹⁷ A címlap hasonmását közli QUINN—CHESHIRE: Parmenius, 6. tábla. Egy másik fennmaradt példány a British Museumban, tulajdonos bejegyzése vagy korabeli jelzése nélkül. Kijadta Thomas PURFOOT (Purfutius). Neil Cheshire megjegyzései a verssel kapcsolatban a QUINN—CHESHIRE: Parmenius 23—29. lapján. A vers szövege, fordítása és jegyzetek a 73—138. lapon.

¹⁸ A *Paeant Stephani Parmenii Budeii ad psalmum Davidis CIV. conformatus* (Londini, Excudebat Thomas Vautroullierus Typographus, 1582.) facsimiléjét közli QUINN—CHESHIRE, 7. tábla. Bejegyzés levágva. Egy másik fennmaradt példány a British Museumban, szintén sérült, korabeli bejegyzés nélkül. Neil Cheshire-magyarzatai a QUINN—CHESHIRE kötet 30—37. lapján. A vers szövege, fordítása és jegyzetek a 139—169. lapokon.

¹⁹ Richard Hakluyt: *The principal navigations . . . of the English nation* III. 1600. 137—143. Ezzel kapcsolatban l. QUINN—CHESHIRE: 41—43.

²⁰ Maurice Browne levelei az ifjabb John Thynnehez, Longleatbe, Wiltshire a Marquess of Bath levéltárában találhatóak, Longleatben. Vonatközti részleteket közöl QUINN—CHESHIRE, 189—208.

Gilbert felfogadta őt az expedíció tudós költőjének, míg Maurice Browne lett volna a prózaibb krónikás,²¹ és feltehetően feladatuk közelebbi meghatározása során ismerkedett meg a két fiatalember egymással. Maurice Browne-nak köszönhető, hogy barátainak küldött színes leírásaiból ismerjük az 1582-es év próbálkozásait; arról is tesz említést, miként újítozták fel a tervekét a következő tavaszon, sajnálatos azonban, hogy Parmenius nevét nem említi, így pontosan nem állapítható meg, mikor vonták be az előkészületekbe. Valószínűleg május második felében kellett Southamptonban lennie, és Browne-hoz hasonlóan valószínűleg ő is kapott barátaitól búcsúleveleket és baráti ajándékokat. Június elejére a hajók készen álltak, a szél kedvező volt, és az expedíció útvonalát is meghatározták.

Az expedíció 1583 júniusának elején indult el Southamptonból, a hajók először Dartmouthban, majd Plymouthban kötöttek ki, ahol június 11-én vettek búcsút, sokan utoljára, az angol partoktól.²² A *Swallow* készletei nem látszottak megfelelőnek, és a legénység, kalózkodásban és békés hajózásban egyaránt edzett tengerészek, hajlamosak voltak a zendülésre: a kapitány akarata ellenére kiraboltak egy francia halászhajót. Az évszakhöz viszonyítva rossz idejük volt, ellenszél fújt, ezért csak lassan, nagy nehézségekkel haladtak. Amikor ötven nap múlva elérték Newfoundland északi partjait, az út során szétszóródott hajók találkozása, amelyre előzetes tervet dolgoztak ki, jól sikerült. Mindegyik hajó, amikor nyugatra földet észlelt, déli irányba fordult. A raj lassan összegyűlt és St. John's Harbourig teljessé vált. Ott Gilbert javasolta, hogy még mielőtt délnek fordulnának, hogy felderítsék a mai New England partvidékét, ahol kolonistákat akart letelepíteni, hivatalosan is vegyék ellenőrzésük alá a St. John's körüli nemzetközi halászerületet.

Amikor a Gilbert raját alkotó négy hajó megkísérelt áthaladni a St. John's kikötőjébe vezető keskeny, sziklás csatornán, a bent horgonyzó halászhajók kapitányai, azt gondolván, hogy kalózok, felkészültek az ellenállásra. Amikor kiderült, hogy Gilbert az angol királynő megbízásából utazik, és kihirdette, hogy célja nem a halászerület megtámadása, hanem védelme, nagy megkönnyebbülésére beengedték. A mintegy húsz francia és portugál hajó nem állt ellent, a körülbelül ugyanannyi angol hajóskapitány pedig elég lelkesen fogadta. Gilbert fokozatosan hozta nyilvánosságra terveit: engedélyeket ad ki a halászat folytatására, bérbeadja számukra a parton elfoglalt szárított területeket. A bért egyelőre nem pénzben kérte, hanem utánpótlásban a hajók készleteinek feltöltésére, amely főként szárított halból állt, de kért olyan fényűzési cikket is, mint például bort, amennyit készleteikből nélkülözni tudtak. Ajándékokat vittek a hajókra, és Gilbert felkészült, hogy személyes és nemzeti követeléseit hivatalosan is kihirdesse.

Parmenius valószínűleg augusztus 4-én, vasárnap lépett először Amerika földjére, amikor Gilbert is elfindult első parti sétájára. Útjukra elkíserte őket néhány, az angol halászhajókkal érkezett kereskedő „a kert”-be, ahol a málnabokrok és vadrózsák a vidék csendes magányát idézték, és ez kétségkívül kellemes változást jelentett az ötvennapos hajóút után. A táj azonban nem igazolta Parmenius elképzeléseit. Természeti szépséget, különös vadállatokat, különös embereket szeretett volna látni, amivel Newfoundland vagy legalábbis Newfoundlandnak ez a része, nem szolgáltathott. A dombok és Newfoundland csupasz sziklai, melyekről csak nemrég olvadt le a hó, a hosszú, gondozatlan fű éppen olyan fű, mint bárhol másutt, vadon nőtt, nem is különös szépségű bokrok: és csak messze mögöttük tűnt fel az őserdők megszakítatlan vonala. Nem-európai embert sem lehetett látni. A beothukokat, az őslakó vörösbőrűeket már régen elűzték St. John's környékéről. Nem érzékelhette, hogy ez a forgalmas halászati központ, amely Nyugat-Európa bármely részén látható gazdasági központhoz hasonló valóban új, izgalmas vagy hősköftemény tárgyra alkalmas lenne.

Augusztus 5-én Gilbert hivatalosan bejelentette a sziget megszállását, és törvényeket hirdtetett ki a halászok feletti kormányzásra. Ezután rövid kísérletet tett a sziget természeti kincseinek feltárására. Gilbert, Parmenius és az expedíció más vezetői behatoltak a szigeten egészen az erdők széléig, az erdőt azonban járhatatlannak találták, mivel mindenütt kidőlt, öreg fák hevertek. Gilbert ezután a kopár dombok felé fordult, és ásványzakértőjével (egy Daniel nevű szász bányászal) ásványi anyagokat mutató kő- és talajmintákat gyűjtött. Parmenius láthatóan nem érdekelték az ásványok, megfigyelte azonban a növényzetet és azt az egy-két sarki medvét, amelyek akaratlanul, a délre úszó jégtáblákról menekültek ide.

Egyidejűleg az expedíció személyzetében is változás történt. A *Delight* kapitánya nem kívánta tovább folytatni az utat, ezért megbízták, hogy a *Swallowt* vigye vissza Angliába. A *Delight* parancsnokságát Maurice Browne vette át, és Parmenius is átköltözött erre a hajóra. Így tehát, amikor augusztus 6-án elővette íróeszközeit, már minden bizonnyal ennek a hajónak a kabinjában tartózkodott. Parmeniushoz hasonlóan valószínűleg Browne is nekilátott,

²¹ Browne szerepéről QUINN—CHESHIRE, 194—195.

²² Gilbert tetteiről hitelesen számol be Edward Hayes leírása. Első közlése HAKLUYT: The principal navigations első kiadásában, 1589. 679—697.

hogyan feljegyezze a látottakat; míg Parmenius jegyzeteket készíthetett benyomásairól, érzéseiről, és verssorokat vehetett papírra. Leveleket is írt barátainak. Az ilyenfajta, óceánon túli levelezést csak a kikötőben állomásozó angol halászhajók tették lehetővé. A jegyzékén Laurence Humfrey neve áll az első helyen, talán a kettejük között Oxfordban kialakult szoros barátság jeleként, amelyről azonban nincsenek további bizonyítékaink. Ennek a levélnek a befejezése után (amely sajnos elveszett), folyékony latinsággal és csaknem azonos szöveggel írt egy másikat Richard Hakluytnak, amely szerencsére fennmaradt.²³ Mint megjegyezte, még nem készült fel arra, hogy Henry Untonnak is írjon, de kérte Hakluytot, adja át neki jókívánságait. A Hakluythoz írt levél érzelmeteli csalódását, hogy Amerika, amit addig látott belőle, nem volt annyira szokatlanul más vagy izgató, mint képzeletében lefestette magának. A levél egy részlete így hangzik: „Most be kellene számolnom a szokásokról, a vidékekről és lakosairól, de mit mondhatnék, kedves Hakluytom, amikor itt csak pusztaságot látni? Halban kimeríthetetlenül gazdag... Az egész vidék dombos és erdős: a fák legtöbbször fenyő. A fák egy része előregedőben, más része éppen javakorabeli, legtöbbször azonban már öregeken kidől, így akadályozzák a vidék megtekintését. A fű magas, de alig különbözik a mieinktól. Találtam néhány, rozsrá emlékeztető gabonaszálát és kalászt, és ezeket láthatóan könnyen termesztésbe vehetnénk az ember szegélyénél. Az erdőben földiszeder vagy inkább nagyon édes erdei eper terem bokor-számba [valójában málna]. Néha medvék is feltűnnek a szállások körül, ezeket megölik, de fehérek... és kisebbek a mieinknél. Nem tudom, vannak-e egyáltalán lakosok ezen a vidéken (és ki lehetne itt, kérdem, mivel lehetetlen bárhova is utazni?), és nem találkoztam senkivel, aki ezt megmondhatta volna. Azt sem tudhatjuk, van-e érc a hegyekben; és ennek oka ugyanaz, bár látszat szerint feltételezhetünk földalatti vonulatokat.” Azt várta azonban, hogy mit fog látni a délebbre fekvő, vonzóbb tájakon: „minél többet hallunk a területről, ahová készülünk”, írta, „úgy nő napról napra a várakozásunk”.

Mikor a három megmaradt hajó augusztus 20-án elindult St. John's-ból, Gilbert a *Squirrel* nevű kis fregatton tartózkodott, hogy jobban szemügyre vehesse a kis öblöket és torkolatokat; Maurice Browne és Parmenius pedig Daniellel, az ásványszakértővel a *Delighton* volt, amellyel azonban nem lehetett megközelíteni a kisebb, zátonyos kikötőket, míg a közepes nagyságú *Golden Hind* Edward Hayes parancsnoksága alatt állt. Dél felé hajóztak. Ahelyett, hogy rögtön Cape Breton felé tartottak volna, ahonnan a szárazföld partvonalát akarták követni a mai New England felé, Gilbert úgy határozott, hogy az iránytól kissé eltérve, Sable szigetéhez megy, ahol a portugálok évekkel korábban állatokat tettek partra, és friss húshoz juthat. Augusztus 29-én már közel voltak a szigethez, sokkal közelebb, mint gondolták. A tenger ködös volt, a látási viszonyok rosszak, és erős szél fújt. A *Golden Hind* kezdte mérni a mélységet, s miután észrevette, hogy nagyon sekély a víz, jelzést adott a *Delight*nak iránya megváltoztatására. A *Golden Hind* és a *Squirrel* az utolsó pillanatban tudott csak kitérni, a *Delight* azonban már nem, zátonyra futott, megfeneklett és összezúzódtott. A másik két hajó észrevette a katasztrófát, de nem tudtak segítségére sietni. A hajó a Sable sziget nyugati kiszögellésénél futhatott zátonyra és tört össze az orra, és ekkor a legénység egy része a hajó tatjához rohant, ahol a fartöke gerendához kötött mentőcsónak épen maradt. Néhányan beleszálltak, és kezdtek összeszedni a megmaradtakat. A megmentettek között azonban nem volt ott sem Parmenius, sem Maurice Browne. A hajóval együtt elmerültek. A hajó életben maradt legénysége számos nehézség után jutott vissza Angliába, ahol elmondta a *Delight* utolsó perceinek részleteit.²⁴

Gilbert, miután hiába kutatott életben maradtok után, arra a következtetésre jutott, hogy a *Golden Hind* és a *Squirrel* túlságosan gyenge, és elegendő élelmiszertartálékkal sem rendelkezik az út folytatásához, és vonakodva ugyan, de elindultak vissza az óceánon. Gilbert ragaszkodott ahhoz, hogy a *Squirrel*en tartózkodjon. Félúton lehettek, amikor a viharos tengeren a *Squirrel* elárasztotta a vizet, és a rajta levőkkel együtt elmerült. Egyedül a *Golden Hind* tért vissza. Parmenius, Browne, Sir Humphrey Gilbert odaveszett. Mindegyikükről magasztalóan emlékezett meg Edward Hayes, amikor megírta az expedíció tragikus történetét. A leg súlyosabb veszteségek között volt „egy tudós, egy magyar, aki Buda városában született, és ezért Budaeusnak is nevezték, aki nagy jámborsággal és jó íranti buzgalommal vállalkozott erre a tetre, azzal az elhatározással, hogy latin nyelven megörökítse a felfedezés során az összes említésre érdemes tettet és dolgot, nemzetünk dicsőségére, amelyet e szónok és korunk ritka költője ékes stílusával díszített”.²⁵

A bukás és a bekövetkezett veszteség csaknem teljes volt. Valami azonban fennmaradt. Gilbert elképzelése, hogy elcsüggedt emberek csoportjait telepítse le az észak-amerikai partokon, később követőkre talált. A Gilbert útrakelése előtti szorgos propaganda és a sikertelenség

²³ Parmenius levélnek első közlése HAKLUYT: The principall navigations, 1589., 697–699., majd Principall navigations, III. 1600., 161–163., mindkét esetben saját fordításában. Új fordítását közli jegyzetekkel QUINN—CHESHIRE, 168–185.

²⁴ Richard Clarke beszámolóját közli HAKLUYT: Principall navigations, 1589. 700–701.

²⁵ HAKLUYT: Principall navigations, 1589. 692.

ismertté válása után követőinek kísérletei a vállalkozás folytatására azt mutatták, hogy az „Amerika-pártiak”, akik ily módon akartak Észak-Amerikába eljutni, számban nagymértékben gyarapodtak, és ebben része volt mindannak a röpiratnak és más irodalmi műnek — közöttük Parmenius verseinek — melyeket Gilbert vállalkozása sugallt.

Parmeniusnak kevés szerepe volt a felfedezés és gyarmatosítás folyamatában, de ennek ellenére érdekes és jelentős személyiség. Újszerű volt, hogy egy fiatal tudós képzeletét, különösen olyan tudósét, aki a nyugati óceántól olyan távoli területről származott, mint Magyarország, felkeltse az új világ víziója, hajlandó legyen elsajátítani róla, és tudását és új lelkesedését hagyományos irodalmi formában foglalja össze. Még újszerűbb volt — bár Camoes a Portugáliából kelet-índiai szigetekre tett utazásával már példát mutatott rá, — hogy egy költő és tudós kalandor is legyen, kivegye részét Amerikának az európaiak számára történő feltárásában, és tapasztalatait, mint remélte, maradandó versben örökítse meg. Szomorú dolog, hogy érdeklődése és törekvése meghiúsult, de amit ránk hagyott — élettörténete, már amennyire fel lehetett vázolni, és néhány munkája — bizonyítékai a személye mint irodalmi és történelmi személy iránti maradandó érdeklődésnek.

David B. Quinn
(Liverpool)

Debreczeni S. János és Guevara

A *Christianus suspirans* „haláltánc” betéte

Debreczeni S. János — a költészet vagy inkább a verses publicisztika mellett¹ — a *Christianus suspirans* (Debrecen 1615, RMK I. 454.) című kegyességi munka fordítójaként került be a magyar manierista próza képviselőinek sorába.² A szakirodalom különösen a könyv egyik fejezetét emeli ki, „melynek a középkori haláltáncokra emlékeztető részleteit igen határos művészi formában sikerült megszólaltatnia”.³ A Casmann-mű valóban nem tér el a korabeli kegyességi irodalom átlagos színvonalától, sem a fordítás az eredetitől,⁴ azonban a munka két fő része közé egy érdekes fejezet ékelődik. A fejezet „AZ KERESZTYEN Embernek ez világtul való el bucsuzasanak formaja azon Author által Magyarra fordittatott.”⁵ A cím után pedig a következő megjegyzést olvashatjuk: *Ex Enchiridio Henrici Petrei Herdusiani*. Már ebből a megjegyzésből arra lehet gondolni, hogy a betét szerzője nem Otto Casmann, stadei rektor, hanem esetleg Herdesianus vagy valaki más. Ezt a feltételezést alátámasztja az is, hogy a szöveg jellegében is eltér a Casmann-fordítástól. Igaz, hogy témája szerint kapcsolódik a kegyességi munka halálra felkészítő részeihez, de stílusa, hangvétele már lényegesen különbözik. A forrás után nyomozva ráakadtunk az Országos Széchényi Könyvtárban Herdesianus kézikönyvére,⁶ s a munka címlapjából kiderült, hogy a könyv csak editorát tisztelheti Herdesianusban, más önálló munkája nincs benne az előszón kívül; viszont egy nagyon érdekesen válogatott kézikönyvhöz jutottunk: *Aulica Vita, et opposita huic Vita Privata: a diversis . . . autoribus (A. S. Piccolomini, Ulrich von Hutten, Lucian) . . . descripta, & in hoc Enchiridion collecta . . . ab Henrico Petreio Herdesiano. Accessere recens ad hanc secundam editionem . . . A. a. Guevara . . . de Vitae Aulicae molestijs . . . liber. etc. Francofurti ad Moenum. 1578*. Nyilvánvaló, hogy a könyv a kor népszerű műfajából, az udvari élettel foglalkozó elmélkedésekből és oktatásokból tartalmaz — már a szerzők után is ítéelve — előkelő válogatást.⁷

Számunkra most a könyv utolsó fejezetei érdekesek, melyek Guevara egyik, az udvari élet ellen irányuló morálszatirikus írását foglalják magukban. E rész címe a következő: *DE VITAE RUSTICAE priuataeq' laudibus, & contra de AVLICAE VITAE molestijs, LIBER ELEGANTISSIMVS, D. ANTONII DE GVEVARA . . .*⁸

A magyar szakirodalom eddig csak Guevara másik, szintén az udvarisággal foglalkozó

¹ Verseinek kiadása: RMKT XVII. sz. I. Bp. 1959. 253–269. — I. még: KESERŐ Bálint: A „Conspiratio Kendiana” szerzője. ItK 1963. 360–368.

² BÀN Imre: A magyar manierista irodalom. ItK 1970. 453. és 464.

³ A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig. Szerk. KLANICZAY Tibor Bp. 1964. 49.

⁴ KESERŐ Bálint jegyzetei alapján. Használatáért ezúton mondok köszönetet.

⁵ I. m. 229.

⁶ ANT 6091.

⁷ Herdesianus (Herdusianus) XVI. századi német tudós, egyetlen ismert műve a fenti kézikönyv. vö. JÓCHER: Allgemeines Gelehrtes Lexikon. Leipzig 1787. 1937.

⁸ Teljes cím: *DE VITAE RUSTICAE priuataeq' laudibus, & contra de AVLICAE VITAE molestijs, LIBER ELEGANTISSIMVS, D. ANTONII DE GVEVARA, Episcopi olim Monde ventani & Imp. Caroli V. Historici. PRIMVM QVIDEM LINGVA Castellana ad Regem olim Portugalliae scriptus Hispanicè; atque deinceps per Antonium Alegrum, in gratiam Reuerendissimi Domini Guilhelmi à Prato, Ep. Claromontani, in linguam Gallicam translatus; nunc demum verò ex Gallico in Latinum quoque sermonem conuersus ab Hermanno Germbergio Westphalo. — Cum praefatione Henrici Petrei Herdesiani.*

munkáját emlegette Szepsi Csombor Márton *Udvari schola*-ja elemzésekor.⁹ A kritikai kiadás bevezetője helyesen ismerte fel, hogy a mű német fordítása — *Institutiones vitae aulicae Oder Hoffschul* — csak címében egyezik meg az *Udvari schola*-val, de tematikai rokonság nem mutatható ki köztük. Nem lenne érdektelen azonban megvizsgálni az *Udvari schola* és a *De vitae rusticae* kapcsolatát is, hiszen Guevarának ez a munkája jellegében is jobban kapcsolódik az „első rendszeres magyar erkölcsstanhoz”, mint az *Institutiones vitae aulicae*; távolabb áll az ún. „praktikus illemtudástól”, s közelebb egy szatirikus éllel megfogalmazott udvarellenes elmélkedésgyűjteményhez. Érdekes, hogy az *Udvari schola* XX. fejezete is a halállal foglalkozik, Guevara is az utolsó fejezetben — a korábbiaktól szinte függetlenül — mond le a világról, s fordul a halál felé. Az *Udvari schola* XIX. intése szintén így szól: Tökéletes boldogsághoz ez világon ne remélj.¹⁰ Hogy még egy példát mutassunk: a XVI. intés óv a tisztátalan beszéd-től, az ígért és a cselekedet közti különbözőségről;¹¹ Guevara munkája VIII. fejezetének címe pedig: *In aulis principum sancte loqui, sed profane vivere, moris esse*.

Ugyanakkor érdemes megemlíteni, hogy az *Udvari schola* 20 fejezetes szerkesztését a kritikai kiadás bevezetője éppen Guevarára hivatkozva említi „elterjedt szerkezeti megoldásként”,¹² azonban a vizsgált gyűjteményes Guevara-kiadásban sem az *Institutiones vitae aulicae Oder Hoffschul* . . ., sem a *Contemptus vitae aulicae et Laus ruris* nem 20, hanem 21 fejezetes.

A Szepsi Csombor Mártonra gyakorolt feltételezett hatáson kívül, melynek igazolása még a szövegek további részletes összevetésének a feladata, utalhatunk arra is, hogy Rimay elveszett, az udvarisággal foglalkozó „satyrás, dorgáló, feddő írása” is jellegét tekintve kapcsolatban állhatott Guevara egyik vagy másik, esetleg mindkét „udvari” művével.

Guevarának ez a munkája az udvari és a falusi élet különbözőségeivel foglalkozik, elítélve az udvar büneit, leszögezve — az V. fejezet címében — „rusticam vitam prae aulica tranquillior, privilegiatamque magis esse.” Kifejezése ez mindannak, hogy „Montaigne-től Rimay Jánosig sokan keresték és találták meg ezt az életformát nem egyszer öntudatosan is elfordulva az udvari világtól. . .”¹³ Az utolsó fejezet azonban teljesen eltér az eddigi szatirikus hangvételtől, s az udvari élet sem kap benne helyet, hanem, mint a fejezet címe mondja: „Auctor summa quondam eloquentia mundo Vale dicit.”

Guevara munkájának ez a szinte teljesen önálló zárófejezete került át Debreczeni S. János Casmann-fordításának a közepére. Hogy a fejezetet maga Debreczeni illesztette-e a halálra való felkészülésről szóló néhány Casmann-fejezet után, vagy a munkáját kinyomtató Csákányos Márton, Debreczeni apósa — aki bevezetőjében Bethlen Gábornak ajánlotta elhunyt veje fordítását —, nem tudjuk. De valószínű, hogy Debreczeninek még nem sokat mondott Guevara neve — hiszen akkor még a *Relox*-nak is csak a Draskovich János által fordított része jelent meg, 1610-ben —, s ezért nem jelölte meg fordítása eredetijét, s tett csak utalást Herdesianus kézikönyvére. Ha így is van, mindenképpen bizonyos, hogy Debreczeni jó érzékkel nyúlt a kézikönyvhöz, és a biztos kézzel kiválasztott fejezet egy újabb Guevara-fordítással gazdagította irodalmunkat.

A világtól búcsúzkodó fejezet tulajdonképpen nem sokban kapcsolódik a szűkebben értelmezett haláltánc-irodalomhoz. A halál szó alig fordul elő benne, nem jelenik meg a halálon túli állapot sem, pedig a bomladozott test ábrázolása vagy a halál elkerülhetetlensége feletti siránkozás szinte elmulaszthatatlan kellékei ennek a műfajnak. Itt merőben eltérő felfogással állunk szemben; az élettől való elbúcsúzás tulajdonképpen a világ hiúságoktól, a világ igazságtalanságaitól való megkönnyebbült elválást jelenti. Az ismert középkori haláltáncokkal nem rokonítható tehát, hiszen a fő téma ott maga a halál vagy a meghalás tényleges folyamata, s a világ csak annyi helyet kap, amennyit a jó halál eléréséhez szükséges *ars vivendi* megteremtése követel. Ha középkori hatást keresünk, csupán a visszatérő refrénszerű kezdésre gondolhatunk, a „vale mundus” szabályszerű megjelenése 26 bekezdésben át megtalálja rokonát a „vado mori” versek meg-megújuló refrénjeiben. A témaválasztás sokkal inkább kapcsolható azokhoz a középkori himnuszokhoz, amelyeket Rainer Rudolf is az *ars moriendi*-ről szóló könyvében ennél a műfajnál sorakoztat fel.¹⁴ A világ hiábavalóságáról elmélkedő himnuszok egyike például visszatérő sorkezdő- és záró refrénként a „mundus abit” kifejezést alkalmazzá.¹⁵

⁹ KOVÁCS József: Szepsi Csombor Márton. Diss. phil. Bp. 1957. Kézirat (Bp Egyetemi Kvt 332) 90. — Szepsi Csombor Márton Összes Művei. RMPE I. Sajtó alá rendezte KOVÁCS Sándor Iván és KULCSÁR Péter. Bp. 1968. 75–76.

¹⁰ I. m. 377.

¹¹ I. m. 368–370.

¹² I. m. 78. — A vizsgált Guevara-kiadás: Antonii de Guevara. . . Opera omnia historico-politica. 1644–45-ös Frankfurt am Main-i kiadása (Bp. Egyetemi Kvt Ca 4^a 25.). A kötetben található Guevara-fordítások fejezetszámai: *Guldene Sendschreiben*: 75–52–48; *Horologium principium*: 76–44–52; *Drey Traktätt*: 21–21–20. Megjegyzendő, hogy Herderianus valóban 20 fejezetet közöl.

¹³ KLANICZAY Tibor: A reneszánsz vátsága és a manierizmus. Itk 1970. 433–434.

¹⁴ Rainer RUDOLF: *Ars moriendi*. Von der Kunst des heilsamen Sterbens. Köln—Graz 1957. 32.

¹⁵ *Mundus abit*; *res nota quidera*, *res usque notanda*, *Nota tibi mundi sit nota*; *mundus abit*. — Id. RUDOLF I. m. 32.

Ugyanerről a témáról szép számmal találhatóak versek Dreves válogatott himnuszgyűjteményében is.¹⁶

A világ ostorozása, a lélek megnyugvása utáni vágy a sztoikus életszemlélet egyik fő tétele is. Guevara e munkájának is, éppúgy mint a *Horologium principium*-nak,¹⁷ ez az erősen sztoikus-moralizáló tanítás a fő jellegzetessége. A *Vale mundus* fejezetben elpanaszolja a világ állhatatlanságát, a világban élő emberek, állatok bűneit, minden világi szórakozás hiábavalóságát: „... az te hazadban, oh világ, el mult az a mi el mult, az mi jelen vagyon az-is hamar el mulik, az mi peng jövendő, az felette kesőn jü elő. Az mi szinte jo állapotban vagyon, az meg bontakozik, a mi igen kemeny, az el török, az mit felette allandonak itinel, az el fogy, ugy annyira; hogy szaz esztendő közzül (mennyi időt velhetne ember, hóg az halando embereknek eletekre leg hosszabbban engettett volt) gyakorlatossággal meg csak eg esztendőt sem engett te világ elnünk.”¹⁸

Panaszolkodik az emberi magatartás hibáiról és a világmindenség minden jelenségének és teremtményének az emberrel szemben mutatott kegyetlenségéről. Kozmikus világképébe beleférnek az évszakok változásai és a legkisebb állatok okozta szenvedések is.

„El hadlak világ, azért, hogy te benned semmi nem találhatik oly, a ki minekünk artalmas nem volna: Holott az föld mi alattunk meg hasad az víz minket el nyél, az tűz minket meg éget; az dögletes elő Egh minket meg betegít; Télbe minket a hideg haborgat, Nyarba peng a hevseg. Az ebek minket meg marnak, az macskak meg körmöznek, a pókok meg mérgecsinnek; az szunyogok meg csipnek; az balhák meg esznek, es mindeneknek fölötte az sok munkak minket ugyan be nyelnek.”¹⁹

A világ változékonysága a legdöntőbb vád, s minden változékonyság kerülése, az állhatatlanság az emberi magatartásban.²⁰ még a „tulajdon néven neveztetésben” is; ez a guevarai életfilozófia egyik alaptétele. Hallatja szavát a tisztesség-kívánás ellen, a pénz gyűjtése éppen olyan elítélendő szemében, mint más egyéb világi hiúság, a „szerelem énekek” írása, „asszony népek hajtogatása”, „Koczká játszódás”, „új hírek beszélése”.

A jellegzetes guevarai stílus — bár itt is többszörös fordításon ment keresztül, mint a *Horologium principium* esetében is²¹ —, mégis megtartotta eredeti jellemzőit. Debreczeni S. János hűen fordította a latin szöveget, bár a több szóval történő magyarázást csak nagyon ritka esetben használta. Ezzel bizonyára nem váltotta volna ki a manierista stíluszményt értelmező Rimay elismerését,²² a guevarai manierizmus szinte minden jellegzetességét hűségesen tolmácsolta. „Guevara stílusának legszembeszökőbb jegye az ellentétek kedvelése, sőt halmozása” — írja Bán Imre a *Fejedelmek serkentő órája* kapcsán.²³ Ellentéteknek, végtelen halmozású mondatoknak itt sem vagyunk híjával. Lássunk egy példát: „... mert ha egyyik bolond, az másik bölcs, ha egyyik eles elméjü es okos, az másik tudatlan es ostoba, ha egyyik bekeseg szerző, az másik párt ütő, ha egyyik elmes es latott halott, az másik kába, es tellyesseggel mindenkeppen tudatlan.”²⁴ Jellemző az egyetlen cselekvésnek négy-öt igével való megjelölése, a „minden” vagy a „mindenket” visszatérő elem kíséretében: „... mindenek zokognak, mindenek suhaytanak, mindenek panaszkodnak, mindenek zajognak, mindenek sírnak.”²⁵ Végeláthatatlan halmozások nyújtják meg a mondatokat, de a szerkezet felbomlását megakadályozza az ismétlődő kötőszó (mellyeket, az ki), vagy egy-egy ismételtlen visszatérő kifejezés (senki, ellen, egyyik-másik, semmi . . . nincsen nélkül), mintegy meghatározott prózaritmussal kölcsönözve a halmozások korlátlan áradatának. Bár halállal kapcsolatos naturalista képről itt nem beszélhetünk, az emberi test változásai és a betegségek felsorolása itt sem nélkülözik a naturalista elemeket.

„El hadlak világ, azért hogy valaki az te oskoladban lakik, annak abbol ugy lesz ki menetele, hogy feje ősz leszen, szemei csipasok, fülei siketek, orra taknyosok, homloka sömörögös, labai köszvényesek, es vesei Arenasok lesznek. Es hogy az gyomra gonosz nedvessegekkel, feje szedelgessel, feste faydalommal, az lelke pengigen nagy keserüsegekkel tellyes leszen.”²⁶ A fordító Debreczeni jól élt az alliteráció zenei eszközével is, s amint Rimaynál, itt is „a lírai műtől eltérően — nem a hangulatteremtés, hanem a stílus ékítése a célja ezeknek az alliterációknak

¹⁶ DREVES: Ein Jahrtausend Lateinischer Hymnendichtung. Eine Blütenlese aus den Analecta Hymnica mit literarhistorischen Erläuterungen. Leipzig 1909. II. Teil. 422—426.

¹⁷ A magyar irodalom története... 41.

¹⁸ I. m. 228.

¹⁹ I. m. 232.

²⁰ A *Horologium principium*ban meglevő hasonló felfogásra utal: KOMLOVSZKI Tibor: Egy manierista „Theatrum Europaeum” és szerzője. ItK 1966. 85—105.

²¹ BÁN Imre: Fejedelmeknek serkentő órája. It 1958. 360—373.

²² MERÉNYI VARGA László: A manierista stíluszmény Rimay levelében. ItK 1970. 503—507.

²³ BÁN I. m. 366.

²⁴ I. m. 234.

²⁵ I. m. 231.

²⁶ I. m. 231—232.

mértékletes, de szépen kihallható használatával.”²⁷ Néhány példa Debreczeni alliterációs szókapcsolataira: „mosolyognak, hogy mast meg marjanak, . . . hogy az hamis hitek hitetlenségbe esnek . . . , ebek minket meg marnak, az macskak meg körmöznek, a pókok meg mérgesitnek . . .”

*

Guevara világtól búcsúzós munkája a magyar irodalomba észrevétlenül került be, s továbbéléséről nincs is nyom. Nem így történt azonban német nyelvterületen. Aegedius Albertinus német fordítása 1600-tól kezdve több kiadást ért meg,²⁸ s közkedveltségét mutatja, hogy bekerült Grimmshausen *Simplicissimus*ába is.²⁹ A világban csaldódtó Simplicissimus ugyanekkel a szavakkal búcsúzik a világtól: „. . . s épp akkor került a kezembe Guevara néhány írása, amelyből egyet s mást ide kellett iktatnom, mert nagy erejével végleg elfordított engem a világtól.”³⁰

Németh S. Katalin

A hajdútánc XVIII. századi szövegéről

Pálóczy Horváth Ádám gyűjteményében, a híres *Ötödfélszáz énekekben* a hajdútánc dallama ötször tér vissza. Lejegyzésével először a 277. szám alatt találkozzunk, hogy más szöveggel újra elének bukkanjon a gyűjtemény 330. és 363. darabjaként. De nótajelzetként is előfordul: 380. és 399. szám.¹ (A dallam irodalmi közvéleményünk előtt a Thaly Kálmántól utólag rá alkalmazott szöveggel ismerős: Nosza hajdú, fúrge varjú . . .)

Maga Horváth Ádám, amikor 1815-ben éneklístát küld Kazinczynak, a hajdútáncot a száz esztendőnél régebbiek, tehát a különösen értékesek között említi. Írásos adataink azonban nem nyúlnak vissza róla a XVIII. század elejére: elsőként a Szkárosi-Járdánházi melodárium-ban fordul elő (1787–1792), „Dinom dánom kákátó” kezdőszóval, négy szóló kóruspartitúra lejegyzésben.²

Eddig terjednek jelenlegi ismereteink Horváth Ádám fenti dallamáról. Jóval kevesebbel kell beérnünk, ha a szövegváltozatokra vagyunk kíváncsiak. Horváth Ádám a Magyar Áriónban ezt írja: „Könnyű, pajkos falusi ének. Ez az első és második sor régi, a többi hozzá van töldva.” Ezért azután fenti művében nem is a régiak között tartja számon, mint az *Ötödfélszáz énekekben* tette, hanem a bizonytalan „Némely keverték, külömbféle érdemük” címszó alá sorolja. A közölt dallamhoz az alábbi szöveg társult (zárójelben Horváth Ádám szövegki-gészítése):

Járd meg tubám járd meg
Telekes bocskor! gyöngyös kapca!
járd meg tubám! járd meg.
(Vörös nadrág, sárga csizma,
járd meg tubám! járd meg.
Majd elmenjünk a korcsmára,
De engem is várj meg,
Megjárom én a kopogót,
tubám! Te is járd meg.)

A hajdútánc XVIII. századi szövegét, amelyről eddig semmiféle adatunk nem volt, könyvtári kutatásaim során sikerült meglegnem Pannonhalmán, a főkönyvtár 118 H 5/12. jelzetű kézirat kötetében. A colligatum az ún. Paintner-hagyaték részeként jezsuita drámagyűjteményt tartalmaz: 10 latin nyelvű színpadi művet, zömmel klasszikus témájúakat (1–10.), 1 német vígjátékot (13.), egy kised dramaturgiát (11.) és 12. szám alatt egy áriagyűjteményt a közölt darabok számára („Ariae diversae nugivendulae pro Comoediis”).

A tartalomjegyzék érdemi felsorolását követő jegyzet („acta Ginsii etiam 1774.” — Kőszegi darabok még 1774-ből) a rögzítés helyére és idejére látszik utalni, majd a gyűjtemény összeállításáról, Paintner Mihályról közöl helytálló életrajzi adatokat. Valóban, a jezsuita rend feloszlása után Paintner az 1774–75-ös esztendőben a kőszegi gimnáziumban tanított.³

²⁷ MERÉNYI i. m. 506.

²⁸ SCHNEIDER: Spaniens Anteil an der Deutschen Litteratur des 16. und 17. Jahrhunderts. Strassburg 1895. 77–78.

²⁹ Kindlers Literatur Lexikon. Bd. IV. Zürich 1964. 2457–2458.

³⁰ Grimmshausen: *Simplicissimus*. Bp. 1964. Ford. HAY Gyula 434.

¹ Pálóczy Horváth Ádám: *Ötödfélszáz énekek* (kritikai kiadás, Bp. 1953.).

² Közli BARTHA Dénes: *A XVIII. század magyar dallamai*, Bp. 1935.

³ Vö. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, Bp. 1905.

A kötetben lapozva az áriagyűjtemény címlapján azonban az 1767-es évszám bukkan elénk egy, Painter szerepére utaló megjegyzéssel („sub potestate Michaelis P.”). És a dalok sorában mindjárt másodikként olvashatjuk *Aria alia* cím alatt a hajdútánc eddig ismeretlen szövegét:

Telekes Bocskor, gyöngyös Kapcza,
járjad tubám, járjad.

Telekes Bocskor, gyöngyös Kapcza,
járjad tubám, járjad.

Másut imár le fektettek,
it még ágyat se vetettek,
ted le a Bocskort, ted, ted,
ted le a Bocskort, ted.

Adós vagyok még az évszám magyarázatával. Az 1767-es dátum másutt is szerepel a kéziratban, így például az első helyen álló iskoladráma, az *Absolo* címlapján is. Márpedig ez nem lehet elírás: szerzője, Hiemer József, akit tartalomjegyzékünk soproni jezsuitának nevez, valóban 1766–67-ben volt a poézis tanára a soproni gimnáziumban. A 2. sorszámú Cassius-dráma írója, Placskó István pedig 1768 és 1770 között a retorikát tanította ugyanott.⁴ A kézirat visszanyúló adatai tehát helyesnek bizonyulnak. Csakhogy a Paintner-életrajz ismerete újból megkérdőjelezi az egyszer már igazolt évszámot: Paintner 1753-ban született, így a kérdéses időpontban mindössze 14 esztendő volt. A paradoxon feloldására — kellő számú adat híján — többféle feltevést kínálkozik. Közülük jómagam az alábbi lehetőséget érzem igaznak: az iskoladramákhoz hasonlóan az áriák is elhangzottak már korábban a színpadon, utólagos lejegyzésükről van szó. A községi jezsuita gimnázium színjátszásáról több adatunk is van. Az első még Faludi Ferenc rektorságának idejéből származik, 1751-ből, amikor is latin nyelven játszották el *Julius Caesar Egyiptomban* című iskoladramáját. 1757-ben ismét a rektor, ezúttal Kereskényi Ádám volt a szerző: *Agostonnak megtérése* című műve magyarul hangzott el; 1762-ből ismét latin előadás programja maradt ránk.⁵ Faludiról még azt is tudjuk, hogy előadásra szánt művein kívül versei közül is megszóltat néhány Kőszeg színpadán.⁶ Ennek a gazdag hagyománynak ismeretében, amelynek színvonalát irodalomtörténeti nevek fémjelzik, feltehető, hogy Paintner éppen az itteni élmények hatására kezdte meg a lejegyztetést 1774-ben. Gyűjteménye alapvetésének ekkor, egy évvel a jezsuita rend feloszlatása után értékmegőrző szerepe is volt már. A fentiek alapján szövegünk 1767-es dátumát visszavetítve is elfogadhatónak, pontosnak érzem.

A kézirat további útja jól követhető. Révai Miklós 1802. szeptember 11-én kelt levelében az alábbiakat olvashatjuk: „... ide vezető Könyveket és sok szép Kézírást a' Jezsuita kintsből, már előre oda ajándékozott” (ti. Pannonhalmának). Mindezt megerősíti Paintner végrendelete, amelyben az időközben már 6000 kötetre rúgó könyvtárról valóban így rendelkezett. Győrtől halt meg, 1826-ban, de hagyatéka csak 1833-ban került Pannonhalmára, miután a Szt. Benedek-rend 2000 forintért megváltotta, elhárítva ezzel a közbejött különféle akadályokat.⁷

Nem érdektelen ennyit időznünk a lejegyzett szöveg környezeténél, mert az adat jelentőségét nagyban fokozza, hogy színpadi betétként használták fel. Maga az a tény, hogy az egyetlen magyar dal a számos latin és német szöveg között, bizonyítja régi voltát, elterjedtségét, népszerűségét. Ennyiben a pannonhalmi lejegyzés Horváth Ádámot igazolja. A *Telekes bocskor* XVIII. századi szövegének felbukkanásával eggyel ismét nőtt az iskoladramák azonosítható dallamainak száma, ami — lévén az idevágó adatok igen gyérek — önmagában is hangsúlyos említést érdemel. Már Kácsor Keresztély dallamai⁸ és a Linus-táncgyűjtemény⁹ bizonyította, hogy a magyar énekvers térhódítása a latin iskoladramában megelőzte és elősegítette annak anyanyelvűvé válását. A jezsuita repertoáron azonban most találunk először adatot a népköltészeti megőrző funkcióra, ami a többi tanítórend műsorán gyakori.

Kerényi Ferenc

⁴ TAKÁCS József: A jezsuita iskoladráma. Bp. 1937.

⁵ TAKÁCS József i. m.

⁶ RÉVAI Miklós jegyzete Faludi Ferenc XIII. és XIV. énekéhez (Faludi Ferenc költeményes maradványai. Győr, 1786.).

⁷ A hagyaték történetére RÉCSEY Viktor: Révai Miklós levelei Paintner Mihályhoz. Bp. 1898. (különfolyóirat az ItK-ből). Ezzel egyeztek a más források alapján Pannonhalmán hallott szóbeli közlések is, melyekért és a kutatásaim során nyújtott szíves segítségért ezúton is köszönetet mondok SZABÓ Flórisnak, a pannonhalmi gimnázium tanárának és könyvtárosának.

⁸ MURÁNYI Róbert: Két XVIII. századi iskoladráma dallamai. Zenetudományi Tanulmányok II. Bp. 1954.

⁹ FALVY Zoltán: A Linus-féle táncgyűjtemény. Zenetudományi Tanulmányok VI. Bp. 1957.

Nem ritka eset Mészáros Ignác *Kartigámjának* (1772) a sorsa: kortársai szinte bálványozták, de jelentősége az idő múlásával egyre inkább elhalványult, olyannyira, hogy ma, kétszáz évvel megjelenése után már alig ismeri valaki. Minthogy azonban irodalomtörténetünknek ez az első igazi regénysikere még a következő emberöltők alatt is nagyobb hullámot vert a műfaj többi képviselőjénél, érdemes nyomon követni kortársainak és az utókornak róla alkotott véleményét, valamint romantársaiban való utórezgéseit.

Kazinczy szinte megbotránkozva említi visszaemlékezéseiben, hogy néhány idősebb diák-társa mennyire lelkesedett „a fész és pőf cífráitól dagadozó könyv”-ért. „Nem volt szebben írt magyar könyv, nem volt lelkesebb, nem volt inkább gyönyörködtető román széles e világon!” — gúnyolja véleményüket a nyelvújítás vezére.¹ Még általánosabb lelkesedésről, szélesebb közönségrétegről számolt be Toldy Ferenc.² Nyilatkozata arra vet fényt, hogy Mészáros románja főként a köznemes kisasszonyokat hódította meg.³ Száldobosi Pap János verses köszöntőt írt Mészáros névnapjára; Káts István váradvelencei literátor halhatatlanságot jósolt neki.⁴ Neves költőtársait is magával ragadta a lelkesedés. Batsányi — Kazinczy kifejezése szerint — még 1790-ben is imádta.⁵ Ányos Pál négy költeményében szólt az elragadtatás hangján a *Kartigámról*; az egyikben így magasztalta barátját:

Méltán dicsekedhetsz tollad erejéről,
Mert borostyánt kaptál nemzeded szívéből.⁶

Sőt ifjúkorában maga Kazinczy is mohón hallgatta diáktársai felolvasását a *Kartigámból*, majd a Bába-gödrébe vonult vele és leghőbb vágya volt, hogy Mészáros románját megszerezze magának.⁷ Purizmusáról persze még felnőtt korában is elismerően nyilatkozott.⁸

Sikerének oka abban rejlett, hogy a nemesi olvasótábor megalátta benne mindazt, amit keresett: érdekes mesét, feudális szemléletet, az erkölcsösség fitogtatását, kérkedést a vallásossággal és hazafisággal, a hazaihoz csökönyösen ragaszkodó nyelvet. De megfordítva: tagadhatatlan Mészáros románjának izlésmeghatározó szerepe; — ez a közönség még szerette a cikornyás körmondatokat, dagályos bökökat, a francia szalonok légkörét. Bizonyára nem véletlen, hogy az első regénysiker azé a románé volt, amelyben a szerelem először jut jogaihoz: már nem mellékes járulékként szerepel, hanem központi helyet foglal el benne.⁹ A Hébe és Auróra 1826. évi kötetének ismertetése kapcsán Kazinczy — szépirodalmunk ötvenéves fejlődését rajzolva — keserűen állapítja meg, hogy az olvasók hidegen fogadták a remekműveket (Cid, Phèdre), míg ugyanakkor „ifjaink a’ Kartigám dagályain ’s izetlen feszességén lelék gyönyörködéseiket, elfordulva a’ Svéd Grófnétól és a’ Marmontel után adott Belizértől”.¹⁰ Eszerint a *Kartigám* jobban meghódította az olvasókat, mint az ugyanabban az évben, de valamivel később kiadott *Svéciai Grófné* (Gellert) és a *Bélisairé*-fordítás. Jóval népszerűbb volt Bárótzki két évvel később megjelenő *Kasszándra*-fordításánál is: nyolc év alatt háromszor jelent meg — az 1778-i kiadás (Kolosvár) feltehetően rabló kiadás volt — és 1795-ben negyedszer is kiadták, sőt a regény egyes részeiről külön másolat készült az első kiadás alapján,¹¹ míg Bárótzki műve mintegy húsz év múlva érte meg második kiadását. A Magyar Hírmondó (1781) össze is hasonlította a *Kasszándrával*: szerinte Mészáros érdeme jóval nagyobb, mint a Bárótzkié, mert a *Kartigám* szerzője maga írt mulattató könyveket „a jeles erköltsöket kedveltető szándékkal”, holott az csupán fordítás által szerzett magának „nevezetes érdemet és ditséretet” (228—229).

Ami Bárótzki *Kasszándrájának* (1774) Mészáros románjához való viszonyát illeti, a hatás kevésbé bizonyítható. Bárótzki másfél évtizedet töltött a francia regény lefordításával,¹² s ebből csupán az utolsó két év alatt forgathatta a *Kartigámot*, amikor műve már javarészt készen volt. Másrészt arról sem szabad elfeledkezni, hogy mindkét szerző-fordító idegen gondolatokat

¹ Pályám eml. Pest, 1879. 243.

² TOLDY Ferenc: A magyar költészet története. Pest, 1867. 446.

³ FÁBIÁN Pál: Kartigám, egy szép török kisasszony históriája. (Kézirat) Pécs, 1947.

⁴ OSzK Quart. Hung. 233. — Káts István egy prozódiai értekezés és négy színdarab szerzője, az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tagja. Vö. JANCsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai. Bukarest, 1955. 292., 352.

⁵ KazLev: XV. 183.

⁶ Kartigám nevezetes írójához (1780). Kiad.: CSÁSZÁR Elemér. Bp., 1907. 72—74; a többi, Mészároshoz intézett költemény uo. 154—155, 157—158, 174—175.

⁷ BEÓTHY Zsolt: A szépprózai elbeszélés a régi magyar irodalomban. I. Bp. 1886. 238.

⁸ KazLev: III. 171.

⁹ CSÁSZÁR Elemér: Magyar utópia a XIX. század elejéről. ItK 1900. 418—419.

¹⁰ Felső Magyar Országai Minerva, 1826. 696.

¹¹ OSzK Fol. Hung. 94.

¹² BEÓTHY i. m. II. 31.

tolmácsolt. A két román között főként távoli, bármely heroikus regényben mutatkozó analógiák találhatók. Némi stílusbeli egyezés felfedezhető ugyan a két regény között, de túlzás lenne ezekben Mészáros hatását látni. Bárótzinak az előszóban alkalmazott, az írásjelekre vonatkozó terminológiája teljesen eltér a Mészárosétól.¹³ Irodalomtörténetírásunk még nem fedte fel a *Kartigámmak* Dugonics *Etelkájához* (1788) fűződő, sokkal jelentékenyebb kapcsolatát. Pedig ez sem elhanyagolható kérdés, mert egyedül Dugonics regénye vetekedett vele népszerűségben, sőt talán túl is tett rajta: a piarista regényíró magasztaló leveleket kapott az ország minden részéből, rendtársai csak a Szentírást helyezték műve elé¹⁴ és számtalan magyar leány nyerte el a keresztységben az *Etelka* nevet.¹⁵ Mindazonáltal Dugonics regénye csak 17 év alatt ért meg három kiadást.

A *Kartigám* és az *Etelka* meséje közti egyezések részben általában is jellemzők a heroikus regényre, részben Mészáros regényének számlájára írhatók: mindkét hősről a regény végén derül ki előkelő származása;¹⁶ *Kartigám* és *Sándor*, *Etelka* és *Etele* az első látásra egymásba szeretnek; *Etelka* *Zoltánban* ugyanúgy a vér szava alapján ismeri fel testvérbátyját, mint *Kartigám* *Akmetban*; *Etele*re is a rangban hozzáillő, de feslett életű *Világos* veti ki halóját, akárcsak *Sándor* hercegre *Lorindó* marquisé. *Etelka* ugyanúgy félti ártatlanságát (amikor *Róka* el akarja hitetni vele, hogy *Zoltán* szerelmes belé), mint *Krisztina* *Lajos* király „nyilas tekintete” után. Halála előtt *Róka* a *Lorindó*éhoz hasonló bűnbánatot érez. *Etelka* *Zalánfi* és *Etele* unszolására a származásuk közti vélt különbséggel hozakodik elő, ahogyan ezt *Kartigám* *Sándor* herceggel teszi. A lakodalom napján *Etelka* éppen úgy alaptalanul féltékeny *Világosra*, mint *Krisztina* *Eleonóra* hercegnőre. Rima elbeszélése a fejedelmi ikrek (*Etelka* és *Zoltán*) születéséről az *Ibrahimé*hoz hasonlítható (*Kartigám* és *Akmet* születéséről). Édesanyjuk születés utáni haláláról hallván, *Zoltán* is, *Kartigám* is zokogni kezd. Mindkét regény feudális szellemben fogant: Dugonics regényében még gyakoribb a nemes eredetre és nemes erkölcsre való hivatkozás, mint a Mészároséban. Ebből a szempontból még terminológiájuk is azonos (*Kartigám* 4.: *nemes indulat*, *Etelka* II. 290.: *nemes indulat*, I. 160.: *a' nemes emberhez illő leg-különösebb indulat*).¹⁷ Az *Etelka* magyarkodó környezete természetesen kevésbé alkalmas a gálans elemekkel való telítődésre, mint a *Kartigám*: ott ezt főként *Róka* és *Etele* képviseli (*Róka* előbb *Hanzárt*, majd *Etelkát* igyekszik rábeszélni, hogy ez annak udvarhölgye legyen; *Etele* kényszerhelyzetében ugyanúgy udvarol *Világosnak*, mint *Sándor* *Lorindónak*).

Dugonics egyéniségére jellemző, hogy a *Kartigám*éval azonos helyzeteket másképpen old meg: *Etelka* nem színlé vonakodást, hanem azonnal bevallja szerelmét; „a' valóságos nemes vérségnek belső, és még ösmeretlen erős ösztöne” (II. 338—9.) arra készteti, hogy testvérbátyját, *Zoltánt* első találkozásuk alkalmával megcsókolja, míg *Kartigám* napokig halogatja felfedését. Amíg *Kartigám* általában a *keresztény erkölcsre* hivatkozik, addig *Etelka* a *magyar erkölcsöt* emlegeti (ugyanígy: *Isten — Magyarok Istene*).

Néhány apró részlet között is kimutatható a hasonlóság. Így maguknak a tüneményes szépségű hősöknek a jellemzése is összevethető:

„te mind a' szépségnek, mind a' ditséretes erköltsnek tekéletes példája vagy, kihez hasonlót e' Világ-kerekségén ritka találni” (*Kartigám*: 62.)

„*Etelkának* nevét, gyönyörű maga-viseletét, és ritka szépségével meg-eggyező fényes erkölcsseit hallván” (*Etelka*: II. 66.)

„a' Vitéz Magyarok... mind testyének rendes takarékoságát csudállották, mind ritka erkölcsjeit nagyra-böcsüllötték.” (*Etelka*: I. 95.)

Rendkívüli szépségük egyforma hatást kelt az őket szemlélőkben:

„A' Hertzeg... szinte meg-rezzent előtte, inkább Angyalnak, mintsem halandó Asszonyi állatnak vélvén ötet lenni.” (*Kartigám*: 83.)

(a főpap) „Szinte el-hitette magával: hogy a' ki-választott szeméj inkább az Egek-ből le-aránzott követ, sem-mint Földi teremést légyen.” (*Etelka*: I. 75.)

(Persze, hasonló részletek gyakoriak más heroikus regényekben is, pl. a *Kasszándrában*.)

¹³ Pl. a dajka tejével beszopott tévelygés (*Kartigám*: 77.) és az anyatejjel beszopott megvetés (*Kasszandra* I. 37, 82); egy hajóban evezni (*Kartigám*: 156, *Kasszandra*: I. 213). — Mészáros nyelvtani terminológiájáról bővebben I. MNy. 1941. 23—5.

¹⁴ PINTÉR Jenő: A Magyar Irodalom története. IV. Bp. 1931. 711.

¹⁵ Erről Kazinczy is írt (PEml. 102; TudGyűjt. 1828. XI. 59).

¹⁶ *Kartigám* csak „hercegekhez hasonló” nemes családból származik, míg *Etelka* eredete a barokk elképzelés csúcsát jelentő fejedelmi családra nyúlik vissza. Vö. BARÓTI Dezső: Dugonics András és a barokk regény. Szeged, 1934. 35.

¹⁷ A *Kartigám* első kiadását, az *Etelka* 1805-i kiadását használtam.

Kartigám is, Etelka is „kelletlen (Dugonics: kölletlen) köhögés”-sel igyekszik leplezni zavarát (Kartigám: 24., Etelka: I. 53., 85., 179.).

Mészároshoz hasonlóan Dugonics is élenkénti elebszélését leíró betétekkel. (Kartigám: iskátulya, 32–3. Krisztina arcképe, 177–8., a herceg palotája, 112–3.; Etelka: Etele ajándéka Etelkának és Rimának, I. 153–4., Lehel kürtje, II. 191–6. Az Etelkának ajándékozott „arany Ereke” egyik oldala Etelét ábrázolja; Sándor herceg és Krisztina szintén „tulajdon élő voltak szerént le-rajzolt képek”-et ajándékozzák egymásnak.) Mindkét szerző lényeges szerepet juttat az etikettnek: Hanzár, a fejedelemasszony azon töpreng, hol fogadja Etelkát: kimenjen hozzá, vagy szobájában várja-e érkezését, — Katenóék arról tanakodnak, hogy kinek a szobájában mutassák be a herceget Krisztinának. Mindkét hősnő sorsa alakulásában fontos szerepet játszik a kincseket tartalmazó ládika.

Az *Etelka* egyes képeiben, kifejezéseiben is felfedezhető a *Kartigám* olvasásának emléke. Így Etelka arca fehér színének liloma-is rózsza-pirosba öltözött (I. 84.), míg Krisztina ábrázata lilomot és és rózsát mutatott (161.). Venezini „egy hajóban evez” Sándorral (156.), Etele élete pedig „egy hajóban evez” az Etelkáéval (I. 370.). További metaforikus egyezések:

Kartigám:

„Vizre vizs, de szomjún hoz vissza rab képe” (132.)

„a’ feledékenségnek setétségében” (118.)

„Viz vala ez a’ Sándornak malmára” (116.)

„Illyen értelmű szók a’ Hertzegnek nagy szeget ütöttek a’ fejébe” (357.)

„Mind ezek . . . mint a’ vas szeg a’ zsákból, ki-tetszvé” (141.)

„kik a’ kákán-is görtsöt keresnek” (1780-i kiadás, 318.)

„Illyen húron pengő szók” (12.)

Mészáros „Lelki sugarlás”-ról (283.),

Kartigám és Etelka ugyanazzal a szóval illeti az ellene áskálódót:

„Ti ortzátlan Nadályok!” (277.)

Érdekes, hogy mennyire elitéli Dugonics a kicsinyítő képzőnek — már szerinte is szláv hatásra valló — használatát, amely Mészárosnál erősen burjánzik.¹⁸

Regényszerkezet szempontjából a *Kartigám* oldalára billen a mérleg; cselekménye is mozgalmasabb, érdekesfőbb az Etelkáénál.¹⁹ Viszont Dugonics arra tett kísérletet, amire Mészáros még nem vállalkozott: magyar környezetbe álmolta át az egész cselekményt, fiktív nemzeti udvart teremtett.²⁰ Bármennyire hamis az így kialakult légkör, mégis az első komoly kísérlet magyar hősöknek magyar földön való szerepeltetésére. Am Dugonicsnál a magyar környezet bemutatásához a barokk cikornyával éles ellentétben álló vasok népiesség járul, míg Mészáros nyelvében ugyanez az ellentét kisebb mértékben jelenik meg.²¹ Ami az *Etelka* folytatását, *Jólánkát* (1804) illeti: valószínű, hogy Bojárdó-Krisztinának származásáról koholt elebszéléséből vette az ötletet Dugonics az áruhás Gyulafi terjedelmes, ugyancsak kitalált beszámolójához (Kartigám 251–252; *Jólánka* II. 263–336).

Csupán jelentéktelen hatás mutatható ki Pálffy Sámuel *Erbiájában* (1805): a rablóvezér leánya, Mélis Agétásba szeret, előkészíti Agétás és Erbia szökését s ennek megkönnyítése érde-

Etelka:

„A’ vizre vitt bennünket” (I. 123.)

„Etelkát a’ vizre vivé” (II 156.)

„a’ sötét Feledékenségnek homájos tartományaira” (II. 130.)

„Igen alkalmasos viz vala ez a’ Titoknoknak malmára” (I. k 483.)

„Ez a’ halgatás nagy szöget vere mindegyiknek fejébe” [(I. 117.) — Ugyanez a kifejezés még két ízben (I. 397., II. 70.) fordul elő.]

„ki-teccöt vas-szög a’ zsákból” (II. 139.)

„csomót se keresne a’ kákán” (I. 60.)

„Egy húron pöndit bennünket a’ tiszta szeretet” (II. 241.)

Dugonics „égi sugarlások”-ról (I. 74.) ír.

„Te vérrel-hizó nadály!” (II. 117.)

¹⁸ I. 459–460. — Itt említjük meg, hogy a hatás kölcsönös volt. Az *Etelka* olvasásának emlékét őrzi Mészáros *Magyarországnak eredete* c. történelmi munkája (OSzK Föl. Hung. 46.): ábrándos szómagyarázataiban (pl. *Kutig-úr*), a magyarok három bejövételének tárgyalásában s a rációknak Priszkosz rétor előadásában a thrákokkal való azonosítása révén, valamint az *Asztriáne* (Míchán-monda).

¹⁹ CSÁSZÁR Elemér: A magyar regény története. 2. átd. kiad. Bp. 1939. 43. — FISCHER Ignác (Kármán. József. Bp. 1878. 31–32) az *Etelka* regényszerkezetét találja jobbnak.

²⁰ Erről bővebben BARÓTI I. m. 30.

²¹ WEBER Antal: A magyar regény kezdetei. Bp. 1959. 46.

kében az arab király fiának vallja magát (a *Kartigám*ban a szökést megkönnyítő és Bojárdóba szerelmes Abdella az algíri basa leánya). Maga a szökés a Bojárdóhoz hasonlóan hajón történik.

Sokkal lényegesebb a *Kartigám*-hatás Szekér Joachimnak az *Etelkát* húsz évvel követő *Magyar Robinson*ában (1808–1809). A két regény meséje nagyjából egyezik: Ben Dolhodan és Syphonella éppen úgy hős magyar várkapitány gyermekei, mint *Kartigám* és Akmet (később Éváról, a vadleánykáról is kiderül magyar származása); mindkét testvérpár anyja a vár vívása közben hal meg; nevelőapjuk saját gyermekeiként, pogányoknak neveeli őket; mindnyájan ösztönösen vonzódnak a kereszténységhez. Tengeri kalózharc, hajótörés, utána lakatlan szigetre való kivetődés, a szereplőknek számos kaland után véletlen egymásra találása: egyező mozzanatok ugyan, de nem nyomnak sokat a latban, mivel általában jellemzők a kalandre-gényre. Csakhogy az egyezés még apróbb részletekre is kiterjed: itt is, ott is szerepel a pogány nevelőtől hagyományozott iskátulya, tele kincsekkel és gyűrűvel; Syphonella Krisztinához hasonlóan akkor zokog, amikor meghallja, hogyan halt meg az édesanyja; Újvárit kegyeibe fogadja a tuniszi fejedelem, akárcsak Krisztina-Bojárdót az algériai basa; nevelt leánya, Syphonella azt éppen úgy megszereti, mint ezt Abdella (igaz, hogy Újvári férfi, míg Bojárdó férfinak álcázott nő); viszont a mufti ugyanúgy áskálódik a két magyar vitéz ellen, mint a janicsár aga Bojárdó ellen. Sőt némi egyezés a nevekben és a színtérben is található: mindkét helyen szerepel Ibrahim *natoliai* basa; Újvári is, Krisztina is megfordul Algériában; a magyar vitéz is megszodálja az Etnát, akárcsak Sándor herceg (ezt Szekér csupán futólag említi, míg Mészáros — a herceg szemével láttatva — részletesen leírja e természeti jelenséget).

Némely tekintetben Szekér túlszárnyalta mesterét: a *Magyar Robinson* orientalizmusát és történeti keretét igazabbnak érezzük a *Kartigám*nál. Részben ez utóbbi körülménnyel kapcsolatos, részben azzal, hogy Szekérnél a magyar érzés- és gondolatvilág is hangot talál, a történet valóságosabb tetele: a *Magyar Robinson* az elhitetés művészetének sokkal fejlettebb fokát mutatja.²² Végül hiányzik belőle a galáns szellem, s ezért népies szólásai nem jutnak belső ellentmondásba a regény elbeszélő modorával.

Ami Guzmics Izidor *Meteuszt* (1814) illeti: a közte és a *Kartigám* közötti egyezések száma már jóval kisebb; javarésztük általában is jellemző a heroikus regényre (a herceg trónrajutása a román végén; Orána ármánykodása; a szerelmesek közti rangkülönbség; elszakadásuk azonnal követi az eljegyzést; hamis hír Sándornak Eleonóra hercegnővel, ill. Meteusznak Tuman tatar fejedelem leányával való eljegyzéséről); mégis néhány analóg helyzet és stílusbeli hasonlóság Zoltvány Irén és György Lajos megállapítását igazolja.²³ Maga Guzmics azonban sehol sem számolt be a *Kartigám* olvasásáról, hanem a Kasszándráért lelkesedett: 11 éves korában Báróczy fordításával vonult félre a szalásba (szembeötölő analógia az ifjú Kazinczy *Kartigám-élményével*!).²⁴

Guzmics művében is megjelenik az etikettnek a *Kartigám*éhoz hasonlóan fontos szerepe (pl. 22. l.). Berécze földöntúli lénynek tetszik Meteusz szemében, akárcsak *Kartigám* a Sándoréban (22–23). A hunok jövendő fejedelemé, miután Berécze életét megmentette egy vadkantól és őt a faágról leemelte, némileg Sándor szófűzésére emlékeztető dagályos körmondatban áradozik az osztályrészéül jutott különös szerencse alkalmából:

„Az Istenek, fel kiálta, nyutottak (!) alkalmatosságot vagy csak részét is lefizetnem adósságomnak; és ámbár kívánnom kellett, hogy szerencsésebb szempillantásban mutathassam szolgálatomat, nem neheztelsz még is imádandó Beréczém, ha azt mondom, hogy örvendek veszedelmében, mellyből szerencsém volt kiszabadítanom.” (27.)

Meteusz és Sándor egyforma fenyegetéssel igyekezik nyilatkozatra bírni a szeretett leányt; hasonlók szintén nagy számban találhatók a *Kasszándrában*:

„Kedves Kis-Aszszony! ha el annyira kegyetlen hozzám, hogy oly óhajtvá ohajtott birtoka után indúltt tellyes reménységemet semmivé teszi, engemet valóban e' Világon leg nagyobb bölögdotalanságra taszít, én életem napjaiban minden vigasztalásomtul megfosztattván, ideinkorán el-kezdek mind halálig gyötrődni.” (*Kartigám*, 103.)

„Ha méltónak ítélsz szeretetedre, ha képes vagy viszont szeretni imádatot, tégy boldogsámról csak egy szóval is bizonyossá; ha pedig vétek téged szeretni, úgy is mond(!) ki fejemre halálos ítéletedet.” (*Meteusz*, 32.)

²² CSÁSZÁR i. m. 58–59.

²³ ZOLTVÁNY Irén: Guzmics Izidor életrajza. Pest, 1884. 254. és GYÖRGY Lajos: A magyar regény előzményei. Bp. 1941. 410.

²⁴ KazLev: XVIII. 213–4. — ZOLTVÁNY: i. m. 21–22., 254. és GYÖRGY i. m. 221.

Mindkét hősnő szakadékokat lát a közte és az előkelő udvarló közti rangkülönbségben; így szabadkozásuk is hasonló, — bár az ellentétek kifejezése Beréczenél tömörebb és élesebb:

„Hertzegséged igen nagyra kötelezi magát, hogy tsekélységet szemetes poraból(!) olly magárafra(!) fel-emelni, és éppen Hertzegi szekére(!) melléje helyeztetni kívánja;... de ha kegyesen meg-fontolni méltóztatik azt, minémü egyenetlen sorsban én élek és, születésemből ki legyek, világosan ki-tűnik, hogy senki érdemtelenebb nálamál nem lehet ajánlott kegyességének felvételére.” (Kartigám, 91.)

„a' leg-hálátlanabb leány volnék a' világon, ha többre nem betsülném Nemes személyet mások felett: de miképpen ellenkezik kívánságod állapotunkkal, magad eléggé tudod: Te egy Fejedelmi Herczeg, én egy szarándok árva, Te Ura egész Hunniának, én alacsony szolgálód.” (Meteusz, 32.)

Mind Krisztina, mind Berécze hajnalban készül a halálra. Krisztina ekkor vési be egy kösziklára az élettörténetét összefoglaló és halálát hírül adó tudósítást, míg Berécze a Naphoz intézi szózatát. Beréczenék erről szóló beszámolója (a halálra való készülést ugyanis az ő elbeszéléséből tudja meg az olvasó) nemcsak azt mutatja, hogy Guzmics közelebb került a természethez, mint Mészáros, hanem a Meteusz szerzőjének leleményességéről is tanúságot tesz: ez utóbbinál a természeti kép — sokkal konkrétabban a Kartigáménál — nem leíró részletben, hanem a hősnő elbeszélésében foglal helyet (69).

Mesezővését tekintve, néhány mozzanatban mutat egyezést a *Kartigámmal* Váczy Sándor regénye, *A' szerentsés Pusztá Sziget* (1821): Renósa férfiruhát ölt és Arantes néven bújdosik. Itt is szerepel a lányrablás: Renósát kalózok rabolják el és kapitányuk visszaadja szabadságát, sőt fiává fogadja. (Krisztina-Bojárdó az algériai basa kegyeit nyeri el.) Arantes-Renósa csakhamar elnyeri a kapitány lányának, Amindának szerelmét. Igazi nemét csak völgegyének megtalálása után adja Aminda tudtára (de nem ingerkedik vele Bojárdóhoz hasonlóan). Mint Bojárdó-Krisztina Abdellát, ő is szökésre bírja Amindát; sajnán való szökésük a *Kartigámból* ismert szökésre emlékeztet. Itt is lényeges szerep jut a lakatlan szigetnek, de a *Kartigámtól* eltérően — nem Renósa, hanem a férfinős, Arzes kényszerül itt Robinson-életre. Aminda édesapja — miután több ízben érdeklődött felőle — a templomban, esküvője közben talál rá leányára, akárcsak Ibrahim nevelt leányára. — Stílus tekintetében legfeljebb csak lényegtelen egyezések találhatók a két regény között, sőt azonos helyzetek bemutatására is más-más kifejezőkészséget használnak. Ezen a téren — valamint regényszerkezetét tekintve is — Váczy románja közelebb áll az *Argenishez* és az *Erbiához*, mint a *Kartigám*.

A heroikus regény legkésőbbi magyar hajtásában, Pálffy Sámuel *Zomillájában*²⁵ (1824) emlékeztet a mesezővés legtöbb vonása a *Kartigámra*. Zomilla és Achmet, a töröknek vélt testvérpár — Murád szultán fogadott gyermekei — magyar származásúak (Achmet eredeti neve Sándor, Zomilláé Julianna): édesapjuk vitéz Pántzél György volt; felesége halála után indult a mohácsi csatába és gyermekeit is magával vitte a táborba. Zomillát Brogless angol herceg hasonló körülmények között rabolja el, mint Krisztinát Venezián gróf. (A nőrablás motívuma még négy ízben szerepel: Mizippát, Hasszán herceg hűgát Vuváng főudvarmester fia, Amminát pedig Dimonides mongol törzsfeljedeleme ragadja el kétszer is ugyanígy. Magát Zomillát Khiván arab fejedelem is elrabolja.) Dimonides a lányszöktetés után Veneziához hasonlóan hajótörést szenved, és ugyanúgy esedezik az elrabolt leány bocsánatáért, mint Mészáros hőse. Brogless — Bástimél álnéven — a Zomillát kutató Hasszánhoz, Lorindó pedig Vertevill álnéven a Krisztinát kereső Sándorhoz csatlakozik. A sírkő megtalálásának epizódján lényegesen változtatott Pálffy: míg Sándor herceg Lorindó társaságában Kartigámnak a Lorindó által megtévesztésül felállított sírkövét találja meg, addig Hasszán és Brogless — ugyancsak lakatlan szigeten — egy másik Zomilla sírjára talál.

Apróbb részletek közötti egyezések: Hasszán külföldön Sándorhoz hasonlóan — követekkel küldött levélből — értesül atyja haláláról. A drágaköveket rejtő ládika kétszer is szerepel: a fővezér Zomillát, a szultán pedig Achmetet ajándékozta meg egy-egy iskatulyával. Itt — ellentétben a *Kartigámmal* — az ifjú tréfálja meg hűgát: Achmet kínai mandarinként mutatkozik be Zomillának. Végül itt is megtalálható a „jó uralkodó” ábrándképe (ezt Mincz Hasszán kínai császár képviseli).

Az anagnorizisnek nagyobb szerep jut a *Zomillában* a testvérpáron kívül: Pántzél György (Mechmet) és testvére (Szulim). Még gyakoribb az álnéven való szereplés és áruhába öltözés (Hasszán — Orbás kokonori herceg; Brogless — Bástimél; Zomilla — Licéne — Timurtus; Mizippa — Rabates herceg).

²⁵ Ismertette HEINRICH Gusztáv (Erbia és Zomilla, EPHK 1901. 787—799.), anélkül hogy a *Kartigámhoz* fűződő kapcsolatra felfigyelt volna.

Egészében véve, Pálffy több szereplőt és kalandot vonultat fel, mint Mészáros, — de ezek a kalandok túlságosan egysíkúak. A távol-keleti színtér ellenére nagyobb szerepet juttat a magyaroknak (a Pántzél-testvéreken kívül Gombos István és Borsi György); de míg Mészáros több történelmi alakot említ meg (Lotharingiai Károly, Lipót császár, Apaffy Mihály, XII. Ince pápa), addig Pálffy csupán Tomori Pált és Frangepán horvát bánt. Történelmi tájékozottságára jellemző, hogy a román szerint Tomori Pál fejét a fővezér Konstantinápolyban karóba húzatta (igaz, hogy Mészáros is 1529-re tette a mohácsi csatát).

Pálffy románjának nyelve talán még a Mészárosénál is dagályosabb, tele szóvirágokkal. Pl. „újra belé merítettem magamat a' szomorúságnak dagályos habjaiba, 's nem szünök meg a' Zomilla keresésétől mind addig, míg az én életem métsessébe egy tsepp olajka leszen” — mondja Hasszán (59—60).

Az olvasóközönség ízlését nem az egy helyben topogás, hanem a fejlődés jellemzi. Ezért nem elégíti ki a következő, irodalmilag már kiművelt nemzedékeket a *Kartigám*, — ebben bizonyára Kazinczy elmarasztaló nyilatkozatai is közrejátszottak. És éppen az bizonyítja a fentebb említett ízlésmeghatározó szerepet, hogy ekkor már nemcsak a mű keltette az ódonsg képzetét,²⁸ azt nem önmagában bírálták, hanem magát a kort csúfolták vele. Zádor (Stettner) György írta Kazinczynek az 1824-ben kiadott *Zomilla* és *Aspasia* szerzőről: „Ezek a' jó Urak erővel a' *Kartigámok* korába akarnak bennünket visszarántani.”²⁷ Czuczor Gergely elszörnyedt, hogy mennyire nem ismerik diákjaink a magyar irodalmat, „'s elég jártasaknak tarthatják benne magokat, ha néha otthon a gerendán, vagy valamely oldalas szugolyban heverő Rontó Pál, Peleskei Nótárius, *Kartigám* vagy *más illyes ősi maradványokból*, mint hiteles documentumokból valamit gyaníthatnak a honni-művészségről.”²⁸ Vas Gereben tanúsága szerint (1856) a *Himfy szerelmei* megjelenése után minden háznál az éleskamrába dobták, — azaz Kisfaludy foglalta el Mészáros helyét a közönség szívében.²⁹ Kölcsény *Vadászlatának* hőse, Rimay az elmondandó „szép történeteske”-t érzékenysége miatt gúnyosan a *Kartigámhoz* hasonlította. (VII.) Nem kevésbé ironikus Petőfi megjegyzése: szerinte Mészáros regénye a falusi asszony ablakpárkányon álló könyvtárának díszé (*Kedves vendégek*, 1844). Nála tehát az elmaradottságon kívül a falusias ízlés is jellemezte. — Endrődi Sándor „szellemtelen, száraz, unalmas munká”-nak minősítette, amelynek „értéke, hatása egyformán semmiség”.³⁰

De még a XIX. század második felében is sokan valóságos irodalmi élményként említették olvasását visszaemlékezéseikben. P. Szathmáry Károly csupán megemlítette naplójában, hogy 1863-ban — Dugonics regényei után — a *Kartigámot* is átlapozta.³¹ Déryné naplója már jóval többet árul el: titokban szerezte meg a postamestertől és — az ifjú Kazinczyhoz hasonlóan — lopva olvasta el, azután pedig elsírt fölötté.³² Hőke Lajos a XVIII. század szépirodalmának borús és sötét egén feltűnő hajnalcsillagnak tekintette.³³ A fiatalabb korosztály már csak arra emlékezhetett, hogy mennyi gyönyörűséget szerzett nagy-, ill. dédanyáinak. Ilyen Ipolyi Arnold nyilatkozata, aki megbotránkozott, hogy a *Kartigámot* már egészen elfelejtették és nem emeltek emléktáblát Mészárosnak.³⁴ Hasonló elragadtatással írt róla jóval később Hegyaljai Kiss Géza.³⁵ Danielik József így méltatta: „Kellemes, mulatató és szép magyarsággal írt könyv arról: miképen kell az embernek a balsorsot túrni.”³⁶ Ugyanígy lelkesedett a regény eszmei mondanivalójáért Dengi János, külön emlékezőn meg két költői részletéről.³⁷

Heroikus romántársaihoz hasonlítva, viszonylag tömör szerkezete, érdekesítő cselekménye révén a *Kartigám* a szerencsésnek nem nevezhető műfaj legszerencsésőbb képviselőjének tekinthető. Hatása nem szorítkozik az epika területére: 1830. március 7-én Miskolcon dramatizált változatát adták elő mint „vígsággal elegyített Romános Előadás”-t.³⁸ — Nemcsak magyarul terjedt el: Semian Mihály érdemesnek tartotta arra, hogy a szlovák ajkú lakosság kezébe adja (1790) és Joan Barac az ismert román költő, verses átdolgozásával ajándékozta meg hazája olvasóközönségét a múlt század elején.³⁹ Sőt — a regény első kiadása után 101 évvel — még

²⁸ WÉBER i. m. 28.

²⁷ KazLev: XIX. 426. — Zádor egyúttal a *Zomillát* magasztaló gyenge recenziókra is hivatkozik. (TudGyűjt 1825. VIII. 102—11. és Hazai és Külf. Tud., 1825. 627.)

²⁸ A' magyar nyelv' állapotja Gimnasiunimkban. TudGyűjt. 1828. X. 80. — Kiemelés tőlem.

²⁹ Nagy idők, nagy emberek. Bp. 1896. 291, 295.

³⁰ ENDRŐDI Sándor: Dugonics András. Figy. 1883. 264.

³¹ GULYÁS József: P. Szathmáry Károly naplója. ItK 1939. 239.

³² Déryné naplója. I. Bp. é. n. 25.

³³ A magyar regény történetéből. (Ifjúkori visszaemlékezések.) Figy. 1871. 292.

³⁴ Csallóközi úti képek rajzokkal. VU. 1858. 100. (Névtelenül.)

³⁵ Hogy született a magyar regény? MJövő, 1925. 87. sz.

³⁶ Magyar írók. II. Pest, 1858. 197.

³⁷ A „*Kartigám*”-ról. ErdFigy., 1879. 10—13. sz. és „Egy elfeledett munkáról”. Debr. róm. kat. ért., 1877

³⁸ Súlypéldánya nem maradt fenn, színlapja a Színház-történeti Múzeumban található. A színlapon a szereposztás alatt Anyos költeményét olvashatjuk, némi változtatással.

³⁹ GYÖRGY I. m. 211. — Barac verses átdolgozásáról vö. GALDI László: Árgirus históriája az oláh irodalomban. EPhK 1939. 153—173. (155.)

újabb alakot is öltött: egy merész vállalkozó alapos megkurtítás s az érdekes mese némi átdolgozása után a ponyvairodalom termékeit gyarapította vele.⁴⁰

Mészáros regénye még ezután is tovább élt . . . Tovább élt csaknem napjainkig — nemcsak irodalomtörténeti ereklyeként, hanem szórakoztató olvasmány alakjában is: Budavára visszafoglalásának 250. évfordulója alkalmából Bónyi Adorján elbeszéléssé rövidítve, élvezhető alakban ismét a nagyközönségnek nyújtotta.⁴¹ Így a *Kartigám* érdekes meseje még több, mint másfél évszázad után is teljesítette a szépirodalmi mű egyik fő rendeltetését: szórakoztatni és gyönyörködtetni tudott.

May István

Naszályi János peregrinációs naplója (1788 — 1790)

Naszályi János református prédikátor útinaplóját 1948-ban kaptam ajándékba. A bőrbe kötött kézirat — noha magyar nyelven íródott — gerincén latin címet visel: *Iter patrio exoticum. A possessor bejegyzés az első lapon: Ex libris Joannis Naszályi, procurantis Norinbergae, die 15-a Julii Ao 1789.* Ugyanezen a lapon áll a bővebben fogalmazott magyar cím: *Életem-folyásának (Hazai, s külföldi) Utazásaimnak leírása, (mellyet) Maradékimmak kedvtelésére (itt is, amottis) öszveszedtem Naszályi János.* Ezek után következik a napló, valamint önéletrajz, az év 365 napjára elosztott bölcs mondások gyűjteménye, valamint a külső országokban elköltött pénz jegyzéke, összesen 220 számozott lapon, majd számozatlan lapokon.

Mint a 21. lapon tett megjegyzéséből kiderül, Naszályi önéletrajzának írását még 1787-ben kezdte Debrecenben, latin nyelven. 1812-ben azután Palotán magyarra fordította és a kézirat 1—24. lapjára írta. Ezen önéletrajz és egyéb levéltári adatok, valamint szóbeli közlés alapján a következőkben foglalhatjuk össze röviden szerzőnk életrajzát. Tanító családból született 1759. február 25-én a Veszprém megyei Adorjánháza községben. 1769-ben Szentkirályszabadján, 1772-ben pedig Debrecenben, majd 1773-ban Szentgálon tanult. Közben Debrecenből a szegénység miatt kellett hazamennie. 1774-ben Kecskemétre került, ahol Pap Mihály gondjaiba vette, ingyenes ellátást és tanulást biztosítva részére. 1776-ban Kiskunlacházán iskolai preceptor, 1777-ben pedig ismét Kecskeméten találjuk. 1778-ban visszatérhetett Debrecenbe. Latint, görögöt, történelmet, filozófiát és matematikát tanult, s 1781-ben teológus lett. 1785-ben főisküldött primáriusnak, még az évben teológiai prézes, majd 1786-ban preceptor lett a poétika klassziszban. 1787-ben a kollégium énekkarát vezette és betöltötte az az évi kollégiumi cenzor tisztségét. 1787 októberében vicebibliotékárius, 1788-ban „surrogatus contrascriba” és első bibliotékárius lett. Ebben az évben március 21-én seniorrá avatták. Még abban az évben 42 forintot kapott jutalmul a Hatvani professzor által alapított ösztöndíjból egy dolgozatáért, amelyet a halottak feltámadásáról írt. Tíz esztendei debreceni diákságát 1788. szeptember 20-án, seniori tisztének letételével végezte be.

Október 4-én elindul Debrecenből, és ezzel megkezdte magyarországi utazását. A sorszámozott helységneveket összeszámlálva Szoboszlótól a nyugati határon levő Farkasfalváig összesen 63 helységben fordult meg. Ezekről nincsen sok mondanivalója: legtöbbször csak azt jegyzi meg, hogy kinél hált és evett. Egyháztörténeti szempontból azonban ezek a feljegyzések is értékesek, ugyanis fényt vetnek sok olyan egyházközség történetére, ahol az anyakönyvek és egyéb okmányok megsemmisülése folytán nincsenek adataink arra, hogy ebben az időben kik töltötték be a lelkészi, illetve tanítói hivatalt. Említésre méltó, hogy Veszprémben és környékén 1789 február elsejétől kezdve öt hétig időzött, külföldi útja előtt ekkor búcsúzott anyjától és a rokonságtól, valamint a földijeitől. Egy ízben kirándult Füredre. „Füreden mulattam harmadnapig Predikátor T. Vásárhelyi Sámuel Uram társaságában igen jó kedvvel. Ugyan itt létemben volt szerentsém Horváth Ádám Urnak is látásához, s barátságához.” Pálóczi Horváthon kívül Péczeli Józseffel is találkozott, midőn Tata és Szöny után Komáromba jutott. „Különös szerentsémnek ismerem, hogy ott harmadnap mulatásomban tiszteletre lehettem és esmerettségbe eshettem azoknak a két Nagy és különös emberségű embereknek. T. T. Péczeli József és Mindszenti Sámuel Uraméknak, kiknek hozzám való reflexiójuk feledékenységre soha nem fog menni. Boldog, aki ezeknek társaságokba lehet szüntelen.” Mint ahogy Tatán kíváncsisággal nézegette a bányát, porcelángyárat, vízimalmot és várat, gyönyörködés céljából kirándult Szönyre is, ahol megnézte „ama régi híres Pannoniai Várnak némelly ki tettző ruderiait, mellyek szörnyű antiquitást képzelhetnek.”

1789. április 21-én lépte át az osztrák határt. Két hónapot töltött Bécsben Szeremley Károlyal együtt, német nyelvtanulás céljából. A város nevezetességeit alaposan végigjárta, és

⁴⁰ Beglerbég török vezér Kartigám leányának élete a budai vár bevételé után. Pest, 1873. Erről a feldolgozásról írt GYÖRGY Aladár. (Népirodalmunk. IrodÉrt. 1874. 89.)

⁴¹ PH Vasárnapja, 1936. 33. sz.

részletező beszámolót ad mindenről. Minden templomot végigjárt, és a josphstadi magyar templomban meghallgatta egy kapucinus barát prédikációját áldozócsüörtökön; „a midőn reménységem felett jó Predikatiot mondott, amelyre eszembe jutott némely embereknek ez hivalkodása.” Tolerálja tehát a katolikus egyházat, és maga is él a tolerancia nyújtotta lehetőségekkel, amikor Úrnapján a körmenetben nem térdelt le az Oltáriszentség előtt. „NB. Mikor a Krígs Cancellária előtt az Evangelium olvastatott volna, Cardinalis Migazzi a Szentséget fel emelvén, az egész sokaság térdre esett, tsak éppen mi magyarok, a egymás mellett állótunk, maradánk fenn állva. Másszor ezért a Czugt Házba tettek volna.” Rajongó szeretettel ír II. József császárról, akit — úgymond — „igen közelről szemlélnem három ízben vala szerent-sém. 1-ször: a Paraditsom nevű Kertben, a mellyben ülni egy fa Kanapén és Két Officerokkal nyájasan együtt beszélgetni közel egy óráig szemléltém. 2-szor láttam mikor az Udvari Kápolnába, a Gárda Strásán keresztül előttem három lépésre el ment, Vasárnap reggel hét fő embe- rektől kísértetvén. 3-szor láttam, mikor az Augartenben felült a Kotsijára és előttem el ment egy lépésnyire, reánk mosolyogván.” A császár város nevezetességei közül különös érdeklődéssel fordult a természettudományos látványok felé, amelyek a Királyi Natural Kabinetban voltak láthatók. A kincstárban minden nagyobb felindulás nélkül szemlélte meg a régiségek közé helyezett szentkoronát: „A felsőbb Poltzn a Magyar Országí Korona és Királyí Páltza, ez a Korona aol Veres bársony, Felyül igen finom arany és egy néhány régi Királyoknak vagy Apostoloknak képei vagynak reá festve, régi görög felyül írsokkal.” Ellátogatott az udvari könyvtárba is, ott azonban csupán félnapig olvasott, akkor is Vergiliust, akinek egy homályos helyét a Bucolicából csupán itt értette meg. Részt vett népies szórakozásokban, mint pl. április 26-án megtekintette „A Hettzet, az az a különbkülömbféle állatoknak veszedésekre rendeltett Theatrumot” — színházba azonban nem ment el. A Szent István tornyában kuglizott és a nevét emlékeztetnek okáért bevészte a falba. Lelkesedve leírja a süketnémák bentlaká- sos iskoláját. Június 16-án postakocsival indult Morvaország felé. Az útban gyönyörködve szemlélte a szépen művelt földeket és elkezdte enni a cseresznyét, amely olcsóságánál fogva egész Morvaországban fő tápláléka lett. A morva városok közül különösen Znaim tetszett neki. Ezután Csehország földjére lépett és június 23-án megérkezett Prágába. Négy napig időzött e városban, amelynek nevezetességeit részletesen megszemlélte. Eredetileg Szászország felé szándékozott tovább utazni, azonban a drágaság miatt inkább Nürnberg felé indult a posta- kocsin. Átvágott Bajorország csücskén és kellemesen csalódott az eredetileg harbárnak gondolt bajorokban. Helyteleníve emlékezik meg azonban az általa babonás bigottságnak tekintett katolikus népi szokásokról és a töméntelen koldusról. „Hanem a bigottság még akkor olly nagy divattyában volt köztük, hogy szánakozás nélkül őket nézni nem lehetett. A Keresztfánn lévő feszületnek, az Uttzán csoportossan össze gyülvén Qvacker módra három óráig is el énekeltek. Az utak mellett pedig minden élők földnyire apró Diárium forma Kápolnátskák vagynak építve, a mellyekben lévő feszületek, s képek előtt térden állva szoktak az utasok s kinn való munkások imádkozni. . . A Koldus benne mód nélkül sok; még pedig nem tsak a Falukban, Városokban, hanem az út feleken is, sokan közülük az útját is el állják erszénnyel az embernek, a Kotsi mellett egy dülő földig is el ígetnek egy fennigért, ha nem ád az ember nekik, ösve szidják. Nekünk is mellénk ereszkedett a többek között egy Vén Boszor- kány Képű banya, s egy hosszú fánn lévő rongyos erszényét be dugván a Kotsi ablakon, sokáig, mint a Kutya ígetett mellettünk.”

Nürnberg annyira lenyűgözte szépségével, nagyságával és gazdagságával, hogy egy hónapig időzött falai között, és a környékbeli kiránduló helyekre is kilátogatott. Naiv alapossággal írja le a régiségeket, különösen a szökökutát, melynél — úgymond — „szebb Kutat nem láttam soha”. Részletesen méltatja Dürernek egynémely, a városban őrzött festményét. Különösen tetszett neki a temető, a sírkövekről néhány, megindítónak talált latin feliratot le is másolt. Erlangent és Altorfot, e két egyetemi várost kirándulásai során kereste fel. Az előbbiben meghallgatta a nevezetes Seiler professzor egy prédikációját. Sok hányattatás után tovább ment Würzburg felé. A város külső képe Buda és Pest elhelyezkedésére emlékeztette. Frank földön is sok volt a koldus: egyszer vagy húszan elállták a postakocsi útját és korbáccsal kellett őket szétkergetni.

A Felső Rhenusi Tartományban Frankfurthban időzött hosszabb ideig. A nevezetességek közül kiemeli, hogy egy klastromban „Lutherana Apátzák tartattak”. Tovább utazván, Marburgban állapodott meg. Tetszett neki az egyetem, de a debreceni vasfegyelem után rosszalva jegyzi meg: „Csak az a kár, hogy az oda való Tanulók is, mint a több Német Országíak a nagy Szabadság miatt felette impertinensek és szilajok.” Magyarországi Szent Erzsébet sírját és a város mellett fakadó forrását részletesen leírja, utóbbiról a hosszú latin feliratot is lemásolta. Négy nap után hajóra szállt és a Majnán és Rajnán folytatta útját. A látványokat továbbra is részletesen számon tartotta. A hajózás azonban eléggé megviselhette, mert Faltz vára alatt fölébredt benne a honvágy és augusztus 16-án antik reminiscenciákkal teli elégiában zengete el keserveit. Kölnben megint zavarta a sok katolikus pap, szerzetes és apáca. „Nagyobb részei

lakóságainak állnak szerzeteseiből, Barátokból, Deákokból, úgyhogy akár merre fordul az ember mindenütt Barátot lát, melyhez képest a Vallásbeli felettébb való talám vakbuzgóság benne még akkor erős fundamentumon állott, a melynek egy kiváltképpen való jele volt az, hogy estve a Piatzon számtalan sokaság egybegyűlvén éjfélig szinte el énekelt Máriaának nagy entusiastá buzgósággal úgyhogy alig alhattunk el tőlök." Látszik, hogy Naszályi József birodalmából jött, hiszen a császár radikálisan korlátozta a vallásos népélet külső megnyilvánulásait. Azonban azt tudhatta volna azért, hogy a sokaság Nagyboldogasszony napját ülte. Westzfáliáról nincsen sok megjegyzése.

Augusztus 20-án érkezett meg a Szövetséges Belgiumba, azaz Hollandiába. Nymwégen volt az első holland város, amelyet megismert. Felettébb tetszett neki minden, a gazdag polgárházak és az árnyas sétányok. Találkozott Roboz Ádám magyar származású lakossal, aki végig kalauzolta. Davenportben Csernák László magyar származású professzor látta vendégül. Augusztus 25-én érkezett meg Utrechtbe. Minden holland város közül ez tetszett neki legjobban. A napló vezetése e pontban félbeszakadt, a kiegészítést emlékezetből — rövidebben — már hazaérkezése után, 1812. november 12-én jegyezte hozzá. Amsterdamban is hosszabb ideig tartózkodott, a műemlékek leírása mellett különösen érdekes a részben cölöpökre épült város különös közlekedésének, a vizet szivárogtató szánkóknak említése. Haarlemben meghallgatta az orgonát, Leidenben Schultens professzor előadását. Hágában különösen a Naturál Kabinét — azaz a természettudományos gyűjtemény — vívta ki csodálatát kitömött egzotikus állataival. Kirándult a tengerpartra, és örökre sajnálta, hogy nem gyűjtött csigákat apály idején, tengervizet ugyan magával vitt egy palackban, később azonban kiöntötte, mert annyira megbűdösödött. Rotterdamban Erasmus emlékoszlopának feliratait lemásolta, azonban később ezeket elvesztette. Visszatérvén Utrechtbe, hat hónapig hallgatott teológiai, katechetikai, fizikai és hebraisztikai előadásokat Bonnet, Royardt, Bachine, Roussen, illetve Rarius professzoroktól, továbbá az angol Browne-tól egyháztörténetet. Ez a fiatal professzor különösen kedvelte a magyarokat, egy kies kertben hetente kétszer külön előadást tartott számukra és még vacsorára is meghívta őket. Luctmans professzor boncolásaira is ellátogatott — ide ingyen járhattak a magyarok. Hetente egyszer Ronsen fizikai kísérletein is megjelent, pénzihiány miatt azonban Neyhuis kémiai előadásaira legnagyobb sajnálatára nem mehetett be. Az egyetemi templomban elmondott magyar nyelvű prédikációja, majd Royards elnöklése alatt tartott három sikeres disputációja után 1790. március 2-án ünnepélyes keretek között Szegár Károly görög professzor előtt zsidó és görög nyelvből, valamint teológiából sikeres vizsgát tett és ezután nagy pompával pappá szentelték. Az utána tartott fogadásról megjegyzi: „Itt volt a negyedik ingyen ételem.”

Április 4-én indult hazafelé. Mainzig azonos volt az útja az idefelé vezetővel. Ott azután letért Ulm irányában. Mannheim volt szemében a legszebb német város. Utána Heidelbergben három hónapig lakott egy özvegyasszonynál. Különösen felgyújtotta fantáziáját a várbán látott háromezer akós hordó, amelynél nagyobb a világon sincsen. Fő célja a német nyelv gyakorlása volt, azonban Heddeus professzor ajánlására sokat társalgott latinul néhány teológus diákkal — az utóbbiak latin nyelvű ismereteinek elmélyítésére. Czerlaun városi fiskálistól kapott néhány ritka könyvet ajándékba, amelyeket később a debreceni kollégiumnak ajándékozott. Tovább indult Ulm felé és ott a Dunán hajóra szállt. Hajóútja eseménytelenül telt, a nevezetésegeket mindenütt illő tisztelettel megszemlélte. Különösen tetszett neki Ingolstadt és Melk. Június 4-én megérkezett Bécsbe és ott még három hétig mulatván, június 24-én ismét hajóra szállt. Esztergomig utazott, majd onnan kocsin Tótfaluba, hűgához. Ezzel utazása véget ért. A napló és más adatok alapján rekonstruálható nagyjából itthoni életének további folyása. A telet otthon töltötte Veszprémben, és 1791. március 15-én megválasztották prédikátorrá Szentantalfára. Július 10-én Komáromban eljegyezte Asztalos Lidiát, akivel augusztus 10-én Péczeli József össze is adta. 1793. január 8-án Tótvázsonyba költözött, onnan pedig 1807. március 12-én Várpalotára, ahol haláláig, 1825-ig szolgált mint lelkipásztor. Minden szolgálati helyén föllendítette az egyházi fegyelmet, rendbe hozta a zilált anyagi ügyeket, sikerrel szállva szembe sokszor a méltatlan vádaskodókkal. Lelkiismeretességét magyarázza, hogy ebben a lelkiélet terén nem egyszer sivárnak elkönyvelt korszakban — hétközben is tartott rendszeresen igemagyarázatot.

Az önéletrész végén néhány lap ki van tépve a naplóból. Ezután következnek az év 365 napjára szóló „Erköltői Fontos Mondások”. A nagyrészt latin és francia sztoikus közhelyekből álló szentenciák pontos forrását nem nevezi meg. Végül egy jegyzék pontosan elszámol külföldön költött pénzéről. Főleg lakberendezési és ruházati cikkeket vásárolt, könyvekre nem sokat költött: Bécsben 30 forintot, Nürnbergben 39 forintot, Marburgban 1 forintot, a Hollandiában szerzett könyvek említése mellől hiányzik az ár.

Naszályiban különösebb írói ambíciók nem éltek, noha szentencia-gyűjteményét ki akarta adni. Édes Gergely először is írt hozzá 1812. május 12-én Csóron: „A rövid mondások minél velősebek / a szívre bé hatni annál erősebbek / Sokszor többet nyerünk egy elmés mondás-

sal / Mint sok alkalmatlan hosszas tanítással / Az igazság a mely azok alatt fekszik / Bé üt és egyenest a szívre igyekszik, / s lesznek az életnek olly jó regulái / Mint az erköltsőknek világos példái. / Ez oka hogy a Bölts így szeret tanítani / A nagyobb dolgokra így kell utat nyitni / A mint Te is kívánsz cselekedni látom / Be jól gondolkodol Naszályi barátom! / Menj és több illyeket gyűjteni tarts szépnek / s Add ki bizvást, s szolgálly velek a köz népnek / Így el hitetheted azt méltán magaddal / Hogy el lesz minden pont találva tolladdal." Az a műve azonban amelyhez nem fűzött írói ambíciókat, csupán emlékezetnek okéart vetette papírra, vagyis útinaplója megérdemli az érdeklődést szép magyar nyelvéeért és azért a betekintésért, amelyet egy konzervatív, de friss szellemű magyar fiatal szemével nyújt nekünk a közvetlenül forradalom előtt álló Nyugat-Európa életébe, mindennapjaiba. Művelődéstörténeti szempontból feltétlenül érdemes volna kiadni.

Hatolkay Árpád

Rákosi Jenő széljegyzetei egy Ady-kötetben

1940-ben vásárolta meg a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Rákosi Jenő magánkönyvtárát, benne Ady Endre *A magunk szerelme* című verseskötete 1913-as kiadása egy példányát, amely a 8—20084 raktári számot kapta. Az eredeti tulajdonosra utal a címlap „Rákosi Jenő könyvtárából” szövegű pecsége. A könyvben minduntalan találkozunk fekete tintás szövegaláhúzásokkal és széljegyzetekkel. A kommentár gyűlölködő, okatlanul akadémikusodó, Ady merész szóújításain, metaforáin, szerelmes és politikai verseinek mondanivalóján gúnyolódó vagy szörnyülködő stílusa, amely infantilis nyelvöltögetéssel vagy alantas eszmetársításokkal változik, a kötet első használóját juttatja eszünkbe. Ha a vonalvezetést a Könyvtárban található más Rákosi Jenő kéziratokkal hasonlítjuk össze, megerősödik a feltevésünk, hogy ő az észrevételek szerzője.

Tudjuk róla, hogy Ady legelszántabb üldözöje volt és lapjában, a Budapesti Hírlapban folytatott hajszája során nem volt válogatós módszereiben és kifejezéseiben. Mégsem látszik haszontalannak, ha időzünk egy csokorra valót az Ady-kötetbe bizonnyára első olvasáskor irt reflexióiból, amelyek teljesebbé teszik a képet, hiszen házi használatra készültek és ezért a sajtóban megjelenteknél is őszintébbek, hívebben jellemzik az egykor mindenható sajtóvezér lelkivilágát.

Már Ady szerelmes versei is indulatba hozták a hetvenen is túljáró öregembert. „A vallad, a vallad” olvasása után így sóhajtott fel: „Hol vagy Magyar Figaro?” — tehát az egykori pornográf élcílap színvonalára próbálta lefokozni Ady versének művészi értékét. A *Köszöntő az Életre* című költemény egyik sorát: „Istennek áldott, terhes szüzeánya” megkérdőjelezte: „Ez is lehet?” — a „terhes” szót kétszer is aláhúzva. A költő metaforáját kifigurázandónak tartotta, bár annak nincs nyoma, hogy a vallási mítosz ellen is volt kifogása. A *Nő-kergető fényes Hazugság* befejező része: „Óh, nő-kergető, fényes Hazugság, — Küldd el hozzám aszszony-húgod, — A csalót, az élet pusztítót,” — erre az ízlésellenes reflexióra készítette a hagyományok kérlelhetetlen örét: „Kaphat, Pesten az utcán este van elég.” Majd a mű egészéről így vélekedett: „Ha ez is vers, akkor Hazafi Veray János a legjobb költőnk volt.”

Az eredeti szökevények, fogalompárosítások folytonos ellentmondásokra ingerelték: „szent soha-fény” — „élel, áldlak és szeretlek” — „Tarka Isten” — „kinek parancsul így parancsolódott” stb. Mindezeket gondosan aláhúzogatta és „ez is lehet?” — „ezt sem tudtam, hogy van” — „Szent Atyám” — „Ezt se hallottam soha” — „No! hallja! ilyet nem pipáltam.” felkiáltásokkal és megjegyzésekkel kommentálta. Utóbb purifikátori szerepébe mind jobban beleélve magát már ilyeneket irt: „Hogy tűrheték el ezeket a bombásztokat hivattott költőink és irodalmi társaságaink?” „Igazán kár, hogy nem él Gyulai!” „Hagyja abba, jobb lesz.” „Hol vagy te szemétdomb?”

Olcsó szellemeskedései se hiányoznak: „S nótáink bár rossz kölykök zengik” hangzott az egyik verssor, Rákosi helyeselt: „Igaz van, más nem zeng, dalol ilyen ostobaságokat”. A *Hajh, Élet hajh* című versében így szól Ady: „Nekem kívánnak csúnya véget... Nekem jósolnak csúnya véget”, amire Rákosi igenlően válaszol: „Őszintén kívánom. Ez biztos”.

Az *Elbocsátó szép üzenet* következő mondatát: „S mindegy, mi nyel el, ár, avagy alak” — így egészítette ki: „Bizony, a salak”, majd ezzel tetézte: „Hagyja abba, jobb lesz.”

Maga Rákosi Jenő nem hagyta abba, végig olvasta és jegyzetelte az egész kötetet, beleértve az utolsó, a politikai verseket egybefoglaló *Szent Lélek karavánja* ciklust is. Itt a maga szempontjából értőbbnek mutatkozott, mint az előbbieknél. Már a fejezet ajánló sorait is kifogásolta. Ady a vezérének és barátjának nevezett Jászi Oszkárhoz dedikálta a ciklust, mire Rákosi Jenő így háborgott: [Jászi] „és Kristóffy, a Jakabokkal. Ezek az irodalomban azok, akik az általa-

nos titkossal lennének a magyarságnak." Tehát hálóköntösében is kötelességszerű ellensége maradt a radikálisoknak, szociáldemokratáknak, a választójog kiterjesztésének. Máskülönb a szociáldemokraták vezérét, Garami Ernőt nem tarthatta veszedelmes ellenségnek, erre vall, hogy a *Rohanunk a forradalomba* című költemény Garaminak címzett ajánlásáról így vélekedett: „Ha csak ezeknek írt volna” — tudniillik Ady. A ciklus másodikik, *Igaz uccai álmok* című versét viszont valószínűleg nem értette meg. Az első strófában Ady a munkások által tüntetés-kor használt egyetlen fegyverről, a felszedett utcakövekről szól, majd azokat virágoknak nevezi, erre céloz a következő sorában is: „S ha jönnek hóhér legények, mellüket virággal dobálják.” Nyilvánvaló, hogy a tüntetők ellen indított rendőrökről, katonákról, az őket kövekkel dobáló munkásokról van szó, Rákosi viszont értetlenül gúnyolódott: „Költői hasonlat”. Ugyanennek a költeménynek a végén Ady művészi fogalmazta meg az emberiség jövőendő testvériesülésének eszméjét: „Igaz álom a merész álom, — Hol megnő az álom mezője — S ahol minden ember, ki igaz — Egymásnak dacos szeretője.” Feltehetően, mert zavaros értelmetlenségnek tartotta, Rákosi Jenő végleg kiesett béketűréséből: „Ami sok, az sok” függesztette hozzá saját gondolatát. Bár az is lehetséges, hogy a „szerető” kifejezés okozta a felháborodást.

Az *Új tavaszi sereg-szemle* egyik helyén Ady a forradalmi tábor növekvő erejére utal: „Mert mi ott vagyunk immár mindenütt”. Mélabúsan egészítette ki a maga véleményével Rákosi Jenő: „Sajnos, mintha igaza lenne.” A „magyar imperializmus”, a sovinszta és háborús uszítás leglángosabb szószólója ezek szerint önmaga sem bizott túlságosan annak a rendszernek a szilárdságában, amelynek kifelé, Ady jelzőjével élve, olyan hűségese „vén csahosa” volt.

Remete László

Petelei István emléke özvegyének leveleiben

Ötven esztendeje, hogy 1922. június 1-én elpihent özvegy Petelei Istvánné Korbuly Irma, „áldásos életének 69-ik, özvegyiségének 12-ik évében”. A gyászjelentések megszokott szövege, „áldásos”, itt valóban egy nemes, önfeláldozó életet jelent. Korbuly Irma létét alárendelte férje életének, mindent megtett, hogy megadja neki a nyugalmas keretet írói munkájához, az elborulás éveiben hihetetlen gyöngédséggel állt mellette, halála után odaadóan ápolta emlékét, válogatott írásait kiadta, állandóan ügyelt férje írói emlékének tisztaságára. Leveleiből kitűnik, hogy ez a nemes lelkű asszony tudta, hogy férje számára nem volt múzsa, az író egy vásárhelyi férjes asszonyhoz fűzte mély és tiszta szerelem. Egyik hátramaradt levele tanúskodik arról, hogy azt is tudta, hiszen így írja levelében — emiatt az asszony miatt igyekezett Petelei íróként mind szebbet, tökéletesebbet adni, s amikor az asszony fiatalon, tragikusan elpusztult, az író napokra elbűjt a szerzetesház csendes mélyébe, amíg magához tért. Később egy kulcsot adott át nejeinek, szekrénye kulcsát, ahol az asszony levelei pihentek, őrizze a kulcsot... S az asszony őrizte, a titkot is megértéssel, nemes lélekkel! A *Pásztorúti* 1922. évi június 10-i számában a főszerkesztő Reményik Sándor első oldalon búcsúztatta a hitvest, emberi jóságát és nemességét hangsúlyozva.

Valóban ez a jóság volt az, ami az íróhoz hozzájuttatta a békés alkotás lehetőségéhez. A saját élet feláldozásával az elborult elmének is védettséget nyújtott, halála után szorongó s féltő szeretettel rendezte, adta ki a „Petelei válogatott írásai”-t. Ura szellemében cselekedett, amikor szavatai házak az Erdélyi Irodalmi Társaságnak ajándékozta, hogy ott az írók alkot-hassanak. Ezért mondotta Reményik: „Éreztük jóságodat, mind a gyermekeid vagyunk...”

Meghatódás nélkül lehetetlen olvasni Korbuly Irma hátramaradt leveleit. Legtöbbjét az Erdélyi Irodalmi Társasághoz írta, illetve annak megbízottjához, dr. Gyalui Farkashoz, aki az író lapjának volt fiatal munkatársa, végig hű, szolgálatkész famulusa, ő rendezte sajtó alá a *Petelei válogatott novelláit* a Társaság kiadásában. Erről a kiadásról levelez féltő szeretettel, gondál a hitves, nehogy gyenge írás kerüljön belé. Az is kitűnik a levelekből, hogy a Társaság csak a kiadó volt, de a költségeket valójában a hitves fizette.

De Petelei életútjáról is sok érdekeset mondanak e levelek. 1910. január 15-i levelében Petelei egyéniségének egy különös alakítóját ismerteti a hitves; azt a derék vén lányt, aki egyedül maradván, a Petelei családhoz jutott még az író kisgyerekkorában, s amolyan nevelőanyának nőtt fel a kis István mellé. Kis szobában lakott a családnál, ő iltóztatta, sétáltatta a kisfiút, meséket mondott neki a végtelenségig. A lány bátyja színész volt, a lány megtanulta szerepeit, azokat is elmondotta a kisgyerekeknek. Így formálódott a gyerek lelkivilága. Rébi mamáról Petelei mindig mély szeretettel emlékezett. Később együtt tanult vele Rébi mama, iskolába kísérte. Rébi mamától kis gyűrűt kapott Petelei, amit huszonkét évig hordott, akkor lehúzta újjáról — írja az özvegy —, kért engem, hogy viseljem a kis gyűrűt, „mert attól kap-

ta, akit szeretett, miután most én vagyok neki a legkedvesebb a világon, nekem ajándékozta”...

Egy másik, keltezetlen levél arról szól, hogy Peteleit, ahogy elmondotta, tanárai arra akarják rábeszélni, menjen zenei pályára, olyan szépen hegedült.

„Ő maga mindenáron pap akart lenni, előre örült, hogy milyen szépen fog prédikálni, kérve hiveit, hogy mindig csak az igazat mondják, s szeressék egymást. Hogy aztán miért nem maradt ezen a pályán, nem mondotta, talán az édesanyjáért, akit nagyon szeretett.” Talán az ő kívánságára mondott le tervéről. Vagy talán gyöngékedése miatt, miután dr. Szabó, aki kezelte, azt tanácsolta neki, hogy menjen haza Erdélybe pihenni. Székelyudvarhelyen Sima papnál lakott, béрмаatyjánál, aki nagyon kedvelte őt. Erettségit is Székelyudvarhelyen tett. Pesten tanárai közül különösen Salamon Ferencet szerette, tőle tanult meg írni. Egy-egy szinikritikát kétszer, háromszor is visszaadott neki: „Kedves barátom, maga ezt jobban is meg tudja írni” — mondta. Rómer Flóris professzor, a régész, ott akarta tartani a múzeumnál, de visszavágyott Vásárhelyre.

Városában azonban alig ismerték mint író, halála után kérték egy-egy könyvét, hogy megismerjék. Hazatérve történelemtanár akart lenni a gimnáziumban, de nem nevezték ki. Akkor kezdett irogatni. Nagyon jó barátságban volt Csiky Józseffel, tőle kapott könyveket. De ami igazán szárnyat adott az ő lelkének, egy mélyen érzett, izzó, szenvedélyes szerelem volt, amit egy férjes asszony iránt érzett... írni akart, hogy tetsszék neki. „Egyszer megköszönte, két kezemet fogva — írja felesége —, hogy sosem kérdezősködtem arról a nőről, ki egyszer egész szívét bírta. És mikor meghalt a nő, a barátokhoz húzódott, hogy ott bánatának éljen. Mikor felesége lettem, átadott egy kis kulcsot, — annak fiókjában két nagy csomó levél — ígértem meg, sose nézem meg tartalmát, halála után pedig elégettem! Az egyik az asszony, a másik az ő levelei voltak. Hiszem, hogy semmi sem volt szebb az életben, amit írt, mint ezek a levelek, én híven ígéretemhez elégettem őket. Elégtek a sok szép gondolatok, amikkel legalább pillanatokig szebbé, boldogabbá tették a földi létüket” „Gyulai Páltól mindig kemény kritikát kapott, — tudósít egy másik levélben az író felesége —, hogy aztán pár édes szóval buzdítson. Ágai Adolf kedves embere volt, Kiss József, Szana Tamás, Bartha Miklós, Jakab Ödön, szegény Reviczky, egészen meghatott egy levele, Mikszáth, — mind buzdították, hogy dolgozzon... nem volt akkor sem önbizalma, félt, hogy nem tud elég jól és szépen írni... csak tökéleteset [akart] alkotni, vagy semmit!”

Mások adatait közül dr. Gyaluival, aki férjéről ír tanulmányt: „Uram atyja becsületes, jó ember volt, elég jómódban, igyekezett jó nevelést adni gyerekeinek, tizenhárom gyerekek ajándékozta meg őket az ég, az én édes uram hatodik volt. E sok gyerekért volt, hogy édesanyja átadta Rébi mamának, barátnőjének a kicsit. Édesanyjuk esténként maga köré gyűjtötte gyermekeit a nagy hársfa alatt, és énekelt nekik gitározva. Valóságos jótévedője volt az egész utcának, mindenkinek segített, minden embernek tudja bűjait, baját. Nagybeteg lett később, sokáig szenvedett. A zenét annyira szerette, hogy mikor szenvedve ágyban feküdt, akkor is csendesen énekelt. Édes uram ápolta, ő adott neki injekciókat, vigasztalta, bátorította. A zene édes uramat is érdekelté, s a végén is, amikor már semmi sem szerzett neki örömet, csak a zene, egy Schubert-dal elborult lelkét vigasztalta.”

Egy 1910-es Gyaluihoz írt leveléből azt látjuk, hogy a Lampel kiadónál próbálkoztak először a *Petelei válogatott novelláinak* kiadásával, de eredménytelenül.

„Ugye, látja, jól sejtettem, Lampel nem adott kedvező választ, a többi is csak így fog felelni. Hát mit csinál akkor az Erdélyi Irodalmi Társaság? Előfizetési felhívásba semmiestére bele nem egyezem. Eddig a cégek utasították vissza, így a közönség fogja visszautasítani. De ha tudnám, hogy a könyvek igazán osztatlan és nagy sikert aratnának, ahogy maga írta, úgy szívesen venném, ha az EIT nevében adnánk ki, de én fedezném a kiadást. Úgy gondolom, hogy ez nagyobb fényt hoz egy íróra, ha egy irodalmi társaság adja ki, mint az özegeye. Azt mindig tudtam, hogy a közönség nem szívesen veszi az ő munkáit (egy-egy korabeli lapok sokszor fanyalagtak Petelei szomorkás, keserű írásain) magának igaz van, az érték megmarad, de olyan portékát, amire a közönség nem vágyakozik, nem okosság ajánlani. Most is, haló porában, szeretem az én édes uramat, féltém, mindazt, ami tőle jön. Írói nevét annyi küzdelemmel és fáradtsággal szerzte, ahogy ő mondotta, sok szenvedéssel is. Bodnár jósolta, hogy elmúlik ez a léha világ, és jó idő, mikor minden sorát élvezettel fogják olvasni.”

Szeptember 19-én a könyvre vonatkozó elgondolásait közli: „Úgy gondolom, hogy ha egy elhunyt író munkáit kiadják, nem szabad eltérni attól a szellemtől, elvtől és izléstől, ami őtet irányította az életben. Emlékszem arra a heves vitákra, mikor a Pallas Lexikontól kérték az uramtól az életrajzokat, milyen haragosan kitört: »Mi köze hozzá, hogy én mikor születtem, mint éltem, szerettem és bússultam, lehet, hogy elmondják majd egy emlékbeszédben halálom után, amit rögtön el is felejtene, de kiírni könyvből, azt már nem engedem.« És még azt sem hagyta, hogy egypár udvarias szóval válaszoljak. De ha maga, kedves Gyalui, úgy tartja jónak, hát ne hallgasson reám. De nemde, az ő felfogásához híven, röviden, csak annyit fog írni

róla, amennyi feltétlen szükséges. Ami az arcképet illeti, azt kérem, mellőzzük; ha tudná, milyen hevesen tiltakozott az édes uram ellene, mikor a kiadók kérték . . . A Társaság nekem semmi köszönettel nem tartozik. Hálával veszem, hogy az ő tekintélye súlyt fog adni az édes uram kiadott műveinek." Egy másik levél már abból az időből szól, midőn a válogatott novel-lákat már átadták Dózsának, a Társaság elnökének.

„Írja meg őszintén Dózsa véleményét. Teli lelkem félelemmel. Vajon, hogy fogadják az én édes uram könyvét? Vajon jól cselekszem? Mindaz ami tőle jó, valóban jó legyen, szép, az egész világ dicsérje és szeresse, már ez így van annál, aki nagyon szeret valakit . . . Pár évvel ezelőtt az én drága jó uram mondta: »Halálom után majd kiadhatod ezeket a dolgokat, az én fiam, Gyalui, segítségre lesz.« Mikor elborult agya, átokkal sújtotta azokat, akik majd ezeket kiadják . . . Csak úgy adjuk ki a könyvet, ha az teljesen méltó emlékéhez."

Egy 1911. okt. 15-i levél így szól: „Kedves Gyalui, köszönöm, hogy elküldte a nyomdai mintákat. Ne nézzen egypár száz koronára, csak szép legyen a kiadás. Én úgy látom, hogy minden eddig megjelent könyvében az édes uramnak, vastagabb a papír és ritkább a szedés. Teljesen bízom magában, hogy azt akarja, szépek legyenek a könyvek. Arra igazán kérem, hogy két kötetben adjuk ki, még így is sok jön egy kötethez. November első napjaiban küldök még 600 k-nát, ne gondoljon a kiadásokra, arra nekem igazán nem szabad néznie, mikor az édes uram könyveiről van szó! Ha jónak látja, adja ki édes uram arcképét is, bár ez, mint az előszó, ellenkezik az ő szellemével. Az előszó ugye, nagyon rövid lesz, csak ami feltétlen szük-séges."

Egy későbbi, keltezetlen levél: „Sietnünk kell a kiadással, mert mindjobban érzem, milyen végtelenül fáradt vagyok, mindenki felkeres, mi lesz édes uram kiadatlan dolgaival? Örvendé-nék, ha karácsonyra előállhatnánk a könyvekkel."

Az derül ki ugyanis egy következő levélből, hogy Ferenczy Zoltán is felkereste az özvegyet, hogy talán Élet címmel a válogatott beszélyeket a Petőfi Társaság kiadná, az ő égisze alatt . . .

A következő évből kicsi gyászkeretes levélkén a következő sorok olvashatók: „Kedves Gyalui! Szóval nem tudtam elmondani, amivel a szívem teli van, és érzem, hogy így sem tudom visszaadni azt a mélységes hálát, amit maga iránt, édes Gyalui, érzek . . . most, amikor a könyvek előtttem vannak, olyan végtelen boldog nyugodt érzés tölti el egész valómat, mert tudom, hogy az én édes uramnak egy régi vágya teljesült.

Végén: . . . „kérem fogadja szívesen emlékül a nagy, nehéz munkáért ezt a két ezüst serleget. Az édes uramé volt, ő nagyra tartotta őket, mert mint mondta, tanúságot tesznek arról, hogy már a múlt században milyen előrehaladott volt az ötvösmunka Erdélyben. Hálás szeretettel üdvözli özv. Petelei Istvánné"

E sorok fejezik be az aggodalmakkal, féltő szeretettel folyt levelezést Petelei válogatott elbeszéléseinek kiadása ügyében, amit az özvegy feladatának tartott.

A levelek igazolják Reményik mondatát: Köszönjük neked Petelei Istvánt!

Sztojka László
(Kalozsvar):

Varga Imre

RIMAY JÁNOS ÉLETÉHEZ

Rimay János életrajzi adataiban a Tribell Gáspár lányával való jegyesség híre, azaz a házasságkötés terve mindössze két ízben bukkan fel, mindkétszer az 1609-ből ránk maradt levelezésében. A királyhoz intézett levelében magát mint Tribell leendő vejét (gener ego ipsius futurus)¹ említi. Egy előttünk ismeretlen papot pedig arra kér, vigasztalja jegyesét, öntsön lelket beléje (in consolanda et animanda D. virgine sponsa mea suam industriam adhibere non negligat).²

Hogy mikor kezdődött kettőjük ismeretsége, hogyan alakult szerelmi kapcsolatuk, és miért maradt el a tervezett házasság, nem tudjuk.³ Valamivel több ismeretünk van azonban az apa és a Rimay közti kapcsolatokról.

Zólyomlipcsére Tribell 1598. júl. 14-én kötött a bécsi Kamarával bérleti szerződést, lefizetvén a Rubigallus-örökösöknek több mint 30 ezer forint inscriptiós összeget és 3750 forint újabb kölcsönt. Bár a magyar rendek tiltakoztak a várnak idegen kézbe adása ellen, Rudolf 1600. dec. 1-én kelt okmányában Lipcsét Tribell kezébe bocsátotta. Az 1608. évi 23. tc. azonban úgy rendelkezett, hogy Lipcsét vissza kell váltani az idegen kézbe. Miután a zálogösszeg lefizetésére két jelentkező is akadt, Tribellt felszólították a vár átadására.⁴ Az átadásra rövid határidőt tűztek ki.

Tribell fűzőz-fához kapkodott. Többek között a felszólító levelet elküldte Rimay Jánosnak, aki nemrég érkezett vissza a császári követséggel Konstantinápolyból Budára, és kérte őt, írjon ügyében a királynak meg a nádornak. Tribell kérésére Kollonits Szigfrid is írt Rimaynak ebben az ügyben.⁵

A kérésnek megfelelően Rimay kérte a királyt, hogy szolgálataira való tekintettel halasztassa el a vár átadásának időpontját, hogy a követségéből hazatérően Tribell váratlan bajában mint annak leendő veje segítségére és támogatására lehessen.⁶ Hasonló szellemben írt a nádornak is, „hogy ne essék az ő kára nekem is káromra, és előtte való állapotombéli fogvatkozásomra, jussom lévén néminemő részint nekem is ügyéhez s jószágához”.⁷

Az 1609. febr. 9-e és ápr. 2-a közti időből Rimaynak négy Tribellhez intézett levele ismeretes.⁸ Bennünk egyrészt beszámol a kapott biztatásokról, másrészt kifejezi rosszallását Tribell szűkmarkúságáért, illetőleg sajnálkozik, hogy Budán léte miatt nem tudja ügyében kellőképpen támogatni. Ezekben a levelekben azonban a tervezett házasságról, Tribell lányáról soha sem esik szó.

Időközben Lipcse átadása ügyében tárgyalásokra került sor, és bizonyára Rimay közbelépésére, sikerült elhúzni a dologot.⁹ Közben 1609 szeptemberének az elején Rimay is megszabadult Budából. Valószínű, hogy felkereste a Tribell családot Zólyomlipcsén, és része volt abban, hogy a várúrnak úgy sikerült kímáznia a csávából, hogy a nádor előtt okmányilag igazolta magyar honosságát.¹⁰

¹ ECKHARDT Sándor: Rimay János összes művei. Bp. 1955. 276.

² Uo. 322.

³ FERENCZI Zoltán: Rimay János. Bp. 1914. 96. lapon bizonyára ezeknek a leveleknek alapján mondja, hogy még az 1608-i követségbe indulása előtt jegyezte el, mivel forrásra nem hivatkozik. Vö. még a 105. lappal.

⁴ JURKOVICH Emil: Zólyomlipcse várának és uradalmának története. HK 1929. 262, 266–7.

⁵ IPOLYI Arnold: Rimay János államiratai és levelezése. Bp. 1887. 176.

⁶ „In tali suo insperato casu, gener ego ipsius futurus subsidio et adminiculo esse queam” — ECKHARDT: i. m. 276.

⁷ I. m. 280.

⁸ I. m. 276, 284, 286, 288.

⁹ FERENCZI i. m. 97.

¹⁰ JURKOVICH i. m. 267.

A kapcsolat azonban Rimay és a Tribell család között ezt követően természetesen megszakadhatott, bár a volt menyasszony, Tribell Róza csak 1614. febr. 2-án lépett házasságra Orlay Istvánnal.¹¹

Már az eddigiekből megállapítható, hogy Rimay János afféle jogi szakértője, tanácsadója volt az idegen származású és a magyar jogi ügyekben járatlan Tribell Gáspárnak. Ezt erősítik meg az újabban előkerült Tribell-levelek. A bicsei levéltár Tribellnek 12 levelét őrizte meg, melyeket 1606 és 1616 között írt Thurzó Györgyhez.¹² Közülük kettőben szó van Rimayról is.

Az egyik 1609. febr. 11-i keletű, és a fentebb említett várátadással áll kapcsolatban. Tribell Thurzó Györgytől kér tanácsot, mit teygen, mivel őfelsége rövid terminust tűzött ki Lipcse átadására. „Sperabam Dominum Rimay citius ad me appulsurum et partes suas pro me interpositurum fuisse, sed ob certas causas diutius fortassis opinione mea Budae ei commemorandum erit.”¹³

A másik, 1606. júl. 13-áról keltezett levél érdekesebb, mert azt mutatja, hogy Rimay már évekkal 1609 előtt Tribell jogi tanácsadója volt. Levelében Tribell azt kéri a kassai congregatio utazó Thurzó Györgytől, védje meg őt a rendek előtt; ha valami injuria-tétellel vádolnák, hasson oda, hogy törvényes módon lépjenek fel vele szemben. Nem zavarná őt ilyen kéréssel, ha számíthatna Rimay közreműködésére, de „communi Regnicolarum Consilio suae Majestatis Oratorij in Commissione et Itinere Byzantino adjunctus esset”. Bizonyára a zsitvatoroki békeküldözések befejezésével kapcsolatosan tervezett tárgyalásokra való kiküldésére célzott itt Tribell.¹⁴

Rimay és a lipcsei vár zálogos ura közti jogi tanácskozások szolgáltathatták az okot és alkalmat a költő és Tribell Róza találkozásaira, az ismeretségre, a házassági tervekre. A házasságból azonban előttünk eddig ismeretlen okokból semmi sem lett.

Vajon volt-e visszhangja ennek a szerelemnek Rimay költészetében? A ránk maradt verseiben lehet-e keresni ennek a nyomait?

Irodalmi vonatkozású levelek után nyomozva találtunk rá a nyitrai levéltárban a Fánchy család missilisei között¹⁵ Rimay Jánosnak Fánchy Gáspárhoz írt levelére, melyet kritikai kiadásában Eckhardt Sándor Thaly Kálmánnak a Századok 1870. évfolyamában kiadott közlése alapján publikált.¹⁶ A levél betűhív szövege így következik.

[Címzés:] Az en ioo akaroo bizodalmas Vramnak, az Nemzetes Faanchy Gaspar Vramnak adassék kezében.

Szolgalatomot ajánlom kegyelmednek mint joo akaroo bizodalmas Vramnak, Jstenteöl kegyelmednek egessége életet, bodogh szerencseket kiwanok adatny. Boldisartol az szolgamtól értettem, hogni Beleczról haz érkezet Bozookba kegyelmed, akaraam azert kegyelmedet irasommal meg latogatnom. Miolta fogwa az az osztalios állapot keowetkeozeeek, nem ighen kezdenek az emberek az Tisza két feleeröl ide fel jaarny, kewes oda walo hireket érthetünk, Praepostwarj Vram Kowatschocziwal, az el mult Pinteken mentenek it az Varoossy Szurdokon altal, az Soprony giwlesben mennek, Welkeen haaltanak egi ejel, a kik beszedesek woltak welek, azoknak beszéllettek, hogni az Opoliaj es Ratiboriaj Herczégység foglalook, kewes haszonnal teertek az Feiedelemhez megh Slesiabool, joo szoot sem adtak nekik, Budarul penighen tegnáp érkeztenek Feölseö Sztregowaj emberek haza, a kjk beszélgetik hogni Csaszar Vruntkool köwetek érkeztenek Budara, a kik alaabis akarnak hiszem menny, de az Töreökeök bozszonkodnak hogni most Soolgiokot el kaptak az Magiar Witezek, Négiwen Eöt Ezer forintot hoznak wolt fizetesekre, s-awal fel osztoztak, Az Tobb dolgokot es kaarokotis emlegetik, s-megh tiltottaak hogni semmij fele marhat se Budarool se egiebünnen az Török bürodalombool ide ne adgionak, Balassa Ferencz Vramnakis vressen jötenek meg Waasárloo emberej, nem adtak

¹¹ Uo. 268. Testvére Révay Gáspárhoz ment feleségül. Tribell Gáspár halála után (1620) Széchy György nekik fizette meg a zálogösszeget, ő lett Lipcse ura. (Uo. 269.)

¹² Oravski kompososorat. Thurzovská korespondencia. Invent. 623.

¹³ Ebben a levélben Tribell említett tesz egy bizonyos molnár felől, aki Rimay birtokáról máshová költözött, és éppen ezért nem tud eleget tenni Thurzó György vele kapcsolatos kérésének. „Sed non volo celare Illustrissimam Magnificentiam Vestram, Molitorem eujus mentionem facit, iam pridem ex ditione Dominus Rimay lares suos alio transtulisse, idque clancularie re male administrata, Quapropter maiorem in modum Illustrissimam Magnificentiam Vestram oratam velim, ne sinistra interpretetur, quod hac in parte operam meam pro expectatione Illustrissimae Magnificentiae Vestrae probare non poterim, culpa squidem omnino non in me, sed penes profugum Molitorem residet.”

¹⁴ FERENCZI I. m. 58. 60.

¹⁵ G. Varia. 31. kart. 14. c. Missiles rodin Fay, Fánchy a Fűghedi 1554—1738.

¹⁶ ECKHARDT I. m. 402.

penzekertis semmő aaru marhat. Ha kegyelmeteknek valamő oda fel waloó Vő hireő érkezend-
nek, reszeltessen kegyelmetekis azokkal engemet, a mint értem az Nemet orszaghő állapatis
eleg h keweredesbe zurzawarba wagion, Mig az Sopronő giwlesnek wege leszen penigh, meg
többúlinek az hirek, Tarcsa joo egessegbe meg az Vr Jsten kegyelmedet, Jrtam Pwnkeösd kedden
1622. Kegyelmednek elteiglen szolgál

Rimaj Janos

Vramnak eő kegyelmenek ajanlia szolgálatomot kegyelmed

F. Csanak Dóra

ORCZY LŐRINC LEVELEI TELEKI JÓZSEFHEZ

Az Országos Levéltárban, a Teleki-család gyömrői levéltárában (P 654. 9. d. 31. tétel) talál-
ható Orczy Lőrinc öt levele Teleki Józsefhez. A levelek közül három datált: egy 1782-ből, kettő
pedig 1783-ból való, kettő keltezetlen, de tartalmuk alapján ezek is feltételezhetően 1782–1784
között íródtak. Az öt levél tehát aránylag rövid időn belül keletkezett, s bár Orczy és Teleki
kapcsolatáról nem ismerünk más írásos dokumentumot, valószínű, hogy e levelek barátságuk-
nak csak egy szakaszát illusztrálják. Az első levél tartalma ui. arra vall, hogy már korábban
ismerték egymást, s Teleki bizonyosan megbecsülését akarta kifejezni, amikor Orczyt kérte
meg, hogy iktassa be főispáni székébe. Orczy pedig a levélben kifejezett „különös indulat”-ból
vállalkozott a nem kis kényelmetlenséget jelentő nagyszöllősi útra. Ha volt is más emléke
kapcsolatuknak, az elkallódott vagy lappang, de lehetséges, hogy csak személyesen találkoztak
Pesten, ahol mindkettejüknek háza volt, vagy akár vidéken is: Teleki feleségének családi
otthona, Szirák, nem volt messze Tarnaórástól, Orczy birtokától.

Tartalmilag nemcsak egy húszéves korkülönbség ellenére kialakult baráti kapcsolat doku-
mentumai a levelek, hanem politikai, művelődéstörténeti és személyes közléseket is tartalmaz-
nak, s elevenen jelenítik meg a levélró alakját, egyéniségét — annak ellenére, hogy az öt közül
három levél elsősorban különféle személyek érdekében való közbenjárás végett íródott.

Két levél borítékja erősen megsérült, s megégett az első levél széle is. A []-ben közölt szavak
és szófragmensek a feltételezett szöveget rekonstruálják, illetve a kipontozott részek hiányzó,
de meg nem állapítható szavak helyét jelzik. A címzés rövidítéseit feloldva közöljük, a záró-
jelek az elpusztult részeket tartalmazzák.

1.

[I]llustrissimo Domino Comiti
Josepho Teleky de
[Sz]ék, Sacerrimae Caeserae Regiaequae
[Majest]atis Camerario et Inclitae
[Comita]tus Békesiensis offic[oso ?]
Comiti Administratori [domino]
[mi]jhi colendissimo

Pestini

Méltóságos Gróff Collega Uram!

Különös örömmel értettem Leveledből hogy Felséges Urunk valóságos Fő Ispányi hivatalra
Téged nevezni méltóztatott; Ugyan abbul értem hogy személyemre kívánod hárittatni az
Királyi Commissariusságot, Drága Barátom! tudom az igaz Barátságok Törvényeit mely
szerint nem szabad Jó Barátnak kérésit meg tagadni, de engemet sok foglalatosság annyi felé
rángat hogy a leg szentebb kötelességnek veghez vitelére is sokszor az Údőt úgy szölván lopni
kelletik, s ez az oka hogy hirtelenséggel nem is válaszolhattam Leveledre, el hagyom Öregség
terheit, melyek a' gyengültt egésségtül erednek s az hosszabb utazást nehezenn szenvedik, el
hagyom Arany Törvényeink Méltóságát, mely Biráink hatalmát oda emelte, hogy kis birtoku
Haza fia sem oszthattya szabadon idejét, — mind ezeknél (noha okok vólnának becsülletes
mentségre) leg inkább függőben tartóztatok engemet házam dolgai, mintt vén Após már
szárnyára költt két fiaim s három sok gyermekü Leányimnak jövendő sorsát intézni akartam,
illy dologra csendesség s magánosság szükséges, s szinte e' két hóldnapot szánttam vólna e
neheszkes munkára; Mind azonm által hozzád való különös Indulatom csak ugyan oda birtt
hogy félre tévén minden gántsokat, az Királyi Commissariusságot acceptállyam; Tedd tehát
az szükséges jelentést Fellyebbvalóknál, s lészek szolgája Nagy Fejedelmünknek, bé tészlek

Vizes Ugotsának Székibenn ha bátor Kánkó várabann kívánod is. A mi az idejit illeti bé iktatásodnak 14^a 8^{bris} jobbnak tartanám mint 8^{dik} napját 8^{bernek}, mivel az [hegya]lyai szüretre végivel Installatióknak F[...] Státusok reá érhetnének.

Accedálván consensusod, méltóztással tündöklő familiádnak eredetéről, jeles nevezetes óssy eleidrül egy kis [histo]rica Deduct[io]t] küldeni, hogy ugy szokás [szerint] mintt hajdannt a Jó faju Mag Lovakat meg ditsirhesselek hazánkban. Item pr[ojectu]mát Utazásunknak is cum denominatione [sta]tionum el küldheted hogy ugy előre [készü]lésemet tehessem. Aszt főképpenn add[ig]ra hogy jöhessünk össze etc. El várván [írás]odat per Gyöngyös Örss Mivel Pest[re] én csak aug. véginn megyek. Tiszte[lem] M. Gróffnédat s vagyok állandóan

alázatos szolgád
Bar[átod]

Eörss. 13. aug. 782.

B. Orczy Lőrincz

A címzés arra utal, hogy Teleki 1782. május 14-e óta Békés vármegye főispáni adminisztrátora volt; még ugyanebben az évben a Szabolcs megyei főispánná lett Sztáray Mihály helyére Ugocsa megye főispánjává nevezte ki a császár. Orczy beiktatási beszéde megjelent a Magyar Hirmondó 1782. december 7-i számában (753–756. p.), és külön füzetben is *Ortzi báró Ortzi Lőrincz gróf széki Teleki József . . . Ugotsa vármegyei fő ispányi hivatalyába' tett beiktattatása alkalmatosságával el-mondott beszéde, gróf Teleki József arra tett feleletivel* címmel. (Pest, 1782.)

2.

Illustrissimo Domino Sacri Romani Imperii
Comiti Josepho Teleky de Szék
Sacrae Caesareae Régiaequae Majestatis Camerario, Inclitae
Comitatus Ugocensis Supremo Comiti
Domino mihi Colendissimo
per Debreczin

Szattmár Nagy Szóllős

Méltóságos Gróff
Collegám, Jó Uram és kedves Barátom!

A melly Természet csudájának titkos erejét mái naponn multt esztendeje köz örömré öszve gyültt sokaságnak Bölts, Tudós Beszéded által nem csak fejtegetted de meg is mutattad világossann, és idegen nyelven Attractionak nevezted: azonn el rejtett erő vonsz engemet Lélekbenn, Leveletem pedig valósággal Pestriül Mármaros szélire elődbenn; Feő Ispányi székedbenn ülsz mintt képzem: Nagy szorgalmatossággal igyekeztél meg építeni roskadóban levő megyédnek falait, Támogató oszlopokat válogatván mellyek által Düllésitül meg mentsd! Nem kétlem mintt tudós Mester erdeidet meg vizsgáltad s már meg is Bárdoltad azon Gerendákat mellyekenn a' Teher feküdni fogh, ha tehát csak kötések hijával vagyon épületed, és réghi szuu ette oszlopokat mind ki hánni nem akarod, el hagyván Poétás Allegóriámat, vóltt Vice Ispányod mellett, (ugyan kérésire) szószólló vagyok: Ne vesdd ki kegyelmedbül, Reménlem régi hibait el hadta s Publicumot serinyebenn mintt az előtt szolgált. Közben vetésem azonbann Igaz Barátságának Törvénye sérelme nélkül légyen melly abbul áll Ab Amicis just[iti]ja.

Tudni akarnál mit aszt Ezen földön forgó hirekrül sokat irhatnék, de majd mind bizontalan. Engemet 5. hétig tartott harmad napi hideg lelés ágyambann, most Perui Fa héj erejével Lábadok; de bádgyatásomog vegett sem ki nem járok sem Társokat nem láthatok. Tegnap érkeze városunkba a' Primas. Ez itt 800: tanulló iffiu Papoknak Fels. Császár Rendelése szerintt az Invalidák helyt lakásul s tanítás módgyarul készíteni mondatik. Többit tudod ha nem irom is hogy Fő Itéllő Tábláink is esztendőre mind Budára vitetnek. Hadrul tsak aszt tudjuk nagyok a készületek, 180000 ember strázsálla határinkat, azért bátrann szánthatunk! Csalmás szomszédinknak elég bajt csináll Kata Asszony, s azért hozzánk igen jó Barátságot mutatnak. Felsőges Urunk Hazánkbeli dolgoknak jobbítására függesztette szorgalmatosságát, ugy láczik. Nagy munkáinak első czéllja Magyar ország rendbenn szedése. Pesti házad, Pesti Barátid várnak szivessen, amaz hogy rontsad építsed, mi hogy vigasztally. Isten hozzon kívánom és állandóan maradok

Méltóságos Gróff Urnak
régí kötelezett szolgád

Pesth, 13^a 8^{br}. 783.

B. Orczy Lőrincz

A levélben említett Ugocsa megyei alispán Gál Ferenc volt. Orczy közbenjárása — amelynek hangján érezhető, hogy nem a maga jószántából, hanem kérésre fogott tollat — eredménytelen maradt: mire a levél megérkezett Telekihez, az alispán személyének kérdése már eldőlt. Az új alispánnak, Megyeri Lászlónak szóló 1784. február 6-i levelében ui. Teleki egy tőle kapott, megyei ügyekről szóló, 1783. október 24-én kelt levélre utal, — eszerint Megyeri már október végén megkezdte alispáni működését. (A fenti adatokat l. MTAK Kézirattár, Vegyes 2-r. 19/II—III.) A levélben említett primás Batthyány József. Az egyetem és a papnevelde Pestre, az invalidusok házába költöztetéséről csak átmenetileg volt szó: a császár 1783 novemberében elejtette e korábbi tervét. (A Pázmány Péter Tudományegyetem története I. 181—182.) A „csalma” Szinnyi Tájszótára szerint turbánt jelent, az utalás tehát a törökökre vonatkozik. A levél keltezése évében az orosz seregek sikeresen harcoltak a törökök ellen. II. Katalin — hogy hódításait biztosítsa — igyekezett szorosabbra fűzni kapcsolatait Ausztriával, tárgyalásokat kezdett, amelyekkel el akarta érni, hogy II. József ne ellenezze Oroszország terjeszkedését a törökök rovására. Viszonzásul Szerbia, Bosznia, Hercegovina és Dalmácia átengedéséről volt szó Ausztria részére. Orczy közlése nyilván a törököknek e helyzetben tett valamely lépésére vonatkozik. Teleki „pesti háza” a Szervita téri egykori Landmüntzer-ház volt, amelyet feleségének szülei vásároltak 1782-ben s ő 1783 májusában átvett anyósától. (L. Iványi: *A széki gróf Teleki család gyömrői levéltára*. Szeged, 1931. 280—281.) Teleki ekkor polgárjogot kért Pesten, s ő lett a város első református vallású polgára. (L. Kósa János: *Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig*. Bp. 1935. 25.) Azonnal hozzálátott a ház lebontatásához, a helyén épült palota 1796-ban készült el. (1944/45 telén elpusztult.)

3.

Illustrissimo Sacri Romani Imperii Comiti Domino Josepho
Teleky de Szék,
Sacrae Caesareae Regiaeque Majestatis [. . .] Camerario
Inclitae Comitatus Ugocensis Supremo Comiti
Domino mihi colendissimo
per Debreczinum
Szattmár
Nagy Szöllős

Méltóságos Gróff! Collegam és Nagy Uram!

[Ismét közbenn vetéssel jövök! csak szép Hivatal egy Fő Ispánság, midőn annak minden harmadik esztődbenn modgya vagyon emberséges haza fiait vigasztalni s hazának hasznos Polgárokat teremteni. Im elődbenn terjesztem egy igen drága szeretett Jó Barátomnak Levelét, ki félre tévén Mágnásoknak tulajdonított elő ítéletet, saját vérit, néhai Dicső Fő Ispányoknak csemetéit, általam Vice Ispánságra néked commendáltatni kívántta. Ösméred eszt úgy mintt B. Perényi Istvánt jobban nálamnál, de én is olly subjectumnak tartom ki néked és az egész N. Vmegyének tetszeni fogh, szelid erkölcsseire nézve; Cselekedd tehát Nevednek is Dücsösségire, s az egész hazának légy ebben példája, hogy Te le vertt Mágnások sorsát egy mértékben teszed, már majdann büszkélkedő Nemesek sorsával. Én aszt tartom példadat fogják Fő Ispányok többen is követni, és ezen hajdani Familiának jó végít czelőző áldozattya meg taníttya Iffiu Mágnás Társainkat arra: mely szépen lehet egyeztetni Nagy Pecsétü Diplomá]kat Haza javára fel vett szolgálattal. Ezenn esetre hogy kettős kérésem és közben vetésem habozásbann ne tégyen mintt hiv Barátod ki nyilatkozatom, Ezenn utóbbi kérésemnek bé tellyesedésit inkább mintt elsőnek tüled óhajtom: Ki vagyok szüntelen tisztelettel

Méltóságos Gróff Collega Uramnak
alázatos szolg[ája]

Pesth 22 8^{bris} 1783.

B. Orczy Lőrincz

Perényi István ekkor nem lett Ugocsa megyei alispán. (L. az előző levél jegyzetét.) II. József halála után azonban, amikor 1790-ben Teleki József másodszor is elfoglalta főispáni székét, Perényi megkapta az óhajtott hivalt.

4.

à Monsieur le Comte de Teleky

a son Logis

Szerencsés Regvel kívánással jelenek nálad irásommal, mivel tegnapi ér vagás után még ki nem mehettek. Kérvén Barátságosan *egy jeles Piarista Pátert, Pályá* nevűt vedd Rámádra és próbáld meg ha megyédbe tudományok ki terjesztésire alkalmas személy nem juthatna é valamely pölczra: hol elméjét mutathatná s munkájának jutalmát királyi szabott zsoldbul vehetné. Ha veszed kegyelmedbenn, nintsen kétségem erdemesnek fogod itilni közben vetésemet.

Orczy

E datálatlan levéllel Orczy Pályá Istvánt (1740—1802), a kiváló piarista tanárt, magyar nyelvű iskoladramák szerzőjét ajánlja Teleki figyelmébe. Pályá életében egy olyan időszakot ismerünk, amikor nem volt valamelyik piarista gimnázium tanára vagy igazgatója: 1782-ben a váci nemesi konviktus igazgatója lett, majd amikor II. József megszüntette az intézetet, Desseffy József mellett volt nevelő. (Életrajzírója, Takáts Sándor *Pályá István élete*, Bp. 1894. c. munkájában nem közöl pontosabb dátumot erre az időre vonatkozóan.) 1785-ben II. József ki akarta nevezni a budai kerület nemzeti iskoláinak felügyelőjévé, de végül is nem került rá sor. 1787-ben a soproni gimnázium igazgatója lett. A levél keletkezése tehát az 1782 és 1787 közötti időre tehető, Orczy kívánsága, hogy Teleki a „megyéjében” próbáljon Pályának állást szerezni, az 1782—1784-ig terjedő két évre, Teleki főispánságának első szakaszára szűkíti le a levél írásának idejét. Ugocsa megyében semmiféle felsőbb iskola nem működött, Pályá elhelyezésére feltételezhetően ezért nem volt lehetősége Telekinek.

5.

A következő francia nyelvű levelet Orczy hibás franciaságával közöljük, a nyelvi és helyesírási hibák külön jelzése nélkül.

A Mon[sieur]
Monsieur Joseph T[eleky]
de Szék Comte de S[ainte Empire Romain]
Bude et Pest
à Oltsa

Monsieur !

J'accepte les vœux sinceres d'un Ami qui deteste tout les fards avec des tendresses imaginables. Ce n'est pas moi ni mes merites qu'ils meritent autant; d'expliquer les sentiment d'une coeur toutafait bon, conviendrait peutetre plus à des Amans qu'à moi qui suis l'écolier de Mars, pourtant je ne suis pas à telle point devenu farouche que je sois obligé d'oublier l'estime qu'il merite Votre Affectionn.

Je vous remercie donc tres humblement pour votre bonté soyez persuadé que ni l'elevationn quelque soit ni l'abaissement ne me feronts jamais oublier votre Amitié et que je le veux garder comme une Tresor. Faitez moi la Grace et donnez moi de vos nouvelles à fine que je me puisse consoler en voyent vottre Main si je ne peux pas embarasser votre Person. Si les Membres digne de la société *pour faire fleurir la langue Hongroise* seront choisis, n'oubliez pas de me donner la dernier place, je veux ettre de vos Admirateurs. Adieu mon chere Comte, Aimez votre serviteur

le B. d'Orczy

Dátum híján e levél keletkezési ideje is tartalma alapján állapítható meg. Nem lehet szó az 1779-ben alakult „hazafiúi magyar társaság”ról, amely ugyan elnökévé választotta Orczyt, de amelyhez Teleki bizonyosan nem csatlakozott: a társaság titkára ui. Bessenyei György volt, s vele Telekinek 1777-ben heves összeütközése volt. Nehezen hihető, hogy két évvel később, bármilyen cél érdekében együttműködtek volna. Teleki és Orczy neve viszont együtt említődik annak a „magyar nyelvmevelő tudós társaság”-nak a terve kapcsán, amelynek létrejöttéért Révai Miklós 1784-ben sikertelenül buzgólkodott. Paintner Mihály győri főigazgató prépostnak Pozsonyból, 1784. február 7-én írt levelében Révai így ír: „Együtt voltunk Gróf Teleki Józsefnek tiszteletén: még sem tudtuk meg, mi felséges dolgokról írt ő már Magyar nyelven. Én örömmel olvastattam már alkalmas részit, a' mi ki vagyon már nyomtatva. E' pedig akarmi

Francia Fő Íróval is vetekedhetik. Szakasztott oly nagy Báro Orczy Lőrincz is; Bartsai Ábrahám is, a Toskánai seregben Fő Strázsa Mester; és más többek Hazánk Nagyjai közül, a' kikről tudom, hogy az ilylen Társaságnak önként lesznek Tagjaivá." (Közli Csaplár Benedek: *Révai Miklós élete*. II. Bp. 1883. 140—141; és Récey Viktor: *Révai Miklós levelei Paintner Mihályhoz*. ItK 1896. 71.)

Orczy levele 1783 végén vagy 1784 első hónapjaiban keletkezhetett, amikor még volt rá remény, hogy engedélyezik a nyelveműelő társaság megalakulását. Amikor Révai 1784 májusában Bécsbe utazott, s ott a császári audiencia után világossá vált előtte és társat előtt, hogy az engedélyre nem számíthatnak, mert a társaság létrehozásának gondolata nem egyeztethető össze II. József németesítő törekvéseivel, Orczy lemondott a részvételről. (L. Csaplár i. m. 166—167.)

Centgraf Károly

EGY ISMERETLEN KAZINCZY-LEVÉL

Véletlen adta kezembe Kazinczy Ferenc Cházár András¹ 1794-ben írt levelét.

„Hazádat szerető Polgár!” — írja Cházár Andrásnak, s e megszólítással máris bent vagyunk a francia forradalmi eszmék hatása alatt fejlődött gondolkodásban. Polgár, mondja Kazinczy, mint ahogy Szentmarjay még világosabb utalással a francia eredetre, Citoyennek szólítja leveleiben barátait, Hajnóczit és Abaffyt. A rousseau-i, voltaire-i kozmopolitizmus itt már átment azon az átalakuláson, amely a felvilágosodást és a forradalmi eszméket nemzetivé teszi, nem általános, konkrét: „Hazádat szerető”.

A Cházár által fogalmazott gömői tiltakozás a rousseau-i ideológiában, a kihirdetett Emberi Jogokban leli gyökerét. Ezek az eszmék nagy vonzerőt gyakoroltak Európára és a jozefinizmus által előkészített Magyarországra is. Az összerződésből eredő jogok, a szabadság és egyenlőség tana, a szabad vallásygyakorlat, gondolat- és sajtószabadság, mind lelkesítő és könnyen megfogható forma, a ráció erejében bizó ész csoda-igéje, amelynek számolatlan rajongója akadt.

Cházár, a rozsnyói ügyvéd, gömői főnótárius előtt nem ismeretlenek ezek az eszmék. A XVIII. század utolsó harmadában meghonosodik a racionalista természetjog alkotása: a társadalmi szerződés gondolata. A jogi oktatásban Martininak, az udvari politika hivatalos jogbölcseleljének tanai terjesztik el a társadalmi szerződés fogalmát, s az így helyet kap a hagyományos történeti jogfelfogás mellett. Ebből a természetjogi gondolatból fejt ki mondani-valóját Cházár András is, amikor a cenzúra ellen tiltakozik. Így:

„Mi a' le-írt just királyi jusnak nem tartjuk, nem is tarthatjuk, mert meg-állított igazság az: Hogy

A' Fejedelemségek, a' népeknek öszve-társaskodásokból vévén lételeket, ők tsupán azokkal a jussokkal bírhatnak, a' mellyekkel a' szerződések által fel-ruháztattak. Így,

Nem lévén a' Fejedelmeknek eredeti jussaik; következik: hogy a' nékiek ki-mért jussokat egyedül a' Társaságoknak Törvényeikből lehet meríteni, magyarázni, és meg-határozni; nem lévén tehát az említett jus eránt a' Haza' Törvényeiben meg-állítás, bizonyos, hogy azt a' Nemzet magának fel-tartotta. Különben is

A' szabad gondolkodás és annak közölhetése az Emberek Természeti jussait illetvén, valamint ők ezen jusról le nem mondtak, úgy annak határozását, az Emberi Szentséges jussoknak meg-gyaláztatása, s több veszedelmes következtések nélkül, a' Fejedelmeknek (a' mint alább meg-mutatódik) által sem adhatták. Feljebb való jus ez minden képzelhető Polgári jussoknál.”²

Az „Emberi Szentséges jussok”-ból vezeti le a gondolatszabadság mindenek feletti szabadságát, ez a természetjog teljes diadala.

Azon kellene csodálkoznunk, ha ehhez Kazinczynak nem volna semmi szava.

¹ Cházár András (1745—1816): vármegyei főjegyző, jogi író, a magyar gyógypedagógia úttörője. Amikor II. József az ügyvédeket a törvénytudókhoz benyújtott kéréseikben a német nyelv használatára kötelezi, lemond az ügyvédségről. 1790-ben Gömör vm. főjegyzője, a nemesi-nemzeti mozgalom egyik vezetője. A sajtószabadság ügyében írt röpirata országos visszhangot váltott ki. Jelentős szerepet játszott a magyar nyelv elismertetését célzó mozgalomban. Az ő kezdeményezése, adománya és gyűjtése eredményeként alapítják meg 1802-ben a váci süketnéma intézetet. Irodalmi tevékenysége az igazságszolgáltatás szervezésével kapcsolatos. Javaslatot készített egy magyar tudós társaság létrehozására is. — Magyar Életrajzi Lexikon, Bp. 1967. 283—284.

² Cházár repraesentációjából — közli ECKHARDT Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon. 58.

Az *Orpheus* bevezetőjében a Józán Gondolkozást választja társnak, „Orpheusát (amely egyébként Kazinczy szabadkőműves neve) a fanatizmus ellen támadó fegyvernek tekintti, s magát harcosnak, ki a fanatizmus ellen vértbe öltözött.” Óvatosan fogalmaz, de szándékát egyértelművé teszi, hogy ugyancbben a számban közli Helvétius egyik levelét, vele mondatva ki: „... a gondolatnak, még a téves gondolatnak szabad kimondása sem lehet ártalmas”.

Az *Orpheus* nem teljesíthette a Kazinczy által neki szánt feladatot, 1792-re megszűnik, a rendi-kerikális reakció visszaállítja és megerősíti a megye és a püspök hatalmát. Mindenütt a restaurálási törekvések érvényesülnek, a cenzúra megerősödik.

Könyvét, a wielandi Diogenes-t eltiltják. Ebben a könyvben már szélsőségesen különbségekben, de társadalomkritikai álláspontról bírál.

Mint Szauder József írja: „... feltűnően elégedetlen az állapotokkal; a megyegyűlésen gúnyosan fakad ki a terv ellen, hogy az egyetemet el akarják helyezni Pestről; heves vitába bocsátkozik azokkal, akik a szabadkőműveseket bérgyilkosoknak vagy jakobinusoknak nevezik, s jezsuitákra hárítja át ezt a vádat; a gondolat- és a sajtószabadság mellett küzd, nem felejtve Diogenesének nevetséges mozzanatokkal teli, ostoba érvelés kíséretében történt betiltását.”³

Ilyen előzmények után olvassa a Gömői Repraesentációt és üdvözli örömmel a szerzőjét.

De beszéljen maga Kazinczy levele, a megyéik hangulatát pedig fesse Kazinczy Dénes bihari főnótárius, Ferenc testvérének két levele, amely ugyane tárgyban íródott Cházár Andrásnak.

A levelek lelhelye: Országos Levéltár P 1427 Cházár cs.lt. 102. tétel Kazinczy Dénes, Kazinczy Ferenc levelei.

Kazinczy Ferenc—Cházár Andrásnak

Hazádat szerető Polgár!

23. napok óta az arany érekek iszonyú kínai között itt feküdvén, azon felül hogy az Öcsém első leveleddel előttem feldicskedett, volt alkalmatosságom második leveledet is látni nála. Örvendek dicsőségednek, kedves és nagy érdemű Polgár! ámbátor miatta az Igazság és Virtus Ellenségei által bántattatol is. Ha szükségtelen nem volna kéréssem, kérnék hogy maradj hasonlatos magadhoz, álld-ki a' fergetegek ostromát, és ha el kell veszned, yessz-el bátrann, állhatatos lélekkel, és örvendezve. Nevezetesen pedig add egy dicső példáját, hogy egy nemes lélek, melly a' maga érdemét ismeri, a' hivatal viselést nem nézi úgy mint azok az alacsony lelkek, a' kik megvakítatván annak fénye által, azt úgy nézik mint valami felette nagyot. Ó melly sok (szen)vedélynek forrása ez.

Az Öcsém néked egyéb tudósításokkal fog kedveskedni. Én olyanokat közlök Veled, mellyek Személyedet közelebből érdeklik.

1. Gróf Sauer,⁴ Nagy Váradi Prépost, azon felhívásodról, mellyel a' Nyomtatás szabadsága védelmére keltél, azt az ítéletet hozta, hogy annál ostobább munkát soha sem olvasott; és szánja Hazánkíjait, kik annyira meg vannak vakúlva, hogy ezt mindég szomjan olvassák.

2. Aszalay János⁵ barátomnak ugyan ezen Repraesentációból egy Nyomtatványt Kassáról újságképen küldöttek Pozsonyba. Ő azt közölte Wéber Könyvnyomtatójáé.⁶ Ez annyira széprenek találta hogy lefordítá Németre, nem hogy kinyomtatódjék, hanem hogy kézírásban közölhesse némellyekkel; de nevezetesen hogy Berlinben egy Journálba iktatódhassék. — Valaki

³ SZAUDER József: Bevezető Kazinczy Ferenc válogatott művei. Magyar Klasszikusok Bp. 1960. XLVII. 1.

⁴ Sauer Kajetán, gróf, nagyváradi prépost, Batthyány érsek bizalmasa és unokaöccse. Egy korabeli gúnyirat így ír róla az 1790. évi diéta kapcsán: „Azon töprenkednek, milyen hitű és a rohadt dög. Nem katolikus, nem kálvinista, sem lutheránus, sem anabaptista, sem világi, sem papi, sem ariánus, sem jansenista, sem kőműves, de még atheista sem. Vagy semmi, vagy csak az Isten tudja, micsoda.” — Országos Levéltár P 442. Kruplanicz lt. érend. ir. 1790. Diétai gúnyok. — Így látták a kortársak. Egy azonban bizonyos, klérus- és tekintélypárti volt, ha magára nézve a liberális gondolkozást megengedte is. Minden színváltozása ellenére híven állt a primás mellett és bizonyos reálpolitikai érzékkel támogatta politikáját.

⁵ Aszalay János (Aszaló, 1769–1796, Graz): író, sárospataki tanár, Kazinczy barátja. Az ő tanácsára változtatta meg a nevét, eredetileg Szabónak hívták. A magyar jakobinus pór egyik vádlottjaként őt évi fegyverháza ítélték. Néhány vigjátékot írt át németből, ezek kéziratban maradtak: Politikus csizmadia, Prókátor és paraszt, Minden lépés egy botlás. Minden lében kanál c. vigjátékát Mólus címmel többször előadták Pesten. Legnevezetesebb műve Lessing meseinek fordítása, amely Kazinczy fordításához csatolva jelent meg Bécsben (Lessing paramythionjai) 1793-ban, Lessing meséi címen. — Magyar Irodalmi Lexikon, Bp. 1963. 63.

⁶ Wéber Simon Péter nyomdász és nyomdatulajdonos. 1783-ban állítja fel nyomdáját Pozsonyban, 1789-ben Komáromban is alapít nyomdát. Üzeme jól felszerelt, jó papíron, tiszta munkát ad. Már induláskor felszerelt nyomdáját ékezetes betűkkel. A kor nyomdászai között szinte Wéber az egyetlen literátus hajlandóságú ember, bár elsősorban a német irodalom tudója. A magyar nyelvű könyvtermésben a Landerer nyomdák mögött a második helyen 9%-kal szerepel. Munkájáért versenyeznek a magyar szerzők. Kazinczy azt írja róla Döme Károlynak: „... Wéber Ur ... ő az az egy a magyar Typographusok között, akit betsülni kell...” (K. F. I. lev. 532)

A szabadsajtó kérdése őt mint üzletembert és mint literátust egyaránt érinti, hiszen a cenzúra a szerzői felelősséget a nyomdászra is ki akarja terjeszteni. Mindenben kiváló, alapítja meg róla Benkő Loránd. — Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában.

bésugá Ormosdinak⁷ hogy a' Gömöri Repraesentatio Wébernél Németre van fordítva. Ez a' hirt a' Primáshoz⁸ vitte. A' Primás dühösen ordít: V(ice) Ispánt elő! V Ispánt elő! — Ez elő jön, veszi a' parancsolatot, 's haza. Küld a' Város biráéért. Nyakra főre szalad hozzá a' Bíró. Fel a' Város házához. Mindenütt keresik Wébert. Végre meglik 's viszik a' szenatus elébe. Um des Himmels willen, was haben Sie gethan? — Was denn? — Sie haben die Representation v Gömör deutsch gedruckt. — Das hab ich nicht; ich bin ein treuer, die Vorschriften meiner Oberrn pünk(t)lich beobachtender Bürger, nie habe ich seit dem königlichen Befahl etwas ohne das imprimatur des Censors gedrückt; aber diese Representation wohl übersucht; denn ich fand sie sehr gut, und sie gehört zu meinem Fach. Zu meiner eigenen und meiner Freunden Belehrung übersuchte ich es; aber ich liess es nicht drucken, und werde es ohne das Imprimatur des Censors nicht.⁹ Hirt vivének a' főpapak az iszonyú láрма mellyel a' Város fél óra alatt eltölt, megszűnt.

3. Bécsben Németre van fordítva, és kinyomtatott. Mindenek olvassák, s' így szólnak: Schauts, wie weit sind die Ungarn gedrunge; wir glauben die Kerls sind barbaren, lesen nichts; habt ihr so was gelesen?¹⁰

4. A' Ministérium így szól: Wenn sie ihr Verböczy und ihr Corpus Juris citierten, nun, das ging noch an; allein aus dem Jus Naturae zu raisonniren! das geht einmal für allemahl nicht.¹¹ Pedig én azt tartom, annak van vége hogy a Repr(esentáti)ok Verböczyből s' a' Corpus Jurisből irattassanak. Menschenrechte,¹² ez az új Verböczy.

5. Vas Vgve megköszönte a' Fejedelem(ne)k hogy a' gondolkodás szabadságára bilincseket vert.

6. Tólna a' Gömöri Repr(esentáti)ót bépecsételve tétette az Archivumba, hogy senki se romoljon meg olvasása által. Régenten a' Klastromokban láncra verték a' Haereticusok írásait.

Élj szerencsésesen megdicsőített Polgár, és szeresd

tisztelődet
Kazinczy Ferenczet

Váradon, 4. Martz 1794.

Kazinczy Dénes—Cházár Andrásnak

Tellyes bizodalommal való Drága Nagy Jó Uram
Fő Notarius Uram!

Nemes Gömör Vármegyének utóbbi Repraesentatioja a' Nyomtatás Szabadsága eránt két külbööző Indulatot gerjesztet bennem — az Irigységet és a' Kevélykedést. — Irigyletem az Urnak Fő Notarius Uramnak, azt az Ditsőséget, melyet minden világosan gondolkozóknál

⁷ Ormosdy István. Az 1782-ben kapott armalis szerint, akkor már 18 éve hűségesen vezette a primási uradalmak gazdasági ügyeit. Ez a tevékenysége jól jövedelmezhetett, mert később saját hajóival szállít gabonát a hadseregnek. Az 1793-ban megújított nemeslevél már királyi tanácsosnak címezi. — Országos Levéltár Liber Regius LII-177; Liber Regius LVII-86. — Társadalmi emlékedése és a vagyonyújítás érdekében semmitől sem riadt vissza, bizalmasa és besúgója volt a primásnak, sőt, feleségét is kezére játszotta. Kazinczy erről így ír a Magyar dolgok című kéziratban maradt írásában: „A Cardinalis még öregebb korában is nagyon szerette a szép ábrázolatok. Ormosdyné általa lett gazdaggá és Pozsonyban által ellenben lakott a primás palotájával.” — MTA Kézirattára.

Egy korabeli közkézen forgó gúnyirat teszi közismertté a kapcsolatot: „A bíbor, a mitra, a római szék jutalma, méltatlan üres főt díszítenek. Nem törödsz a valással, sem a hazával, ha Ormosdynét öleled. Ez a te munkád, ez a te otthonod, bár tudod, milyen rút a meddő szerelem. Ott küzdöl, ott győzöl, ott aratsz végtelen diadalokat. Te, aki Istennek szenteltettél, ott veszed el rosszban erődöt” — írja Batthyány érsekről. — Országos Levéltár P 442 Kruplanicz lt. évrnd. iratok 1790. Diétai gúnyok.

⁸ Batthyány József hercegprimás. (1727—1799) Előbb szombathelyi, majd pozsonyi prépost, 1759-ben erdélyi püspök, 1760-ban kalocsai érsek, 1776-ban esztergomi érsek, 1778-ban bíboros lett. Ő koronázta meg II. Lipót és I. Ferenc királyokat.

II. József halála után minden energiáját arra fordította, hogy az oktatást a katolikus klérus kizárólagos ellenőrzése alá vonja. Kazinczy is ekkor vesztí el, protestáns vallása miatt, a nemzeti iskolánál betöltött inspektorát. A primás az egyetemet is Esztergomba akarja telepíteni éppen a hatékonyabb befolyásolás és ellenőrzés lehetősége okán. Ez a terve nem sikerül. A II. József alatt megtépázott és a felvilágosodás, valamint a francia forradalmi események által tovább romló egyházi tekintélyt és a klérus gondolkodást megszabó primátusát akarja visszaállítani. A gondolatközlés feletti ellenőrzést szükséges és hasznos eszköznek tekinti. Értelhető hát felháborodása Cházár repraesentatioja felett.

⁹ „Az ég szerelmére, mit merésztél Ön? — Mit tehát? — Ön a gömöri felhívást kinyomtatta németül. — Azt én nem tettem, én hűséges, feljebbvalóm előírásait pontosan megtartó polgár vagyok, a királyi parancs óta semmit sem nyomtattam a cenzor jóváhagyása nélkül; ez a felirat tetszett, nagyon jónak tartom, és az én szakmámhoz tartozik. A saját és a barátaim okulására lefordítottam, de nem nyomtatom ki, nem is fogom a cenzor engedélye nélkül.

¹⁰ Nézd, milyen messzire jutottak a magyarok. Úgy véljük, barbárok a fickók, semmit sem olvasnak. Látatok már ilyen.

¹¹ Amikor ők a Verböczyjüket és Corpus Jurisukat idézték, nos, az még csak ment; egyedül a természeti jogból magyarázni! az egyszer s mindenkor nem megy.

¹² Emberi jog.

A német szövegrészeket a gót betűs írásról latin betűs írásra dr. Kenéz Győző tette át.

nyert, kevélykedtem pedig azon, hogy annak a' Nemzetnek Tagja vagyok, mely meg-nem rettenvén a' tündér fényesség előtt, az igazat bátor egyenességgel ki mondja. — Én ezt a' Repraesentatiót tsak másnál olvastam, s' nem vólt anyi időm, hogy meg tanulhassam. Bátor-kodom azért az Urat Fő Notarius Uramat kéni, hogy nekem ezen Repraesentatióból egynehány Nyomtatványt külden méltóztatson. — Bihar Vármegye is repraesentált ebbe a' dologba, melynek Repraesentat(i)óját itten közleni bátor-kodom. — A' Gondolatok talán nem rosszak benne, de meg tetzik, hogy igen futó pennával íródott. — A' Gömör Vármegyei Repraesentatiót mi Német Nyelvire fordítottuk és Schlezzernek meg küldöttük.

Egyébb eránt magamat az Urnak Fő Notarius Uramnak barátságos indulatiban ajánlván, valóságos tisztelettel maradok

Az Urnak Fő Notarius Uramnak

Váradon 27^a Xbris 793.

alázatos Szólgája
Kazinczy Dienes
Fő Notarius

Váradon februariusnak 3^{dikán} 794.

Tellyes bizodalommal való Drága Nagy Jó Uram,
Kedves Barátom s' Tiszt Társ Uram!

Betses s' barátságos Levelét az Urnak, melyet hozzáam a' közelebb múltt Hónapnak 12^{dik} Napján botsítani méltóztatott, nagy örömmel vettem s olvastam. Ugy a' vélem közleni méltóztatott Nyomtatványokat is.

— Minekelőtte az Urnak Levelét vettem volna, el hatott hozzánk az a' hir, hogy valamint Bihar v(árme)gyébe ugy N(eme)s Gömör, Zemplén, és Szepes V(árme)gyékbe is Comissió rendeltetett. Ennek a hirnek halásával meg vallom az a' gondolat jött eszembe, hogy vagy meg vakítottak azok, a' kik a' Királyi Szék kormányja mellett vagynak, vagy igazán ők a Jacobi-nusok és szántsándékkal Revolutiót készítenek. Azomban ugy hallatik már, hogy Felsőes Urunk a' Gömöri Zempléni és Szepesi Comissiókat revocálta. Az Ur tehát már extra teli ictum van. Mi még nem — de alkalmasint a' miénk is revocáltatni fog. — Mit tsinált Bihar V(árme)gye nem irom le hoszasan, közlöm inkább az ezen dologban tett Repraesentatióinkat. Arról assecu-rálom az Urat, hogy Bihar V(árme)gye meg nem ijedett, és ha tsakugyan le találni is jönni a' K. Comissarius, itt nehezen fog restaurálni. Azomban igen nagy a' reménység hogy ez a' Comissió is el mulik. — A Deputatusaink a' kik a' Palatinushoz fel mentek, legalább azt írják, hogy a' Palatinus és a Consilium mellettünk van, sőt hogy maga a' Consilium is Collisibba van a' Cancellariával. — Tsak azt sajnálom, hogy a' Deputatusaink már fel nem mennek Bétsbe, mert szerettem volna, ha a' Királyt a' Cancellaria és a' Clerus eránt szóval s igazán informál-hatták volna. Tsak azért nem mennek pedig, mert a' Palatinus disvadeálja. — A Primás most megint a' maga hatalma alá vonta az Oskolák dolgát, és az Universitás(na)k által kell menni Esztergomba. Szeretnék ezek az fekete Urak ha az Országot megint homályosságba hozhatnák, és ha senkinek sem volna szeme tsak nekik, de hálá légyen a' Magyarok Istenének és Jósefnek ezt már nem könnyen érik el, s' én bizonyosan reménylem, hogy ez a Rendelés, ha a' Duna Melyéki V(árme)gyéknél nem is, de leg alább sok Tisza Melyékinél okot ad a' Repraesentatiókra.

Még egy Repraesentatiókat közlöm az Urral, a' foglatya meg mutatya mi eránt van.

Kivánok Hazámnak sok oly Hazafiakat mint az Ur, az Urnak pedig hoszú s' boldog életet, a' kinek barátságában ajánlott, valóságos tisztelettel maradok
Az Urnak Fő Notarius Urnak

Hazafi társa, s' barátja
Kazinczy Dienes

Nem tudom mitsoda Német Nyomtatványt kért töllem az Ur, írja meg, hogy meg küld-hessem.

ARANY JÁNOS KÉZÍRÁSA A BIHAR MEGYEI TISZTI PEREK KÖZÖTT

A Debrecenben is diákoskodó Arany János, a nagy magyar költő, tanulmányainak befejeztével visszakerült Nagyszalontára, és 1839-ben, 22 éves korában mint községi írnok hivatalt vállalt. A hiteles adatok, elsősorban egykorú okmányokon szereplő aláírásai szerint is, 1840-ben segédjegyzővé lépett elő. Az 1841-ből származó okmányokon az év novemberében saját feljegyzése szerint mint másodjegyző tevékenykedett. Feladatkörébe sok egyéb, a jegyzői munkával összefüggő tennivalók között az is tartozott, hogy különböző peres eljárásokkal kapcsolatos tanúvallomásokat, a kereset alapjául szolgáló fizti vizsgálatot a jelentéssel együtt a főbíró jelenlétében rögzítse. Nem véletlen tehát, hogy a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban, a Biharmegyei Tiszti Perek¹ nagyszalontai vonatkozású anyagában Illyés Sándor főbíró idejéből, 1841 novemberéből Arany János keze írásával és fogalmazásával találunk leírást és önkénti vallomásokat. Bár a történet, mint az a feljegyzésekből kitűnik, adott esetben sima lólopási ügy, de a többi hasonlóval összevetve a jelenlegi nem csupán az esemény sajátos volta miatt érdekes, hanem értékesebb teszi Arany János több oldalnyi leírása. Ami ennél fontosabb, a hivatalos hangvétel mellett is irodalmi megfogalmazásban jelentkező tényrögzítés, amely hivatalosságán belül egy kissé a literátus műveltségű későbbi nagy költő eredeti íráspróbájának számítható. Ugyanakkor rávilágít arra, hogy költészetének nyelvezetében, pl. a *Fülemü*-lében is, honnan ismerős a hivatalos hang s a bíraskodási fordulatok sajátos ismerete. S bizonyára az is kideríthető lenne, hogy a jegyzőkönyvi hivatalos fordulatok hogyan jelentkeznek Arany költői nyelvében.

Bihar vármegyében a Várad-Olasziban működő törvényszék, felperes tiszti ügyvéd vádját nemes Sulyok Imre ellen a következőkben terjeszti elő:²

„Az 1840-ik évi November hó 8-kára virradólag Geszti Mónus Jánosnak négy lovat a Kórhány eréből Szalontai Madas Sándor és Fugyi Fehér János ellopván, azokon úgy egyeztek meg, hogy ketteje Madas Sándoré, ketteje pedig Fehér Jánosé lett. Madas Sándor, a' néki jutott két lovat Váradon egy ismeretlen kolozvári zsidónak eladta 20. vitékért, 'arrát elis, kötötte; Fugyi Fehér János pedig a néki maradt két pej lovat még a' füves kert árkánál eladta szalontai Varga Mihálynak 5. váltóforintokért. Azomba Varga Mihály a' két pely lovat ugyan csak november 8-án Váradra bé hozta, 's itt alperes néki érettek két fekete herélt lovakat, s egy ezüst huszast adván mint mindezek a' csatolt, 's a' Derecskei uriszék előtt is megerősített vallomásokkal igazoltatnak. — Káros Monus János értesülvén két lovainak ily módon alperes kezére kerültéről, Varga Mihállyal azonnal elment Szaboltsra az alpereshez, a' ki is előre látván a' rossz következményt, a' károsnak nálla lévő két lovat azonnal kiadta ugyan, de mivel tudta azoknak lopott voltukat, mind onnan, hogy azokra passzus Varga Mihály nem adott, mind pedig onnan, hogy sokkal rosszabbak lévén az ő általa Varga Mihálynak adott két lovak, a' Mónus Jánosénál azokra csupán egy ezüst huszast adott tódást, — magát orgazdaság vétkébe ejtette, s mint illyent, kéri is kereset levele értelméhez képest megbüntettetni.”

Mind a keresetlevél, mind az ügyvédi vélemény megerősíti a vázolt tényeket, melyeknek alapján került sor a lótolvajok kihallgatására. A vallomások részletei alapján fény derül az egész eseményre, amely Arany János megfogalmazásában Nagyszalontán kihallgatás közben vezetett jegyzőkönyv formájában került a derecskei úriszék elé, ahonnan továbbították Várad-Olasziba. Nyelvezetét, előadásmódját tekintve Varga Mihály önkénti vallomása az egyik legérdekesebb, amely jól rávilágít az eseményre, s már néprajzi vonatkozása miatt is érdemes teljes terjedelmében közölni.³

„Kinek hívnak hány éves, mily állapotú 's mennyi vagyonú vagy?

Varga Mihály szalontai adófizető lakos 26 éves ref. feleséges gyermekes vagyok, kis házbeli vagyonon 's két lovamon, házamon kívül semmim sints.

A' múlt keddre virradón éjtszaka adjál számot hol háltál, kinek társaságában? mikor keltél fel, 's felkelvén mit cselekedtél adj elő mindent körülményesen.

Otthon háltam a' kárdezes időben az úgy nevezett füves kertben lévő házunknál, 's midőn a' hajnalcsillag már fel jött, elindultam a' lovam után 's azt a' kenderérben megtalálván befogtam 's két köből árpát szándékozával eladni, Váradra meg indultam oly idő tájban hogy midőn a' nap feljött, akkorára a' Madarász helység alatt lévő Kórhány 's Vankuly nevű csapszékhez értem; utamban láttam több embereket kik sertést hajtottak, de őket nem ismertem. Mikor a Lesi völgyhöz értem délelőtt m.e. 10 óra vagy több is lehetett, ottan a' galambosi csapszék-nél kifogtam etettem és itattam, de ezt senkivel sem bizonyíthatom, mivel ottan az alatt senki meg nem fordult. Innen megindulván, a' vadas kert felé vezető úton mentem Várad felé' mikor

¹ Bihar vármegyei Tiszti perek. HBML. IV. A. 6/f. 47. 1208. LXXXVII.

² HBML. IV. A. 6/f. 47. 1208. LXXXVII.

³ HBML. IV. A. 6/f. 47. 1208. LXXXVII. /.

a' Vadas kertnél voltam, 's Váradon dolgomat végezvén Szerdán dél tájban indultam ki meszet hozván a' szekereimen, 's haza jöttem.

Nem igaz előadásod, mert lesznek a' kik szemedbe mondják hogy reggeli 8 óra tájban már Ürögdőt is el hagytad és a' töltésről letérvén a' Vadas kert felé menő úton haladtál, annál fogva nem igazán mondod hogy 10 óra tájban még csak Less alatt lettél — 's Váradra csak két óra tájban délután érkezted volna.

Én nem tudom találkoztam é valakivel vagy sem a' ki szemembe mondhatná; de a' mit mondtam igaz, 10 óra után tájban a' Lessi völgyben kifogtam és étettem.

Lehetetlen, hogy a' mint állítád azon idő alatt míg a lessi völgyben étetted senki ottan meg nem fordult volna kivált keddi napon, mikor a' szalontaiak leginkább szoktak Váradra menni, úgy hogy rövid idő alatt 20—30 szekér el is megyen, 's szinte nem lehet ki fogni a' Korcsmáknál, hogy szalontai ember ne légyen ottan.

Már úgy van a' mint meg mondtam, a' ki ellenkezőt állít nem igazán állítja.

Hány és milyen szőrű lovakkal voltál? bevóltak é fogva a' lovak vagy szabadon?

Négy lóval voltam, mind a négy be vólt fogva szekereembe a' két lógós kurta farkú fekete, a' két rudas kurtafarkú pely volt.

Ismét nem valót beszélsz, mert egyik ló nem volt befogva, hanem csak a' rudas mellé kötve, és nem is 2 ló vólt fekete hanem három, mint ezeket Geszti Böldizsár István és Sullyom István tanúk szemedbe is mondják:

Én nem tudom, hogy ezen tanúkat láttam-é vagy sem? egyébiránt hamissan állítják hogy egyik lovam be nem lett volna fogva, hamissan azt is hogy hárma fekete lett volna.

Előadásod a' tanúkéval több pontokban összeütköztvén, annak hamissága nyilvánvaló: 's innen önként következik hogy rossz lélekkel jártál, különben miért lett volna szükség utadat másképpen beszélni el, mint az valósággal történt: vald meg tehát igazán, hogy szekeredben egyik ló a Geszti Mónus Jánosé vólt? hogy jutott az kezedbe, magad oroztad-é vagy a' tolvajtól vetted meg?

Én saját lovaimmal voltam, a' Mónus János lovát soha nem láttam, annál kevésbbé vólt az szekereembe fogva.

Hazudsz hiszen ugyanazon fentebb irt tanúk szemedbe mondják, hogy szekeredben az rudas embertűlő ló a' Mónus Jánosé vólt, ők azonnal elismerték.

Hamissan állítják, a' Mónus János lovát egy Istenem egy lelkem soha sem láttam.

Kelt Szalontán. Nov. 16-án 1841.

Város fő Birája
Illyés Sándor MK.
és a' Tanács

Arany János másod jegyző."

Megközelítően egybehangzóak Boldizsár István geszti lakos, Cs. Szabó István szalontai adózó és Fugyi János vallomása is, akik Madas Sándorral és Varga Mihállyal mint kézreajászó cimborákkal is kapcsolatba kerültek. Majd decemberi újabb önkénti vallomás részletesebb ismereteket nyújt:

„Varga Mihály nevem Szalontai adózó lakos ref. 26 éves, — feleségem van két gyermekem van a' füves kertben egy kis rosz kunyhóm, — szekereim 's kis ágybelim 's más bútoraim zár alá vannak véve. —

Igaz é az hogy te vetted meg Fugyi Jankótól Mónus Jánosnak két lovát? hova tetted azt add elő!

Igaz. Én vettem meg Fugyi Jankótól két pely lovat, melyek mint már most tudom Mónus Jánoséi voltak, öt váltó forintért, — el vittem Váradra keddre virradón (:Nov. 8-án:) hajnalban, dél előtt valamivel értem be, ottan el cseréltem a' lovakat Sulyok Imre Szabolcsi közbirtokos fiattal, 's ő adott érettek két fekete herélt lovakat egy ezüst huszassal töldván ő meg a cserét mely két lovak az előjáróság által sequestáltatván egyike már meg döglött.

Tudta-é azt Ns Sulyok Imre hogy lopott lovakat adsz néki?

Igen is tudta, mert hiszen a' lovakat én nékie adtam 80 vftot is megérték volna, az ő általa adott lovaknak egyikét 11 vfton kérték, a' másik meg ért volna 20 vftot. v. cz.

Vóltál é már fogva valaha és hányszor büntetve.

A' Bonczos János 4 lóva eltolvajlásáért vóltam egyszer a' Derecskei úr. tömlöczben eszten-deig, 's ahöz mért büntetést is kaptam. —

Kelt Szalontán, Dec. 29-én 841.

Város Fő Birája Illyés Sándor MK.
és a' Tanács
Arany János másod jegyző mk."

Az ügyben Sárvány Jakab úriszéki jegyző aláírásával megszületett az elmarasztaló ítélet a vétek felsorolásával:⁴ „ezekhez képest Madas Sándor ugyan mint különben is több ízben megbüntettet, 's jobbulásnak semmi jelét nem mutató megörögzött rossz erkölcsű fő tolvaj, vason 's köz munkába töltendő egy egész esztendei fogságra, 's most és 1/2 év múltával 25-ével elveendő 50 pálcza ütésekre; F. Fehér János, és Varga Mihály pedig mind ketten egyformán vasban, és köz munkában szenvedendő 9 hónapig börtönre, és most, 's kiszabadulások alkalmával 25-ével elveendő 50 pálcza ütésekre ítéltetnek; egyszersmind a' törvénszék színe előtt meghitelgetett Mónus Jánosnak a' meg nem került két lónak árrába 130 frtban, úgy szinte a' bíróság megállapított 30 ft költségekben, öszvesen 160 Vczftoknak egyik a másikért leendő megtérítésében ezenel elmarasztatnak, minek tüsténti végrehajtása a szalontai előljáróknak jelentéstétel mellett meghagyatik. Egyéberánt Ns Sulyok Imrének méltó megfenyítettése végett jelen fenytő keresetet tárgyazó minden irományok a' jelen lévő törvényes bizonyság által a tek. Ns. megyére által tétetni rendeltetnek.”

Semmi esetre sem kívánok messzebb menő következtetést egyelőre levonni e saját kezű Arany János keze írásával rögzített peres anyag ismertetésével. Annyi azonban első olvasásra megállapítható, hogy ez, s az ehhez hasonló, a Hajdú-Bihar megyei Levéltárban őrzött egyéb autográf dokumentumok a gyermekkorban szerzett élmények mellé mérhetetlen adattömeg s élményanyag birtokába juttatták a költőt, aki akkor még a később megemmisített ifjúkori költészet kezdeti lépéseit járta. Nem véletlen tömör hangzású eredeti népi hangvétele sem, mert bár egyszerű emberek szájából elhangzott kifejezések izes megfogalmazásban kerültek lejegyzésre, még inkább gazdagították a későbbi nagy költő amúgy is gazdag nyelvezetét, amely nemcsak verseit szólaltatja meg sokrétűen, de prózai írásaira is nagy hatást gyakorolt. Erről tanúskodnak feljegyzései és emlékezései, de ezt látszik bizonyítani az kijelentés is, amikor pályájának kezdetét jó nevelőiskolának nevezi még akkor is, ha annak minden nehézségével számolnia kellett, és süllyát hosszú időn át viselte. Egész életszemléletét, költészetét áthatotta, amit a Toldi mondára vonatkozóan írt Gyulai Pálnak:⁵ „én pedig az eposzt *mondára*, a nép tudatában is élő mondára szeretem alapítani, a légből kapott eposzok iránt ellenszenvvel viseltetem, hiányozván azokból az, mit én *eposzi hitelnék* nevezek”.

A Nagyszalontán eltöltött évek viszontagságai, a hajdú város légköre s annak megtermékenyítő hatása végigkísérte egész életútján. S bár terhes lehetett a költő számára a visszahúzó évek sok nehézsége, mégis azt kell mondanunk, hogy költészetének forrásai itt is keresendők, s ezek az évek negatív jellegük mellett is végső soron pozitív hatást gyakoroltak egész költői munkásságára.

A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Arany János több saját kezűleg írott egykorú jegyzőkönyvét, feljegyzését őrzi, amelyek az életmű teljes megismeréséhez nélkülözhetetlenek. Nem irodalmi igényűek, de értékes dokumentumok 1839-től segédjegyzői, 1840-től másodjegyzői, 1847-ből szalontai jegyzői, majd 1853-ból nagykőrösi tanár korából. Jegyzékét az alábbiakban közlöm:

1. Bizonyáglevelé a Bakos család földörökségének örök áron történő eladásáról. Szalonta 1839. nov. 14. Egész íves papíron, Arany János segédjegyző fiatalabb kori kézírásával, nagyobb betűkkel. A papír hajtogatott, az írás jól olvasható, benne két helyen vastag kék ceruzával tett aláhúzás. Jelzete: HBmL. IV. B. 409/1. X—733/d.
2. Bizonyáglevelé Tóth Mihály négy köblös kaszálójának örök áron történt eladásáról. Szalonta 840. nov. 13. Egy lap, hajtott, szakadt, gyűrött szélű papíron. A papír erősen szennyezett, foltos hátán átütő lehúzgálás. Jobb széle nehezen olvasható. Arany János másodjegyző nem kiírt írása. Jelzete: HBmL. IV. B. 409/b. X. 988.
3. Jelentés Tekintetes Nemes Nzetes és Vzlő Sárvány Jakab úrhoz, a' Fő mgu Eszterházy Herczegség derecskei uradalma rendszeréni ügyészéhez a' Szalontai Előljáróktól bünbéli tárgyban. Mónus János négy lovának ellopásáról. Nagy formátumú papíron Arany János másodjegyző szépen olvasható kézírásával. Jelzete: HBmL. IV. A. 6/f. 47. 1208—LXXXVII. Szalonta 841. dec. 29.
4. Boldisár István tanúvallomása Mónus János ellopott lovairól. Szalonta 841. nov. 16. Nagy formátumú kézírásos papiroldal Arany János másodjegyző kézírásával. Ép és szépen olvasható tanúvallomás, benne nagyon szép kifejezések. Jelzete: HBmL. IV. A. 6/f. 47. 1208—LXXXVI. †.
5. Varga Mihály tanúvallomása geszti Mónus János ellopott lovairól. Szalonta 841. nov. 16. Arany János másodjegyző erőteljes, lendületes kézírásával, a népi nyelvhez alkalmazkodó stílusban. Nagyméretű hajtott íves papíron ép állapotban. Jól olvasható, de az aláírás halványabb. Jelzete: HBmL. IV. A. 6/f. 47. 1208—LXXXVII. †.

⁴ HBmL. IV. A. 6/f. 47. 1208. LXXXVII. Úriszéki ítélet.

⁵ Arany Jánosnak Gyulai Pálhoz írott, Önéletrajz c. munkája. Arany János hátrahagyott versei. Bp. Kiadja RÁTH Mór, 1888. L. 1.

6. Cs. Szabó István tanúvallomása Geszti Mónus János ellopott lovairól. Szalonta 841. dec. 3. Félíves papíron jól olvasható írással rögzített tanúvallomás. Arany János másodjegyzőtől szokatlan helyesírással (pl. arrából) találkozunk. Jelzete: HBmL. IV. A. 6/f. 47. 1208. LXXXVII. 3).
7. Fugyi Fehér János tanúvallomása Geszti Mónus János ellopott lovairól. Szalonta 841. dec. 29. Félíves papíron szépen kiírt kézírás, ép állapotban, alul a nevezett rab meghiteltetése Arany János másodjegyző aláírásával. Jelzete: HBmL. IV. A. 6/f. 47. 1208. LXXXVII. 4).
8. Madas Sándor tanúvallomása Geszti Mónus János ellopott lovairól. 841. dec. 29. Félíves ép papíron Arany János másodjegyző jól olvasható írása. Jelzete: HBmL. IV. A. 6/f. 47. 1208. LXXXVII, 5/.
9. Varga Mihály második tanúvallomása Geszti Mónus János ellopott lovairól, amelyben vétkét beismeri. Szalonta 841. dec. 29. Félíves ép papíron Arany János másodjegyző írásával, alul Szénásy jegyző megerősítő záradékával. Jelzete: HBmL. IV. A. 6/f. 47. 1208. 6/.
10. Az Arany János másodjegyző által írott lótolvajlási perben hozott elmarasztaló ítélet. Derecske. 1842. júni. 30. Jelzete: HBmL. IV. A. 6/f. 47. 1208. LXXXVII. Úriszéki ítélet.
11. Jelentés Tekintetes Nemes és vitézlő Ambrus János Úrhoz, Tekintetes Nemes Bihar megye Szalontai Járása Fő Szolgabírájához Patolcs János barmódi uradalmi csósznek a gyulai vásár idején történt, kába süldőjének ellopásáról. Szalonta 1845. márc. 29. Arany János másodjegyző írása, kékes színű papíron, vastag piros aláhúzással. Jelzete: HBmL. IV. B. 409/b. 12. X.—2210.
12. A Bene leánytestvérek osztályos örökségi keresete. Nagy formátumú íves papíron, kivül Arany János másodjegyzőnek az intézkedésre vonatkozó feljegyzésével. A papír erősen vízfoltos. Szövege olvasható, bár kissé halvány. Rajta vastag kék ceruzás aláhúzás. Szalonta 846. ápr. 13. Jelzete: HBmL. IV. B. 409/1. 6. X.—1010.
13. Kósa Mihályné, Sütő Erzsébet adóslevele. Szalonta 1847. júl. 3. Negyedíves papíron Arany János másodjegyző kézírásával készült. A papír gyűrött, hajtogatott. Írása jól olvasható. Benne vastag kék ceruzás aláhúzás. Jelzete: HBmL. IV. B. 409/1. 4. X.—729.
14. Fazekas István Hidas utcában levő házának eladásáról szóló öröklevél. Szalonta. 1847. szept. 13. Arany János szalontai jegyző kezeírása. Egy lap, szakadt nagyívű papíron, hátsó részén hosszában, keresztben ragasztott. A papír ázott, foltos, közepén a ragasztás mellett behajtott, nehezen olvasható. A hajtogatások mellett töredezett, ami az olvashatóságot akadályozza. Jelzete: HBmL. IV. B. 409/1. X.—717.
15. Bizonyoságvél Balog Márton végrendekezéséről, amelyben utal az 1847. ápr. 17.-i szalontai „nagy égés”-re, amikor a városháza is elpusztult. Nagykőrös 1853. márc. 28. Egy íves vékonyabb papíron. Felső része hiányos, feltehetően egérrágott. Benne piros és kék ceruzával aláhúzások. Arany János nagykőrösi tanár korából származó, igen szép írása. Neve mellett vörös viaszpecsét, benne négyszögletes gyűrű pecsétnyomata, írott A J nyábetűkkel. Jelzete: HBmL. IV. B. 409/1. 4. X.—724.

A levéltári kutató egyéb irányú kutatásai mellett végzett körültekintő vizsgálata így is gyarapíthatja egy-egy kisebb adalékkal az irodalomtörténet eddigi ismereteit.

József Farkas

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG IRODALMI VISSZHANGJA A NÉMET AKTIVISTÁK FOLYÓIRATÁBAN

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme a proletárforradalmak és felkelések sorát indította el Közép-, Kelet- és Dél-Európában. Közülük azonban csupán a Magyar Tanácsköztársaság tudott néhány hónapon át fennmaradni, ám e rövid idő alatt is a szocialista társadalom építésének jóformán minden területén létrehozta a maga első szervezeti formáit és megfogalmazta — természetesen a marxizmus akkori szintjén — az új társadalom legfontosabb alapelveit. Az újabb kutatások felderítették, hogy a magyarországi kísérleteknek és elképzeléseknek jelentős visszhangja volt külföldön, elsősorban német nyelvterületen. Különösen a Tanácsköztársaság művelődési politikája kapott szélesebb körökben pozitív visszhangot, mint amely — ellenséges hadseregek gyűrűjében és gazdasági blokáddal is sújtott körülmények

között — példamutatóan nagyszabású művelődéspolitikai programot tudott kidolgozni és kezdett átültetni a gyakorlatba.

A magyar proletárforradalom politikai, gazdasági és kulturális törekvéseinek — a legszélesebben: irodalom- és művészetpolitikájának — kérdései a német aktivisták Franz Pfemfert szerkesztésében megjelenő *Die Aktion* című folyóiratában kerültek viszonylag részletesebb ismertetésre. Ez nem meglepő, hiszen a német aktivisták irányzata 1917 októbere után fokozatosan, majd az 1918. novemberi berlini munkásfelkelés következtében erőteljesen balra fordult, és az utópisztikus-idealisztikus reformtörekvésekkel szemben a szocialista forradalom létrehozása érdekében munkálkodó cselekvést tűzte zászlajára. Ismeretes, hogy a *Die Aktion* 1919-ben a német kommunista párt (Kommunistische Partei Deutschlands) szolgálatába állt. A folyóirat tehát egyben saját politikai programját és kultúrpolitikai célkitűzéseit is igazolni vélte a magyarországi eredmények ismertetésével. Ebben az időben ugyanis már viták kezdődtek a német kommunista sajtóban a proletkultúrról és még szélesebben, a kultúra és a szocialista forradalom viszonyáról, ami magában foglalta az alkotó értelmiség és a tömegkultúra problematikáját is, mégpedig nemcsak a néptömegek nevelésének, kultúrát befogadó képessége állandó növelésének értelmében, hanem a proletariátus kultúrateremtő energiájának a felszabadítása szemszögéből is, ami által új művészi értékek létrehozására válik képessé. A magyarországi proletárforradalom kultúrpolitikája, amely az alkotó értelmiség széles körű bekapcsolódására épülhetett — éppen e forradalom sajátos, vér nélküli győzelme következtében —, igen jelentős kísérleteket tett az irodalom és a művészetek új kultúráközvetítő formáinak létrehozására, pozitív szerepet tölthetett be a kultúra és a szocializmus — már Heine óta ismeretes — dilemmájának a feloldásában azon művészek körében, akik noha rokonszenveztek a proletariátus küzdelmeivel, féltették a kultúrát a forradalom viharaitól.

A folyóirat első reagálása a magyarországi szocialista forradalom eseményeire a fiatal osztrák expresszionista költő, Georg Kulka verse volt, aki — a vers tanúsága szerint — 1919. május elsején Budapesten tartózkodott,¹ és a következő költeményben örökítette meg e nap hangulatát:²

Budapest, 1. Mai

Vielleicht hast du, der das Felsige fällt, du, der
die Erde rundet,
Deine Entsagung bizarr an Formenerfülltes
gehängt —
Buhnten Bäume unzertrennlich, haben Blüten uns
gemundet,
Blieb die Zukunft vor ihnen, ewiger Zukunft,
gesenkt;
Schliesse auch du die Augen. Es schaut von allen
Himmeln die blauste
Iris auf dich und Gebüsch fächelt dich, weckt dich
zurecht.
Als eine neu Ernante krampft eine Pappel sich
hoch, in der Antwort hauste
Jedem Gesang; ihr diene das All. Sie selbst
war nur Eines Knecht.
Schwester und fort und ein drittes Wort prasseln
die Abendwinde.
Zischende Reise liess nach, als am andern Tag
Gleise fielen. Und Staat war gelinde
Wieder in Welt, die an Gottes glättendem Herzen
lachte und lag.

Georg Kulka

¹ Georg Kulka 1897. június 5-én született Weidlingben. Középiskolai tanulmányait Bécsben végezte, majd érettségi után — 1916-ban — bevonult. A fronton szerzett élményei alapján vált antimilitaristává és lett az *Aktion* munkatársa. *Der Stiefbruder* c. verseskötete 1920-ban jelent meg. 1929. április 29-én Bécsben öngyilkos lett.

² *Die Aktion*, 1919. június 7. 357.

E vers tudomásunk szerint az egyetlen egykorú olyan költemény, amelyet külföldi költő az 1919-es magyarországi szocialista forradalom hatására, saját élménye alapján írt.³ A három részre tagolt, kersztrimes vers, az expresszionista költészet bonyolult formanyelvén belül is sajátos hangvételű és tartalmilag is többféleképpen értelmezhető. Georg Kulka kedvelte a ritka kifejezéseket, maga is gyártott új szavakat, emellett a közhasználatban gyakori szavak új értelmet hordozó összefűzésére törekedett. Egészében úgy is tekinthetjük, hogy a *l'art pour l'art*-tól a valóság, a helyreállt harmónia világának vállalásáig vezet nagyon áttételesen a költemény; ha így értelmezzük, a verset indító megszólítás magára a költőre, az alkotóra, formáló művészre vonatkozik, befejező képsora pedig annak kifejezése, hogy a költő ismét egy lehet a természettel.⁴ De a versben végig követhető biblikus hangütés és a verset záró kép valamiféle vallásos színezetet is kölcsönöz, nem véletlenül, hiszen Kulka „Isten mostohatestvérének” tartotta az alkotó embert. Ebben a felfogásban a költemény a véres káoszt — a háborút — követő jelen, az átélt valóság reményteljes harmóniájában az új világ iránti bizakodást szólatatja meg, megint csak nagyon áttételesen. Nehezíti a vers teljes értékű értelmezését a nagyobb részegységek múlt és jelen idő közötti időbeli mozgása, valamint a belső ellentmondások bizarr sokarcúsága. Kétségtelen azonban, hogy a költemény — egészében — a megvalósuló harmóniát éneklő és pátosza, hangvételének optimista csengése — a vers címében is jelzett — forradalmi május elsejének a költőre gyakorolt nagy hatását mutatja.⁵

Egy héttel e vers közlése után — 1919. július 14-én — kezd el a folyóirat a Magyar Tanácsköztársaságról beszámoló cikksorozatát *Sowjet – Ungarn seit dem 21. März* címmel, ugyancsak Georg Kulka tollából. A beszámoló sorozat első írása tulajdonképpen a Közoktatásügyi Népbiztosság 1919. áprilisában közzétett irodalmi programját ismerteti, részben Balázs Béla erről tartott előadására támaszkodva,⁶ részben pedig Lukács Györgynek a Kassák körüli vita kapcsán írt elvi állásfoglalása alapján.⁷ A Tanácsköztársaság irodalompolitikájának fő vonásait részletesen ismertető cikk Georg Kulka imponáló tájékozottságáról tanúskodik:

³ Erich Mühsam *Räte-Marseillaise* című, 1919. márciusában keletkezett költeménye harmadik szakaszában is találunk utalást a magyar proletárforradalomra:

Auf, Arbeitsmann, Soldat und Bauer!
Schafft Räte aus den eignen Reihen!
Und stösst damit die morsche Mauer
Jahrhundertalter Knechtschaft ein!
Längst steht der Russe auf dem Walle.
Ihm folgt der tapfere Magyar.
Wie lange säumst du, Proletar?
Wie lange säumt ihr Völker alle?

Megjelent Erich Mühsam *Brennende Erde* c. verskötetében, [1920] 73–74. Magyarul: TANDORI Dezső fordításában. Nagyvilág, 1969. 3. sz. 323–324.

⁴ Itt mondunk köszönetet SALYÁMOSSY Miklósnak, aki a vers fordításában és értelmezésében segítségünkre volt. A felvetődő értelmezési problémákat jól jelzi már a vers nyersfordítása is, amit alább adunk közre:

Budapest, Május 1.

Talán te, ki a sziklásat kidöntöd [kihasítod], te, aki
a földet körüljáród [kerékíted],
Lemondásodat bizarrul a beteljesedett formára
akasztottad —
A fák elválaszthatatlanul pázrottak, virágok
ízlettek nekünk,
A jövőendő, az örök jövőendő lesüllyedve maradt
előttük:
Hunyd le te is a szemed. Minden egek közül
a legkékebb
Irisz néz le rád és bokor legyez téged, ébreszt
téged helyre [igazi helyedre].
Mint egy új értelmet [kinevezést, hivatást] kapva görcsöli magát
egy nyárfa magasba, melyben felelet lakott
Minden énekre; neki szolgált a Mindenség. Ó maga
csak egynek szolgája volt.
Testvér [nőtestvér] és tovább és egy harmadik szót pörgetnek
az esti szelek.
Az ánokfutás [sistergő utazás] alábbhagyott, amint a másik napon
Vágányok estek el [széthullottak]. És szeliden volt ismét Állam
a világban, amely az Isten elsímító szívéen
nevetett és feküdt.

⁵ Ezt látszik igazolni, hogy Georg Kulka 1920-ban megjelent verskötetében a költemény címében is fel-tünteteti az évszámot: *Budapest, 1. Mai 1919*. G. KULKA: *Der Stiefbruder*. Wien, 1920. 60.

⁶ A Közoktatásügyi Népbiztosság irodalmi programja. Magyarország, 1919. április 19.

⁷ LUKÁCS György: *Felvilágosításul. Vörös Újság*, 1919. április 18.

Dass das Werk der Ungarischen Räteregierung beachtet werde: dem will die Artikelserie „Seit dem 21. März“ dienen.

I. Die Literatur

Eine Zentralisation der Literatur, wie sie eigentlich von der kommunistischen Kultur nicht beabsichtigt wird, ist provisorisch dennoch nötig. Und zwar aus dreierlei Gründen:

Die industrielle und kommerzielle Sozialisierung der Druckereien führt gewissermassen in ein Zentrum und sichert dem Staat grösseren Einfluss, als ihn kommunistische Kultur sich zum Endziel setzt.

In der Übergangszeit des Proletkults muss der Staat eine unmittelbare politische Kontrolle ausüben.

Der dritte (wichtigste) Grund ist dieser: die kommunistische Regierung fühlt die ungeheure Verantwortung der Frage, welche Literatur sie dem von Literatur unberührten Proletariat zukommen lassen solle.

Das Volkskommissariat bietet alles auf, um zu verhindern, dass die Literatur offiziell werde, und umgibt die Freiheit der Literatur mit einem Schutzwall selbst gegen seinen eigenen Einfluss. Die Zeitung *Világ* wird das Volkskommissariat als sein Organ weiter bestehen lassen, damit die freie Diskussion literarischer Probleme einen Platz habe. Die Zeitschrift *XX. Század*, die durchaus kein sozialistisches Organ war, belässt das Volkskommissariat für Unterrichtswesen ebenfalls in ihrer völligen Freiheit.

Zensur wird nicht vermieden werden können. Eine Zensur gab es ja auch bisher: die Lektoren und Redakteure trafen ihre Auswahl auch bisher unter einem öffentlichen Gesichtspunkt. Nun wird der Staat durch eine Zensorengarde, welche die Schriftsteller selbst beistellen werden, die Zensur ausüben. Der Schriftstellerbund wird zu diesem Zweck seine Mitglieder mit einem auf ein halbes Jahr lautenden Mandat entsenden. Die Dauer des Mandates ist so kurz bemessen, damit die Körperschaft der Zensur nicht verknöchere und damit Schriftsteller, die im ersten Halbjahr nicht unter die Zensoren aufgenommen wurden, obwohl sie dazu geeignet sind, im folgenden Halbjahr wirken können. Auf diese Weise wird sich ein literarisches Geschworenengericht entwickeln. Die Tätigkeit der Zensoren wird der Staat anständig honorieren.

Die Garde der Lektoren wird die Regierung aus ihren eigenen Leuten ergänzen, da sie weiss, dass in jeder Schriftstellerkörperschaft den Arrivés die Möglichkeit des Konservatismus gegeben ist; die von der Regierung entsandten Lektoren werden eben die Aufgabe haben, das Tor der Literatur gegen links offen zu halten und auch ganz neuen Schriftstellern den Eintritt in das Gebiet der Geltung zu ermöglichen.

Das Fundament der Schriftstellerkörperschaft, die aus ihrer Mitte die Zensoren entsendet, wird der Schriftstellerkatalog bilden, dessen gerechte und eilige Fertigstellung vor allem im Interesse der Schriftsteller liegt. Die wichtigste Aufgabe der Auswahl ist: endlich die strenge Scheidung zwischen der Literatur und der Zeitungsliteratur vorzunehmen. Die Vereinigung der beiden Kategorien verursachte es, dass die Journalistik die Literatur infizierte. Im übrigen wird die Zeitungs-„Literatur“ im heutigen Sinne ohnehin aufhören. Die Tagespresse wird Nachrichtenmittel im Dienste des Proletariats.

Die Zusammenstellung des Schriftstellerkatalogs wird nicht unter politischen Gesichtspunkten erfolgen. Das kommunistische Kulturprogramm unterscheidet nur gute und schlechte Literatur und ist ebensowenig geneigt, unter dem Titel des Sozialismus die Kunst dem Dilettantismus preiszugeben, wie nichtsozialistische Künstler zu verwerfen. Die soziale Wertung darf nur ein Filter sein, nicht aber die Quelle der literarischen Produktion. Das kommunistische Kulturprogramm ist: die reinste Kunst dem Proletariat zukommen zu lassen. Das Kommissariat wird es nicht fördern, dass mit Leitartikelpoesie, die zu politischem Mittel verdorben ist, auch der Kunstgeschmack verdorben werde. Die Politik ist Mittel, die Kultur ist das Ziel. Was unverfälschter Wert ist, wird vom Volkskommissariate für Unterrichtswesen unterstützt, gleichviel woher es komme. Eine andere Einmischung in das literarische Leben ist nicht beabsichtigt. Es ist nicht mehr als natürlich, dass die aus dem Stamm des Proletariats erwachsene Kunst, sofern sie Kunst ist, lebhaft unterstützt wird.

Zur Honorierung der schriftstellerischen Betätigung stellt die Regierung zwei Kategorien auf. In die erste fallen die Arbeiten, die auf Grund des Gutachtens der Lektoren angekauft werden. In die zweite Kategorie fallen jene Werke, welche die Regierung konzidiert, drucken lässt und verbreitet: hier erfließt der Ertrag auf das Risiko des Schriftstellers.

Das Honorar ist maximiert, und zwar so, dass das höchste nicht grösser sein kann als der Betrag, den die Regierung den Schriftstellern zahlt. Dadurch will die Regierung verhindern,

dass einzelne Schriftsteller durch das billige Streben nach Volkstümlichkeit ein höheres Honorar erlangen und so die Literatur wieder prostituiert werde. Den Schriftsteller soll weder der aus hohen Auflagen stammende Mehrertrag an Honorar, noch der Tantiemenmehrertrag nach den Aufführungen seiner Stücke in Versuchung führen.

Sowohl die Bücher als auch die Bühnenstücke werden mit einem einmaligen Betrag angekauft, der aber so gross sein wird, dass der Schriftsteller davon anständig leben kann. Im Detail ist diese Frage nur im Verein mit der ganzen Lohnfrage zu lösen. Das eine ist gewiss, dass die Schriftsteller als Spezialisten behandelt und mit der höchsten Bezahlung bedacht werden können, die im kommunistischen Staate möglich ist.

Die Regierung sorgt dafür, dass die dem Kommunismus unerwünschte Zentralisation sich langsam zurückentwickle.⁸

A cikksorozat második írása — 1919. július 12-én — a magyar forradalom önvédelmi háborújával és a blokád-okozta gazdasági nehézségekkel foglalkozik.⁹ Ez a cikk sem nélkülözi az érdekes információkat és megállapításokat az ország közhangulatáról, természetesen nem megjelenése, hanem — jóval korábbi -- keletkezése időpontjának megfelelően, amikor még remélni lehetett a tanácsrendszer nemzetközi kiszélesülését, a magyarországi proletárforradalom ausztriai és csehszlovákiai követését, amint erre Kulka cikke is utal.

A Magyar Tanácsköztársaság megdöntésének napjaiban, megkésetten lát napvilágot Kulka cikksorozatának harmadik írása, 1919. augusztus 2-án. Ugyanezen szám közli Leninnek a magyar munkásokhoz küldött üdvözlését, amelyet a budapesti *Vörös Újság* 1919. június 7-i száma adott közre¹⁰ és így valószínűsíteni lehet a közel kéthónapos „átfutási időt” a Budapestről küldött írások keletkezése és megjelenése között. Ebben a cikkében Georg Kulka a színházi és a zenei élet irányításával, a Közoktatásügyi Népbiztosság színházi programjával foglalkozik Balázs Béla, Lukács György és Reinitz Béla idevonatkozó nyilatkozatai alapján,¹¹ majd a zeneművészettel kapcsolatos új elképzeléseket ismerteti:

SOWJET-UNGARN SEIT DEM 21. MÄRZ

Von Georg Kulka (Budapest)

III. Das Theater

Die bedrückende Tagfälligkeit verschafft diesem Thema die erste Stelle unter den Kulturaufgaben der Ungarischen Räterepublik. Hier, wo der aussergewöhnliche Aufschwung sich in der unmittelbaren Bühnenwirkung jeden Abend nachprüfen lässt, erscheint auch dem „lieblos” Voreingenommenen die Sozialisierung als das einzige Heilmittel. Es sei, den Aufrufen und Beschlüssen der deutschen Interessenten gegenüber, erlaubt, festzustellen:

Der Kommunismus strebt eine Vereinheitlichung sowohl der Kunstbetriebe als auch der kunstgeniessenden Schichten an. Vier Fünftel der Theaterkarten sind für die Arbeiterschaft bestimmt und werden zum Einheitspreis von K. 1, — gegen fachgewerkschaftliche Legitimationen ausgefolgt; der Rest steht der Bourgeoisie zu normalen Preisen zur Verfügung. (Logen werden nur sitzweise verkauft.) Die Einheit der einst durch Vermögensunterschiede Getrennten schafft eine reinere Auswahl der Geister.

Der Plan eines Theaters der Fünftausend wird verwirklicht, Volksbühne mit prunklosen Zuschauerräumen und anspruchslosen Bühnenbildern tauchen auf, Gelegenheits-, Wander- und Freilichtbühnen aller Art erwachen durch die Rundfahrten der besten Ensembles zu neuem Dasein. In Budapest wird eine Versuchsbühne geschaffen, auf der Experimente der Dramatik und der Besetzung gewagt werden. Für die Kinematographentheater werden Aufnahmen ausländischer Musterbetriebe in der Landwirtschaft und Industrie, neuer Arbeitsmethoden, Darstellungen des modernen Lebens und verspottende Gegenbeispiele angefertigt.

Der gesamte Theaterfundus wird zentralisiert. Die Magazine stehen unter Bewachung von roten Soldaten, die jedes Verschleppen verhindern.

Das Salontheater mit seinem Überfluss an Samt und vergoldeter Stukkatur, mit seinen Foyers, Wandelgängen und Logen weicht der Volkskultur. Eine Fülle von Farben und Klängen, von Licht, Marmor und geschnitztem Holz beschert den festlich frohen, den feiernden Abschluss des tätigen Tages.

⁸ Die Aktion, 1919. június 14. 379—381.

⁹ II. Sowjet-Ungarn im Aufbau. Die Aktion, 1919. július 12. Névtelenül jelent meg, de a cikk stílusából, valamint a Der Gegner c. folyóirat (1919. évi 6. számában) e cikksorozatra vonatkozó utalásból bizonyosra vehető, hogy írója Georg Kulka.

¹⁰ LENIN: Gruss den ungarischen Arbeitern! Die Aktion, 1919. augusztus 2. 519—521. — Lenin üzenete a magyar munkásoknak. Vörös Újság, 1919. június 7.

¹¹ A kommunista irodalom, színháték és színház programja. — Interjú Balázs Bélával. — Színház, 1919. április 6. — Lukács György a színházak átalakításáról. Színház, 1919. április 27. — Budapest új színházai. — Reinitz Béla nyilatkozata. — Fáklya, 1919. április 27.

Vor allem gilt es, das Volk zum Lesen zu erziehen; die Bühne dient nicht unmittelbar der literarischen Erleuchtung: Die genetische Darstellung soziologischer Dramenzyklen ist nicht nur dazu berufen, das Neuentstandene sinnvoll zu erläutern, sondern auch durch greifbar systematischen Aufbau den Selbstbildungsdrang anzuregen. Vor den Aufführungen und in den Zwischenspielen werden programmatisch einführende und revolutionierende Vorträge gehalten.

Das Vorurteil einer klassifizierenden Kunstlehre, der Schauspieler sei ein Künstler zweiten Ranges, wird ideell und wirtschaftlich beseitigt. Eine Verirrung der letzten Jahrzehnte: das übermütige Hervortreten des Regisseurs, wird getilgt; der Regisseur bleibt als ordnender und glänzender Geist, als stiller Anwalt der Sache. Es wird ein praktischer Kurs für Dilettantenregisseure (in erster Linie Universitäts Hörer) eröffnet.

Die stärkste theatrale Erneuerung bewirkt die vom Volkskommissariat für Unterrichtswesen eingesetzte, von Béla Balázs geleitete, aus neun Mitgliedern (zwei Schriftstellern, zwei Schauspielern, einem Musiker, einem Architekten, einem Maler, zwei Regisseuren) bestehende Kommission durch die Reform des Spielplanes. Wie sehr sich dieser auch nach dem allgemeinen Bildungsgrad der Gegend richten muss, die ästhetische Betrachtung trägt bei einer Gewinn-, Mode- und Prestigerücksichten ausschaltenden, von Gleichheits- und Erziehungsabsichten bestimmten Theaterpflege den Sieg davon. Die Schandwerke der heutigen Volksverderber, die Zubussen an Salon- und Gesellschaftsstücken, an fadenscheinigen Possen glatter Erotik und alberner Mätzchen sind vom Repertoire geschwunden. Das neue Theater bekennt sich weder zum Zugstücksystem der Privatbühnen, noch zur überbunten Spielordnung des amtlichen Stils, es bringt keine Sammlung, sondern eine Auslese. Für den Umfang dient als leitender Grundsatz, dass der jeden zehnten oder vierzehnten Tag wiederkehrende Besucher in seinen Ansprüchen auf Abwechslung und Totalität gleichermaßen befriedigt werden muss.

Während das alte Theater sich auf das Urteil weniger einseitig orientierter Dramaturgen oder gar auf den Spruch eines allgewaltigen Direktors stützen musste und eine schnellfertige Kritik dann den vernünftigen Totenschmaus feierte, ist nun der Kritik in der Auswahl und Mitbestimmung eine dankbare Aufgabe gestellt; alle schriftstellerische Energie greift, als eine Jury der Besten, sichtigend und fördernd ein.

IV. Die Musik

Zur Reformierung der musikkulturellen Institutionen wurde ein Fünferdirektorium und ein aus den zweiunddreissig besten Musikern gebildeter Beirat aufgestellt. Es wird ferner eine neue Oper gegründet, die im besonderen das Genre der klassischen Spieloper zu pflegen berufen ist und in der vielen begabten Musikern der jungen Generation ein geeignetes Arbeitsfeld, das ihnen bisher fehlte, geboten wird. Die Oper erhält ihr Heim in den Räumen des hauptstädtischen Orpheums. Die Singspielhallen und Kabarets werden in Pflegestätten der Kunst umgewandelt. Mit Heranziehung aller konzertierenden Künstler, die durch den Ausfall von Privatstunden in eine bedrängte Lage geraten sind, werden Arbeiterkonzerte, Schulvorträge und Provinztourneen veranstaltet. Der Wunsch nach ernstesten musikalischen Veranstaltungen ist bei jenen, die bisher nur ferne Beobachter der höchstentwickelten Kunst der Menschheit waren, so lebhaft, dass in vier Wochen etwa hundert Konzerte, nicht nur in den öffentlichen Konzertsälen, sondern auch in den Räumlichkeiten der einzelnen Fachorganisationen stattfinden konnten. Im Anschluss an das Thema „Theater“ wäre nachzutragen, dass auch Wanderorchester und Berufssängerchöre mit der gleichen Bestimmung errichtet werden.

Die Programme werden stilistisch einheitlich zusammengestellt und propagieren die klassische Musik wie die um Geltung ringende. Die Reformen werden im Einvernehmen mit dem Landes-Musikerverband ausgeführt.

Das Volkskommissariat für Unterrichtswesen gliedert den Musikunterricht wieder der allgemeinen Volksschule an. Der Besuch der Volks-, Mittel- und Hochschulen für Musik ist jedem möglich. Für die höheren Schulen ist die Begabung allein massgebend.

Das neue Urheberrecht erstreckt sich auch auf Werke der Tonkunst.¹²

1919. augusztus 23-án jelent meg a cikksorozat befejező része, amely a képzőművészet helyét és szerepét igyekszik meghatározni az új társadalom építésében, és részletesen kitér a Közoktatásügyi Népbizottság képzőművészettel kapcsolatos távlati terveire csakúgy, mint a konkrét gyakorlati intézkedésekre. A cikk elé a szerkesztő, Franz Pfemfert írt néhány soros hitvallást a megdöntött magyar proletárforradalom remélhetően közeli feltámadása mellett. Ezzel Georg Kulka cikksorozata lezárult vagy helyesebben: megszakadt, hiszen valószínű, hogy a Tanácsköztársaság fennmaradása esetén a magyarországi beszámoló sorozat is tovább folytatódik.

¹² Die Aktion, 1919. augusztus 2. 532–535.

SEIT DEM 21. MÄRZ IN SOWJET-UNGARN

Von Georg Kulka

Unsere ungarischen Genossen sind in ihrer Kulturarbeit jetzt gestört worden durch die Henker der internationalen Bourgeoisie. Seid unverzagt: Sowjetungarn steht bald wieder auf! Die Weltrevolution ist unaufhaltsam — trotz alledem! F. P.

V. Die bildenden Künste

Die völlig ungesunde Kunstpflege unserer völlig ungesunden Gesellschaft kann nur an einem völligen Umsturz gesunden. Der Kommunismus ist entschlossen, den Menschen, den der Künstler durch das stärkste Mittel, das ist das Mittel der Kunst, umformt, dem Künstlermenschen so nahe zu bringen, dass die Initiative des Volkes in allen Kunstfragen selbständig, reif und fähig werde.

Nur für die Zeit des Überganges ist zur pleni-potentiären Führung der Kunst- und Musealangelegenheiten ein Direktorium eingesetzt, dessen Mitglieder zwei Maler, ein Bildhauer, ein Kunsthandwerker, ein Architekt und zwei Kunsthistoriker sind. Diesem Direktorium wurde ein aus achtzehn Künstlern des Landes bestehender Ausschuss zur Seite gestellt, aus dessen Mitte die Kommissionen zur Lösung bestimmter Aufgaben gebildet werden.

Die erste Kommission wird zur Schaffung eines Katasters ausgesandt. Sie hat die Bildung der Gewerkschaft der bildenden Künstler durchzuführen und legt für Künstler, die als Gegenwert für ihre produktive Arbeit Anspruch auf eine Staatsversorgung, erheben, Stammlblätter an. Solche Stammlblätter zu verlangen, steht jedermann frei. Man ist verpflichtet, sie wahrheitsgemäss auszufüllen und in ihnen die Arbeiten bzw. jene Tätigkeit zu verzeichnen, auf Grund deren man in die Gewerkschaft der bildenden Künstler aufgenommen werden will. Die Gewerkschaft setzt sich aus den Arbeitern der bildenden Kunst, für die das Urteil der Katasterkommission günstig ausfällt, zusammen. Sie wählt ihren Rat, der durch seine in den Arbeiterrat zu entsendenden Mitglieder die Teilnahme dieser Arbeitergruppe an den politischen Rechten vermittelt.

Die Mitglieder der Gewerkschaft erhalten vom Staat eine Unterstützung, und zwar in der Form eines monatlichen Einkommens. Da die Sowjetregierung den bildenden Künstlern eine Versorgung ersten Ranges zukommen lässt, nimmt die Katasterkommission nur jene Arbeiter in die Gewerkschaft auf, welche rein künstlerische Produkte hervorbringen, die sie jenes Rechtstitels würdig erscheinen lassen. Die Versorgung wird keinesfalls eine Sinkure sein. Niemand soll verhindert werden, eine künstlerische Tätigkeit, zu der er begabt ist, auszuüben. Hierzu ist jedoch die Mitgliedschaft der Künstlergewerkschaft nicht erforderlich. Daher werden die Mitglieder andere Gewerkschaften (Baumeister, Musterzeichner, Handwerker u.a.) ihre sichere Lebenslage nicht leicht aufgeben; im Sowjetstaat kann man nur einer Gewerkschaft angehören. Künstler, die Mitglieder einer anderen Gewerkschaft sind, erhalten Sonderprämien. Wer die Mitgliedschaft der Künstlergewerkschaft zu übernehmen wagt, hat rein künstlerisch soviel Annehmbares hervorzubringen, dass dadurch seine Existenz gesichert werden kann. Für ausserordentliche schöpferische Leistungen werden Ehrengaben verliehen.

In der Erkenntnis, dass nur das neue Schaffen, das wenige Jahre vor den Welterschütterungen einsetzte, mit dem Rhythmus des neuen Lebens übereinstimmen und, das enge nationalverbrecherische Bewusstsein überwindend, einer gemeinschaftlichen, über nationalen Arbeit dienen kann, hat die ungarische Räteregierung, die alle jungen schöpferischen Kräfte zur Bildung des neuen Lebens heranzieht, die staatliche Kunstfürsorge Künstlern anvertraut, die, weil sie der kapitalistischen Ordnung keine Konzessionen machten, unbekannt waren oder verkannt wurden.

Nun werden die alten akademischen Einrichtungen und ihr Geist vernichtet. Eine Proletarierlehrstätte für bildende Kunst, die im Palais des Grafen Julius Andrassy ihr Heim gefunden hat, befasst sich ausschliesslich mit der Ausbildung proletarischer Talente, für die es bisher keine Möglichkeit gab, ihre Anlagen zu pflegen. In einen der beiden Kurse werden die unbedingt Begabten, ungefähr zwanzig bis dreissig, aufgenommen, die der Gesamtproduktion entzogen sind. Ferner wird ein Abendkursus eröffnet, aus dem die Besten nach und nach dem ersten Kursus überwiesen werden. Es handelt sich in dieser freien Schule, die die Hochschule für bildende Künste keineswegs überflüssig macht, nicht um die Ausbildung von Kindern; nur junge Arbeiter mit wirklichen Talentproben haben sich zur Aufnahme zu melden. Das Lehrsystem entspricht der (der verjüngten Weimarer Bauschule zugrundegelegten) Methode Gropius-Ippen.

Den Kindern wird durch den Schulunterricht Handfertigkeit (Slojd-System), Ehrfurcht vor handwerklichen Leistungen und Materialsinn beigebracht. In den Aussenstädten veranstaltet

die Regierung ständig Ausstellungen. Flugschriften und eine grosse, zweimal im Monat erscheinende Revue wirken aufklärend. In den Nachmittags- und Abendstunden, in denen alle Museen der allgemeinen Besichtigung zugänglich sind, halten Musealbeamte für Arbeiter und Jugendliche Vorträge und Spezialkurse, ohne die Köpfe mit Namen, biographischen Daten und Stilerörterungen vollzustopfen. Zur Beratung des Volkes in allen künstlerischen Angelegenheiten sind den Bezirksarbeiterräten Ämter angegliedert.

Die Absicht, eine Volkskunst von einheitlichem Geiste zu schaffen und das Verantwortlichkeitsgefühl des ganzen Volkes für diese Kunst zu wecken, bestimmt das Programm. Es wird eine lebhaftige Wechselwirkung zwischen bürgerlicher und Bauernkunst, zwischen dem Gewerbe und den grands arts hervorgerufen und bis zur Verschmelzung gesteigert. Das Verhältnis: Meister, Geselle, Lehrling wird wieder hergestellt. Wie im Mittelalter fallen die Schranken zwischen dem Bildhauer und dem Steinmetz. Würden die Künstler, ohne solide technische Bildung, im heuchlerischen Geiste der Wirkungshascherei erzogen, so fehlte den Handwerkern Schwung, Formsinn und, im Zwange der Schablonenarbeit, alle Selbständigkeit. Nun muss die müde bürgerliche mit der konservativ primitiven Kunst sich auseinandersetzen. Bürgerliche und Bauernkünstler werden in Klubs vereinigt. Die neue Werkstatt lehrt die sichere Gesetzmässigkeit, die auch in den Normen der neuen, strengen Dichtung festgelegt ist und in grosser ethischer Einheit alle Offenbarungen des neuen Lebens durchdringt.

Gelingt es, die heute noch geltenden unwahren unbestimmten „Ideale“ zu stürzen, die Masse der dilettantischen oder technisch-virtuosen Produktion zu vernichten, so ist einer einheitlichen, entwicklungsfähigen Kunst der Weg gebnet. Wie die Entwicklung sich gestalten wird, lässt die Struktur der neuen Institutionen ahnen; sie muss das Werk der zu erziehenden jüngsten Generation sein, die ihre Resonanz im neu zu erziehenden Volk finden wird.¹³

Szükségtelen itt kitérni e cikksorozat részletesebb elemzése vagy értékelése, hiszen az a magyarországi sajtóban megjelent művészeti politikai írásokra épült. Jelentősége elsősorban közvetítő szerepében van, hogy a Magyar Tanácsköztársaság kultúrpolitikai alapelveit és annak gyakorlatba való átültetését a külföld számára szakszerűen s meglehetősen részleteséggel, a tényeknek megfelelően adta tovább.

Érdekes megemlíteni, hogy Georg Kulkának magyarországi tartózkodása idején Budapesten is megjelent két rövid írása, méghozzá német nyelven, Franyó Zoltán *Vörös Lobogó* című hetilapjában. Az első cikk — 1919. május 16-án — Franz Pfemfert és az általa szerkesztett *Die Aktion* több éves küzdelmével foglalkozik, a második — 1919. június 18-án — fiatal osztrák költők egy kis csoportjáról nyújt tájékoztatást. Mivel e cikkek — szokatlan módon — német nyelven láttak napvilágot a magyar nyelvű hetilapban, alább mi is így közöljük:

GRUSS AN DIE „A. S. P.”
Für die budapester Zeitschrift
„Vörös Lobogó” geschrieben
von GEORG KULKA (Wien)

Der Kampf der Menschheit, den Franz Pfemferts eiletischer und prophylaktischer Charakter in vier Jahren der berliner Wochenschrift „Die Aktion” organisiert und mit Kassandrarufen „Bis zum August 1914” für alle Ewigkeit entschieden hatte, gewann in den folgenden vier Jahren des Kampfes gegen die Menschheit immer tragischeres und erhabeneres Ansehen.

Künstler waren gegen alles Hässliche sehr empfindlich. Vermieden — selbst wenn eine wichtige Sache darüber verloren ging — den Streit als etwas Widerliches. Wohlwollend im Sinne des Wohlwünschenden, machten sie weder im Wohl- noch im Übeltun gern den Anfang. Sie legten Wert auf glatten Ablauf des Lebens und bevorzugte äussere Stellung und richteten danach ihren Verkehr ein.

Ethistische Charaktere waren gegen jede Störung der gewohnten Denk-, Arbeits- und Empfindungsbahnen. Zur helfenden Tat, war diese mit Schwierigkeiten verbunden, nicht zu bringen, waren sie: wenn sie an den Frieden sich gewöhnten, friedliebend — und kriegliebend, wenn sie an den Krieg sich gewöhnten.

Aehnliche Wirkungen des ästhetischen wie des ethistischen, neben denen des absolut, bedingt oder gemässigt egoistischen Charakters wurden, ohne dass eine planmässige Kooperation stattgefunden hätte, zu der Gesamtwirkung des grössten Kulturschadens addiert.

Indem Franz Pfemfert den papierenen Erfolg der bürgerlichen Pacifisten oder den programmatischen Verfall der deutschen Sozialdemokratie definierte, versuchte er, die gefürchtete Wirkung durch den Divisor seines Hasses zu teilen. Es ging um das nackte Leben. Man musste

¹³ Die Aktion, 1919. augusztus 23. 585—587.

es erwirken, indem man nicht Gefühle zeigte, denn sie sind das grosse Mittel, nichts ernst zu nehmen, alles mitzumachen, um sich selbst dabei zu verschonen. Heute versteht der Anlass der Aufsätze sich von selbst, die Folge sind aus sich selbstverständlich; Geschehen ist ja immer deutlicher, als der auf seine Umgebung abgedrückete Zustand.

In Franz Pfemferts Wirken sah man eine Urklarheit, die immer wachte und nie dem zufallenden Schicksal die Entwirkung überliess. Als die Aufsätze zum erstenmal erschienen, war eine Stunde Reue und ein Tag Vergessen, und wann die Sonne käme, sagte kein Mensch. Nur in der *Antinationalen Sozialisten-Partei Gruppe Deutschland* — der Partei der Menschheitsfreunde um Franz Pfemfert — wuchs der Phönix des revolutionären Sozialismus. Die nationalistisch-bourgeoise Als Ob-Rebellion setzte Franz Pfemferts kranke Lunge der moabiter Gefängnisluft aus, die noskesche Soldateska hauste in der Redaktion der tapferen „Aktion“ wie in einem Rezensionsexemplar. Aber unerschütterlich ist die A. S. P. Gruppe Deutschland bereit, ihr Werk zu vollenden.¹⁴

Eine Botschaft der jüngsten Wiener Dichtung

Nie noch hat zeitlich derart zusammengetrieben ein solch weggetrenntes und atemloses Kunstwollen die grossen Städte durchhastet, als wäre durch einen wilden Schrei sie aus dem Takt zu stossen, als die tiefste Wehrpflicht der Geistigen am Bug der Goldschiffe erkannt worden. Die spatische Angst, die Applikatur des stinkenden Massenbetriebs könnte unbeirrbar werden, hat die Intensität derer aufgeholfen, die mit dem letzten Nerv wissen: dass der Kampf ums Dasein kein Lebenszweck, sondern ein Übergangstadium, Sozialismus keine Magenfrage, sondern eine göttliche Sendung ist und dass den höchsten Wert, den das Leben bietet, die Nationalökonomie nicht kennt. Das wilde Rennen aus dem Kot nach dem Empyreum, die tolle Skala vom doppelgriffigen Flageolet bis zum wütendsten Flamboyantstil, dies alles ist so geworden, dass man der Kapriolen, die imbezille Querulanten schlagen, freudig vergessen, die Überspannung mancher Energien im Anlaufe begreifen und dem grossen gemeinsamen Willen konzedieren möge, der, fern und gleichvoll deutlich, ein grosses Ziel zeigt. Und dass man von hier aus bebend erkenne: wenn die Not am grössten, erzwingt sie so einen Kampf — und wie zwingend der Kampf, der so einer Not entspricht, — aus dessen blutrauchendem Zusammenprall die Künstlergruppe „Freie Bewegung“ rein, ruhig, erlösend gewachsen ist.

Könnten diese Zeilen endgültig verfälschte Rufe ersticken! Haltet die Nerven zur riesigen Empfangstürmen vor und lasst die zügelnden Wellen aus schlanken, schwarzen Zeilen. Ich nenne die Namen *Ernst Angel, Paul Baudisch, Hans Flesch-Brunningen, Emil Alphons Rheinhardt*. Sie kommen aus dem Wust der wenigen packenden Durchlebtheiten des endenden Jahrzehntes hervor als Gipfel heutiger, als Grundlagen kommender Literatur. Wer sie bekämpft, liefert die Kunst dem eigenen Handwerk aus, das ewig zivilisatorisch bleibt, weil es nicht den Mut des Bekenners in einer noch so distanzlosen Gegenwart findet. Die Kameraden der „Freien Bewegung“ sind nicht ganz ohne Hoffnung, singend die Seelen zu bevölkern, unter zauberischen Lichtern von Leid, Gemeinschaft und Menschentum. Sie brauchen Hilfe jeder Art aus allen Ländern.¹⁵

Georg Kulka (Wien)

E cikkek azt tanúsítják, hogy a közvetítő feladat, amire Georg Kulka vállalkozott, kétoldalú volt; a Magyar Tanácsköztársaság művészeti és kultúrpolitikai alapelveit és eredményeit megismertette a világ forradalmi közvéleményével, ugyanakkor a hozzá legközelebb álló külföldi irodalmi mozgalmak, a német aktivisták és az osztrák „Neue Bewegung” forradalmi törekvéseit igyekezett megismertetni a magyar olvasóközönséggel. Munkássága mindkét oldalról elismerést érdemel.

¹⁴ Vörös Lobogó, 1919. május 16. 6–7. A cikk, német nyelven, a szerkesztő következő megjegyzésével jelent meg: „Szándékosan hozzuk német eredetiben fenti kitűnő cikket, mert nem akarjuk, hogy egészen egynévi kifejezőmódjával közölt gondolatainak szenvedélyes lendülete a fordítás által — ami még oly lelkiismeretes munkával is íhatatlan — csak egy árnyalattal is eltorzuljanak. (A szerkesztő.)”

¹⁵ Vörös Lobogó, 1919. június 18. 29–30.

SZOMSZÉDSÁG ÉS KÖZÖSSÉG

Délszláv — magyar irodalmi kapcsolatok. Tanulmányok. Szerkesztette: Vujicsics D. Sztóján. Bp. 1972. Akadémiai K. 550 l. 12 t.

E tanulmánykötet magyar és jugoszláv irodalomtörténészek közös vállalkozása. Alapgondolatát jelképesen a könyv címe fejezi ki, tartalomjegyzékéből pedig könnyen kiolvasható a tudományos cél: kronológiai sorrendben azoknak az irodalmi-kulturális érintkezéseknek a felderítése, amelyek az évszázadok során mindkét irányban termékenyeknek vagy legalábbis tanulságosaknak bizonyultak. Persze a valóságban ezek az érintkezések nagyon is változatosak, olykor áttételesek és bonyolultak. A reneszánsz időszakában a közös állami keret és az internacionális latin kultúra meghatározta miliőben a kapcsolatok magától értetődőek, leírásuk tudós filológiai oknyomozás eredménye (Csapodi Csaba: *Felix Petancius Ragusinus és a Bibliotheca Corviniana*). A későbbi fejlemények, így elsősorban a nemzeti érzés erősödése s ennek politikai harcokban és ellentétekben megnyilvánuló eszmei következményei azonban, ami a történeti megítélést illeti, óhatatlanul visszavetülnek ebbe a korba is, pl. Janus Pannonius nemzeti hovatartozása kapcsán, noha ennek a kérdésnek ilyenfajta feltevése mai tudásunk szerint természetlen és anakronisztikus s a kor felfogása szemszögéből közömbös (I. Gerézdi Rabán töredékben maradt tanulmányát: *A magyar humanizmus és a horvátok*). A kötet témáinak szerteágazó jellegét fokozza az a körülmény is, hogy történetileg és kulturálisan jelentős különbségek tapasztalhatók a szerb és a horvát fejlődés között, sőt olykor a földrajzi-állami széttagoltság következtében egy-egy népcsoporton belül is. Nyilvánvaló, hogy az itt éppen csak jelzett körülmények messzemenően determinálták a magyar és a délszláv irodalmi kapcsolatok alakulását.

A reneszánsz korát követően magyar-szerb kapcsolatokról alig beszélhetünk, legfeljebb sorsközösségről, hiszen a török hódoltság, a megszállt területeken a magyar művelődést is elfojtja, a teljességgel török uralom alá került szerb nép művelődését gyakorlatilag lehetetlenné teszi. Miként a kötet egyik tanulmányában olvashatjuk,

volt egy olyan évszázad, amelynek folyamán mindössze egyetlen szerb könyv látott napvilágot. Horvát viszonylatban bizonyára más a helyzet, sőt ebben a vonatkozásban éppen a Zrínyiek tevékenysége kínál érdekes témát, ilyen tanulmány azonban nem szerepel a kötetben. A kulturális kapcsolatok mindamellett nem szünetelnek, csupán más szinten szövődnek, a népköltészet, a folklór világában, tanulságos összevetés lehetőségét nyújtva (Vujicsics D. Sztóján: *A délszláv és a magyar énekköltés a 16. században*).

A következő korszak, amely új jegyeket mutat a kapcsolatok történetében, a XVIII. század vagy közelebből a felvilágosodás kora. Az e témával foglalkozó tanulmányok sorát Szeli István írása nyitja meg: *A magyar és a szerb felvilágosodás párhuzamos vonásai*. E tanulmány célja nem közvetlen kapcsolatok feltárása és filológiai bizonyítása, hanem komparatistikai vizsgálat. Legfőbb tanulsága abban van, hogy két, sok szempontból hasonló kelet-európai kultúra mozgástörvényeit mutatja meg. Rendkívül gondolatébresztő az a mód, ahogy ennek az összehasonlításnak a segítségével a magyar felvilágosodás főbb összetevőit mintegy kívülről, tehát tágasabb perspektívában láttatja. A nemzeti irodalomtörténetírás számára, amely jellegénél fogva hajlamos a bezárkózásra, egy ilyen perspektíva-váltás igen hasznos és számos vonatkozásban reveláló hatású. Mármost ami a direkt kapcsolatokat illeti, ezek történetében a század végén egy igen érdekes periódus kezdődik.

Egy időre ugyanis Pest lesz a szerb nyelvű könyvkiadás centruma, miként ezt a körülményt Lazar Čurčić adatokban gazdag tanulmányából is megismerhetjük (*A pesti Egyetem nyomdája és a szerb könyvnyomtatás*). Nyilvánvaló a magyar-szerb kapcsolatokban azoknak a törökök elől észak felé húzódo, vállalkozó szellemű kereskedő-polgároknak a szerepe, akik Pest-Budán és környékén képeznek jellegzetes diaszpórákat. Ragaszkodnak nyelvükhöz, kultúrájukhoz, szokásaikhoz, de ugyanakkor beleilleszkednek abba a miliőbe, amely őket körülveszi,

s érzékenyen reagálnak az onnan jövő hatásokra. Érthetően visszhangra találnak ebben a közösségben az olyan törekvések, mint aminőt az első kísérleténél tartó, a nemzeti nyelvet jogaiba helyező magyar színjátásban láthatnak, s mivel a német és a magyar mellett éppen a szerb a harmadik jelentős népközösség a politikai-szellemi főváros rangja felé igyekvő Pest-Budán; kulturális jelenlétüket e téren is érzékeltetni kívánják (Bor Kálmán: *A szerb színjátás kezdetei és Pest-Buda*).

Az együttélésnek e sajátos történelmi keretei közepette jelennek meg a két kultúra olyan jellegzetes közvetítői, mint a magyar irodalomban rangot és irodalomtörténeti jelentőséget szerzett Vitkovics Mihály (Sziklay László: *Vitkovics Mihály, a kétnyelvű költő*), továbbá a *Szerb népdalok és hősrégek* tehetséges fordítója, Székács József (Fried István: *Székács József és a szerb népköltészet*). Ennek a periódusnak az az egyik meghatározó jellegzetessége, hogy a kulturális érdeklődés (amelyet még külön is táplál Herder és Goethe megkülönböztetett figyelme, s a népköltészet iránt Európa-szerte megnyilvánuló érdeklődés) toleráns politikai színezetű, ezek a kezdeményezések még mentesek attól a bizonyult nemzeti-nemzetiségi problematikától, amely később szükségképpen előtérbe nyomul.

A reformkor, majd a szabadságharc felé közeledve nyilvánvalóvá válnak a magyar nemesség politikájának azok az ellentmondásai, amelyek éppen a nemzetiségi kérdésben domborodnak ki. S bár voltak olyan jelentős személyiségek, mint elsősorban Széchenyi István, akik toleráns és progresszív álláspontot foglaltak el ebben a kérdésben, a magyar szupremácia történelmi beidegzettsége és illúziója megakadályozta egy következetes és haladó politika kialakítását ezen a területen. Ebből a körülményből éppen a szabadságharc idejére bontakozott ki tragikus konfliktus, a metternichi osztályokat, népeket és nemzetiségeket egymással szembe fordító és így hatalmi érdekből mesterségesen egyensúlyhelyzetet teremtő (s konfliktusok idején súlyos veszélyeket felidéző) politikai manipuláció végső eredményeként. Ezeknek az ellentétéktől és meg hasonlásoktól terhes, osztályérdekelt, nemzetiséget, haladást feloldhatatlan dilemmákba sodró időeknek a tanulságaival foglalkozik Ivo Frangés (*Mažuranić röpirata a horvátok a magyaroknak*) és Miodrag Popović (*Jakov Ignjatović 1848-ban*) tanulmánya.

A Habsburg-monarchia persze, minden negatív vonása ellenére, akár vállalták, akár tagadták polgárai, reális életkerete volt sok milliónyi különböző nyelvű és nemzetiségű embernek. Egyfajta közös sors mellett a gazdaság, az ipar, a kereskedelem, egyáltalán:

a megélhetés gondjai és lehetőségei, számos érdek s egy sajátos szellemi-társadalmi milió is egybekapcsolta őket. Az idő múlásával azt tapasztaljuk, hogy ez a „monarchia-komplexus” még napjainkban sem tűnt el, sőt történelmi jelentőségét a történelmi távlat egyre inkább igazolja. Így tehát természetes, hogy például a kulturális életben, s jelesen az irodalomban, az embereknek egy viszonylag kiterjedt földrajzi térségben való mozgása, az adott szellemi központok vonzása a politikai célok különbözősége ellenére is lehetőséget nyújt a szellemi kontaktusra. E kapcsolatokat a mindennapi élet természetes közegeben is létrejönnek, s az iskoláztatás, állásvállalás, házasság egyedi körülményei a nagy számok törvényénél fogva tipikussá, meghatározóvá válhatnak.

Az említett „egyedi” körülményekből magyarázhatók az irodalmi közvetítés olyan esetei, amikor is valaki két nép nyelvében és irodalmában is tájékozott lévén, vállalkozhat valamely nemzet irodalmának magas szintű tolmácsolására, mint például az e téren nagy érdemeket szerzett Jovan Jovanović Zmaj (Póth István: *Jovan Jovanović Zmaj és a magyar irodalom*). Itt hozzáfűzhetjük rögtön, hogy a monarchia népei között szövődő ilyen természetes, mindennapi kapcsolatok, amelyekben az életmód, gondolkodás, a társadalmi viszonyok analóg vonásai is tükröződnek, feltétele az olvasóközönség érdeklődésének. E körülmények indokolják a magyar irodalom bizonyos alkotásainak viszonylagos népszerűségét pl. a szerb irodalmi folyóiratokban (Božidar Kovaček: *A magyar irodalom a szerb szépirodalmi folyóiratokban, 1860–1871*), illetőleg egyes drámáink sikerét (Slavko Batušić: *Magyar drámák a zágrábi Horvát Nemzeti Színház műsorán*).

Ha általános tanulságot keresnénk a magyar–szerb, illetve a magyar–horvát irodalmi kapcsolatok történelmi feltételeinek vonatkozásában, akkor azt szűrhetnők le sommásan, hogy e kapcsolatok akkor voltak a legígéretesebbek, amikor e népek társadalmi és nemzeti céljai egybeestek vagy legalábbis nem állottak ellentétben egymással. Ezért a felvilágosodás kora és a reformkor kezdeti szakasza, valamint az abszolútizmus időszaka, az úgynevezett Bach-korszak (amely mindhárom nép számára hátrányos volt) kínálta a legtöbb lehetőséget a közeledésre. A kiegyezést követő évtizedek hatalmi politikája volt az tényező, amely az addig szövődött kapcsolatokat visszafejlesztette, s felvételüket máig hatóan megnehezítette.

Az első világháború vége, a Habsburg-monarchia felbomlása minden eddiginél élesebb cezúrát jelent a kapcsolatok történetében. A történelem ily radikális fordulata,

a közép-európai helyzet újdonsága, ellentmondásossága, a forradalom és ellenforradalom időszaka, eddig nem tapasztalt gazdasági és szociális feszültségek felbukkanása, a politikai ellentétek új és veszélyes formáinak kibontakozása, s tegyük hozzá: mindez a krízisekkel sújtott Európa tágabb környezetében — kedvez a különböző avantgard törekvések térnyerésének. Érthető, hogy ebben az irodalmi közegben a magyar irodalomnak is azok a teljesítményei találjanak visszhangra, amelyek ezt a világot fejezik ki, így Ady költészete, majd Kassák és körének kezdeményezései. E bonyolult irodalmi jelenségeket boncolja és elemzi Bori Imre alapos és gondolatgazdag tanulmányában (Bori Imre: *A magyar, a szerb és a horvát avantgard*). E terjedelmes, hatalmas anyagot felvonultató tanulmány eredményeit még csak jelezni sem lehet e bírálatban, annál is inkább, mert — s ezt röstelkedve, s gondolom nemcsak a magam nevében kell kijelentennem — az írók és költők itt emlegetett táborából a magyar olvasó előtt jól megkülönböztethető módon csak az olyan nevek emelkednek ki, mint Ivo Andrić vagy Miroslav Krleža-é, akiknek életműve egyébként nem is fér bele az avantgard kategóriájába. E tényből az a tanulság adódik, hogy bőven van még tennivaló a szomszéd népek irodalmának jobb megismerése érdekében.

Az újabb magyar és horvát irodalomnak

összekötője és közvetítője Sinkó Ervin, aki személyes életében végigjárta azokat a változatos poklokot, amelyeket a szocialista íróknak e földrajzi térségben meg kellett szenvedniük, de a sors gonosz fantáziája nagyon kevés esetben bizonyult oly találékonynak, mint az ő életében. E kötet egyik felkért szerzője volt, de már csak a róla szóló szép esszé idézhette emléket (Marijan Matković: *Sinkó Ervin — a csodálatos kiránduló kirándulása*).

A kötet, noha ez nem célja, szinte teljes képet rajzolt a magyar és délszláv irodalom kapcsolatairól. A tanulmányok összessége felelteti az egyes témák hiányát, s mindenképpen jól érzékelteti a kapcsolatok lényeges mozzanatait. A szorosabban vett szép-irodalmi témákat jól egészíti ki Vargyas Lajosnak a népballadáról, Robert Autynak összehasonlító nyelvtörténeti kérdésekről írott és Lampert Verának Bartók és a délszláv folklór viszonyát elemző tanulmánya. Gáldi László verstani tanulmánya, Ritoók Zsigmondné portréja egy XVI. századi vándor literátorról, Lőrinc Péter emlékezése a *Híd* című 1934 és 1941 között megjelent folyóiratra nagymértékben járult hozzá a kapcsolatok jellegének sokoldalú megközelítéséhez, ami egyébként e szakszerű és alapos, az olvasótól komoly elmélyülést igénylő (s a specialisták szűkebb körén túli olvasó hézagos előismeretével talán nem mindig számoló) tanulmánykötet legfőbb erénye és eredménye.

Wéber Antal

ECKHARDT SÁNDOR: BALASSI-TANULMÁNYOK

A kötetet összeállította Komlowszki Tibor. Bp. 1972. Akadémiai K. 439 I. (Irodalomtörténeti Könyvtár, 27.)

Több mint hatodfél évtized és egy munkás, eredményekben rendkívül gazdag élet feszül ívként a tudóspálya kezdő- és végpontja, 1913 és 1969 között. Nagyon jó gondolat volt, hogy az Irodalomtörténeti Könyvtár sorozatának 27. köteteként Eckhardt Sándor Balassi-tanulmányaiból készült válogatás (Komlowszki Tibor állította össze), mert az olvasó együtt kapja kézhez mindazokat a tanulmányokat és esszéket, amelyek egyrészt az *Élet*, másrészt a *Mű* titkait nyomozva az Eckhardt-életmű szerves részét alkotják. Mert bár Eckhardt komparatistikai tanulmányai is rendkívül értékesek, hiszen éppen régebbi magyar irodalmunk francia kapcsolatait tisztázta és bár szótárírói munkássága is jelentős, éppen ez a kötet a legkézzelfoghatóbb bizonyítéka annak, hogy a magyar reneszánsz líra legnagyobbjához fűzte őt a legnagyobb szenvedély. Az *életrajz* pontossá tételében senki hozzá hasonló eredmények-

kel nem gazdagította a kutatást, *filológiai* munkásságát az a kétkötetes kritikai kiadás koronázta be, amely a további munka számára biztosított nélkülözhetetlen alapokat. Az ötvenes években az életmű *esztétikai-poétikai* értékeinek megállapításáért tett sokat (*A Füves Kertecske* 1954; *Balassi Bálint írói szándéka* 1958; *Balassi Bálint Szép Magyar Komédiája* 1959), miközben az életrajz-kutatás terén továbbra is merőben új, hézagpótló felfedezésekhez jutott el (*Balassi Bálint utolsó hadjárata* 1959).

Tudományos pályakezdeése, mesterei egyaránt a pozitívista irányultságú tudományos kutatásra inspirálták, de az ő esetében ez korántsem bírhat a legcsekélyebb pejoratív árnyalattal sem. Kutatói módszere, alapállása mindvégig a tények, a filológiai adatok feltétlen tiszteletében nyilvánult meg, szemben mindenfajta önkényes találgatással és fikcióval. *Az ismeretlen Balassi Bálint*

című, 1943-ban megjelent könyve egész sereg korábbi állítást cáfolt meg. E valóban revelációszámba menő műben „Szigorú kritikai érzéke és helyenként a művészet határára járó intuitív lélekteni elmélyedése mindig egyensúlyban marad”. (Waldapfel József) A *levéltári kutatás*, a filológiai gyűjtőmunka volt az a rendkívüli eszköz, amellyel dolgozva tudósi pályája során a Balassi-életrajz nemcsak hogy árajzolódott, hanem egyáltalán világos kontúrokból kirajzolódott. Azok a levélváltások, jegyzőkönyvek (a Klanczay Tibor által Eckhardt feltételezése nyomán megtalált érsekújvári okmány például vagy naplók, mint Illésházy István Diáriuma), amelyeket Eckhardt felfedezett, felkutatott és kiadott, lehetővé tették ha nem is a teljes, de a főbb vonásaiban pontos és hiteles életrajz felvázolását, amelynek hézagait kitölteni a további kutatás feladata lesz majd.

Eckhardt *kritikai kiadásai*, annak ellenére, hogy az újabb kutatások tükrében nagyon sok ponton korrekcióra szorultak mind a szövegkritika, mind pedig a kronológia tekintetében, úttörő jelentőségűek. Filológusként is, textológusként is szerénység és szigorúság jellemezte: már 1961-es, különösen pedig 1968-as Balassi-kiadása mindazokat a szövegkorrekciókat tartalmazta, amelyek az öt követő kutatás eredményeként felmutatott. Példaadása, tudósi magatartása e téren is rendkívül vonzó és tiszteletet érdemlő.

Balassi-monográfiája (1941) addigi kutatásainak szintézisét és a teljes Balassi-költészet újraértékelését jelentette. Eltűnt a XVI. századi kőza trubadur, s helyén ott állt, ahogyan Varjas Béla méltatta, a „tudós egyéniségének s szellemének minden kiválóságával, imponáló felkészültséggel, kitűnő filológiai érzékkel s nem utolsósorban mély emberi megértéssel” megrajzolt költő-zseni, a magyar reneszánsz irodalom legnagyobb (és még sok tekintetben talányos) alakja. Mai szemmel olvasva e monográfiát, helyenként a szellemtörténeti kategóriák használatából eredő bizonytalanságot érzünk, ugyanakkor lenyűgöz bennünket a tárgyismeret és az a szuggesztivitás, ami csak a rendkívüli egyéniség iránti rajongásból eredhet. Meghatározó volt Eckhardt Balassi-konceptiójában — Horváth Jánossal szemben — az, hogy „Balassi költészetének tipikus reneszánsz jellegét” hangsúlyozta (Klanczay Tibor), és a marxista kutatás, tanítványai igazolták és továbbfejlesztették koncepcióját.

Noha egy ízben hiányosságaként említették, hogy Balassi költészetének formai problémáira nem tért ki (Waldapfel József, EPhK 1946. 114.), egy vonatkozásban mégis az ő munkássága nyomán vált világossá Balassi *poétikájának* jellege: Eckhardt volt

az, aki rámutatott a nagy költő lírájának tudós, petrarkista voltára. Már első publikációja (*Balassi Bálint irodalmi mintái* 1913) az antik és Balassi korabeli szerelmi költészetnek a költő lírájára gyakorolt hatását vizsgálta. Petrarca és Balassi viszonyával külön tanulmányban foglalkozott (1921), és monográfiájában is egész fejezetet szentelt Balassi és mintái kérdéskörének. (E kötet is közli, *Poeta doctus* címmel.) A motívumvándorlás és -átvétel problémáin kívül azonban az a *magatartás* is érdekelt, amely Balassi alkotói módszeréből kiolvasható: a magyar költői öntudat magas szintjére mutat rá leveleiben, életműve fontos tanulságaként pedig arra, hogy Balassi „*tudatosan* megteremtette az európai értelemben vett magyar világi költészetet” (*Balassi Bálint írói szándéka* 1958).

Volateranus *Nyájas kommentárjairól* mint Balassi tankönyvéről írva éppen Eckhardt szolgáltatott érdekes adalékot arra nézve, hogy Balassinak ismernie kellett latin nyelven verselő költőelődje, Janus Pannonius munkásságát: „Különös érdeklődéssel olvassa és széljegyzetezi aztán Balassi mestere és nyilván Bálint is az olasz humanizmus vázlatos történetét, és mikor Janus Pannonius-hoz ér a szerző, megjegyezvén, hogy az olaszok Ungherettonak (Ungheretuskak) nevezték és hogy kitűnően tudott görögül és latinul, annyira, hogy nem barbárnak, hanem rómainak lehetett volna tartani, diadalmasan írja a lap szélére: »NB. Ungarus.«” Ezen az adatszerű közlésen kívül mindössze egyszer bukkan fel a két költő neve egymás mellett: egy Ovidius-hely sikeres Balassi-interpretációját olvasva jegyzi meg Eckhardt, hogy „Balassi a latin költő lényegét ragadja meg s tud az ő példájára olyan magyar költészetet csinálni, amilyet előtte csak a finom latin stíliszta, Janus Pannonius tudott a latin nyelv nyencei számára alkotni”. (A kötetben a 164. lapon.) Az, hogy a két költő életművének viszonya vagy költészetük valamely aspektusának kérdése nem foglalkoztatta, azért izgalmas, mert Janus Pannonius halálának 500. évfordulója és az ebből az alkalomból publikált tanulmánytermés, valamint ennek az izgalmas gyűjteménynek egymásra felelése óhatatlanul felveti kettőjük viszonylatának kérdését. Mind ezt érdekesen színezi azoknak a friss keletű Balassi-tanulmányoknak az állásfoglalása, amelyek egy-egy költemény vagy ciklus elemzésével gazdagítják a Balassi-képet (Varjas Béla, Julow Viktor, Komlövics Tibor dolgozatai). „Legfeltűnőbb, hogy a természet felséges színjátéka mennyire lekötöti egész énjét; egészen eredeti és a reneszánsz költészetében Európa-szerte ismeretlen érzelmi fogékonysággal rögzíti emlékezetébe és tárítja belső érzéseivel a természeti tünemé-

nyeket" — írja Eckhardt Balassi hasonlatairól. (I. m. 319.) A *Végek dicséretét* pedig így kommentálja: „Balassi az ódát teremtette itt meg: a dicsőítő lelkes megnyitással kezdve és az áldó zárással végezve”. (Uo. 274.) Ne feledjük, hogy a vers értelmezése körül az utóbbi évek egyik legérdekesebb polémiája zajlik: manierista ízek vagy reneszánsz racionalitás pregnáns kifejeződéséről van-e szó ebben a versben? Álláspontja kéziratossá változtatásban Julow Viktor még a „magyar táj” leírását véli benne felfedezni” (ItK 1970. 484.), „holott erről szó sincs” (Varjas Béla, i. h.). Varjas az első strófa képsorának kontraszt jellegét hangsúlyozta (i. h.). Julow eredeti álláspontján módosítva legújabb interpretációjában nem hangsúlyozza a táj magyar jellegét; elemzését a vers vezérszavára, a „szébb”-re építi. „Világos, roppant tömör jelzése a tárgynak és mondanivalónak. Annak, hogy a költemény egésze a szónak alárendelődve azt lesz illusztrálandó és bizonyítandó, hogy a végvárok élete minden másnál szébb — természetesen kiterjesztett értelemben, amelyben az esztétikai szépen kívül a legnagyobb morális értékek is bennefoglaltnak.” (ItK 1972. 641. — Kiemelés: M. V. L.) Azaz: a mű közvetlenül feldolgozott anyaga erkölcsi jellegű is. „És csak ebből a szémszögből látszik a költőileg megformált természet »szépnek»; pontosabban: a valóság esztétikai visszatükröződésének. Ennek azonban nyilvánvalóan nem maga a természet a tárgya, ... hanem a természet azzal a társadalommal folytatott anyagcseréjében, amelynek épp ilyen hősköi a heroikus képviselői.” Lukács György idézett sorai — és ez nem véletlen — az epika és a dráma természet-ábrázolásáról szólnak (*Az esztétikum sajátossága*, II. 596.). Nem véletlen, mert az *In laudem confinium* dráma a javából, ezért foglalhatja magában a legnagyobb morális értékeket. Olyannyira elűt a Balassi-oeuvre természetábrázolásának karakterétől is, hogy ez a különbözősége szinte párhát ritkítja egész költészetünkben. Nem hiszszük, hogy Janus Pannonius költészetével kapcsolatban a kutatás kimondta volna a végső szót a tekintetben, hogy miként jelennek meg nála a természet iránti érzék lírában ábrázolt jelenségformái. Bizonyos, hogy a magyar költészetben elsőnek ábrázolja úgy a magyar tájat, hogy az egyéni; hogy az az ő szuverén versvilágába úgy épül be, ahogyan más, eltérő élethelyzetben levő embernél elképzelhetetlen; azaz úgy, hogy a vershelyzet és a reá adott költői válasz együttesében „csak a bensőség legdöntőbb ténye-

zői válnak érzékelhetővé” (Lukács i. m. II. 592.). Ebben mindenképpen megelőzte Balassit, s ebben mindenképpen ő a példaadó. Egészen más valóságanyag merőben más visszatükrözése eredményezte aztán azt a tájszemléletet, amelyben — Julow rendkívül találó megfogalmazása szerint — „a legnagyobb morális értékek is bennefoglaltnak”.

Izgalmas dolog egy ilyen kötetet végiglapozva megfigyelni, vajon milyen konfrontációba bonyolódott a szerző, egy-egy újabb adata, hipotézise milyen fogadtatásra talált, s kinek van igaza *most*, amikor egy lezárt, kiteljesedett életmű dokumentumait olvashatjuk. Meglepetéssel tapasztaljuk, hogy Eckhardt — Balassi kapcsán legalábbis — nem bonyolódott ilyenekbe! Egyetlen egyszer rótt meg valakit nagyon keményen (1932-ben Sáfrány Istvánt), egyszer polemizált makacsul (Iványi Bélával, 1954-ben), s végül egyetlen indulatosabb hangú kis szóváltása akad tudospályája legvégén (Áfra Jánossal, 1968-ban). Itt jegyezzük meg, hogy ez aprócska szóváltás adatai a kötet végén levő bibliográfiából hiányoznak. Tehát: Áfra János: *Balassi Bálint szívalmazó szavairól*. ItK 1968, 66—67. és Eckhardt Sándor: *Megjegyzés Balassi szívalmazó szavaihoz*. ItK 1968. 210. Ugyancsak csupán zárójelben említjük meg, hogy mivel úgy látjuk, a szerkesztő Komlovszki Tibor a recenziókat is számba vette, hiányzik összeállításából a Waldapfel József 1937-es ItK-beli tanulmányáról — *Balassi, Credulus és az olasz irodalom* — közölt híradás Eckhardttól: *La Nouvelle Revue de Hongrie*, 1938. I. 351—352.).

E gyűjtemény a régi magyar irodalom minden művelőjének nélkülözhetetlen kézikönyve lett, de egyben kitűnő olvasmány mindazoknak, akik vonzalmat éreznek a reneszánsz líra e rendkívüli feszültségekkel, ellentmondásokkal teli emberi-költői nagysága iránt. A kötet szerencsés szerkesztésű, mert igazolja azt, amit Komlovszki Tibor ír „Szerkesztői jegyzet”-ében: „Eckhardt Balassi-tanulmányai zárt kompozícióba rendeződnek: a pálya indulásától a nagy hatású költői életmű utóéletének a tüzetes rajzáig”. Szerencsésnek tartjuk a kötet élére helyezett, a tájékozatlanabb olvasót is az életmű megismerésére invitáló kis esszét (Eckhardt 1924-ben írta). Mondandókat összegezve: hasznos és szép ez a tanulmánykötet, méltó tisztelgés Eckhardt Sándor tudósi életművére és ez életmű maradandó értékei előtt.

Merényi Varga László

JANCSÓ ELEMÉR: IRODALOMTÖRTÉNET ÉS IDŐSZERŰSÉG

Irodalomtörténeti tanulmányok 1929—1970. Bukarest 1972. Kriterion K. 658 l.

Jancsó Elemér tanulmánykötete egy hosszú pálya keresztmetszetét adja. Az életmű véglegesen lezárult már, s a kritika feladata nem lehet más, mint hogy kiemelje Jancsó Elemér eredményekben gazdag munkásságának lényeges törekvéseit, kutatásainak alapvető jelentőségét és időtálló eredményeit.

A publikált írások s méginkább a kötet végén található bibliográfia sokoldalú tudásról adnak képet, olyanról, aki a szaktudomány minden ágazatában az újat, a hasznosat kereste, azokat az utakat, melyek a nyelvészet, irodalomelmélet, művelődéstörténet, irodalomtörténet körében a fontos társadalmi problémák megoldása, kibontakozása felé vezettek. A társadalomtudományok összefüggését, a módszerek komplex szükségét bizonyította, s főként a valóság, a történelem és a társadalmi fejlődés szempontjainak figyelembevételét sürgette korai írásaiban is (*Társadalomtudományi szempontok a magyar irodalomban* 1934, *Az irodalomtörténetírás legújabb irányai* 1934, *Nyelv és társadalom* 1939). Útja így egyenesen vezetett a marxista irodalomtörténetírásához. Munkássága a felszabadulás után bontakozott ki igazán, s különösen nagy jelentőségű kutatómunkát végzett a felvilágosodás korának irodalma és a román—magyar irodalmi kapcsolatok feltárása terén. Ez utóbbihoz számítjuk a romániai magyar irodalomért folytatott áldozatos munkásságát is, melyről különben egy teljes kötet várja készen a nyomtatást. Az összehasonlító irodalomtudomány, s különösen a kelet-európai irodalmak analógiái szinte minden írásában foglalkoztatták.

Módszertani tanulmányaiban (*Az összehasonlító irodalomtörténetírás új útjai és módszerei, Közös hagyományok kutatása* — mindkettő 1963-ból) leszögezi, majd a konkrét témák vizsgálata közben a tények meggyőző erejével bizonyítja, hogy a hasonló történelmi adottságokban élő kelet-európai népeket a társadalmi haladás közös nagy ügye minden időben összekötötte, hogy a közös gondok, közös törekvések eleven kölcsönhatással vitték előbbre mind a magyar, mind a román nemzeti irodalmak fejlődését. „A közös történelmi sors vizsgálata csak akkor lehet gazdag és konkrét, ha a sok évszázados együttélés egyes történelmileg és társadalmilag meghatározott jelenségeit tesszük beható elemzés tárgyává, s minden korszak kapcsolatainak a sajátos jellegét határozzuk meg” — írja (344). Jancsó Elemér a maga szigorú mércéje szerint elemzi aztán a XVIII., a XIX., s majd a XX.

század irodalmi kapcsolatait. Különösen kiemeljük közülük az *Emil Isac és a modern magyar irodalom* c. (1964) tanulmányt, melyben Ady romániai hatásáról, az Ady—Caragiale—Isac tervezte közös színházi bemutatók tervéről tájékozódhatnak az irodalomkutatók, valamint arról is, hogy a *Nyugat* több írója: Babits, Kosztolányi, Ambrus Zoltán, Kuncz Aladár és többen (374) melegen támogatták a kapcsolatok elmélyítését a két világháború közötti nacionalizmus áradataiban.

Jancsó Elemér azonban főként a XVIII. század kutatója. Szám szerint is legtöbb írása e korszak problémáiról, kérdéseiről szól, e területen végzett alapvető kutatásokat (az erdélyi szabadkőműves mozgalom, a korabeli tudományos és kulturális élet, egy-egy portré megrajzolása). Úgy tetszik, alkata, elvei is e század felé vonzódtak: a társadalmi hasznosság, a kultúra romjába vetett hit, a humánus leküzdhetetlen erejének elkötelezett tudósa volt. Elsősorban a tények, az igazság logikái erejében bizott: innen írásainak valamelyes szárazsága, pedáns világossága. Néhány írását ismerősként látjuk most e gyűjteményben, részint mert különböző folyóiratokban, kötetekben (előszóként, részlettanulmányként) már olvashattuk, részint mert eredményei beépültek az irodalomtörténeti köztudatba. Az erdélyi színműzetről, Aranka György pályájáról és a Nyelvművelő Társaság történetéről szólva mindannyian az ő alapvető kutatásaira támaszkodunk. Néhány tanulmánya romániai kiadványok bevezetőjének készült, ezeknél a célt és a küldetést kell látnunk elsősorban. S bár a hazai kutatások árnyaltabbá tették már Csokonai-, Kazinczy- és Berzsenyi-képünket, meg kell látnunk bennük, hogy Jancsó Elemér lényeges problémákra irányította a figyelmet. Ilyen pl. Csokonainál a Debrecenhez fűződő kapcsolat, melyet kissé egyoldalúan értékel. Többet tudunk már Kazinczy világnézetéről, műveltségének, egyéniségének, alkotóelveinek meghatározó jegyeiről is. Ám az ilyenféle portrék között is talál meg szívlelendő tanulságot a ma irodalomtörténet-sze: Barcsay Ábrahám pályájának rajzában fontos a nagyenyedi diákévek elemzése; a Bacványiról szóló írásában módszertani szempontból is érdekes a kéziratok és a költőors történetének összekapcsolása.

Jancsó Elemér számos tanulmányt írt a romantikáról, a XIX. század irodalmi problémáiról, egy-egy alkotójáról. Mégis, azt kell mondanunk, hogy a felvilágosodás kutatója maradt ezekben a művekben is: a XVIII.

század humánus eszméinek továbbélését vizsgálja, a nagy kultúrtörékvések kibontakozását kutatja most is. Korai, elméleti jellegű tanulmányában (*Kritikai harcok a romantizmus százéves fordulója körül* 1929) a romantika teljes tagadásáról, ill. elismeréséről szóló szélsőséges nézetek ismertetése közben még nem fogalmazta meg nézeteit, csak a későbbben keletkezett tanulmányokban, portrékban. Jancsó Elemért most is a kelet-európai romantikák sajátosságai érdeklík elsősorban. Az itt élő népek történetének, műveltségének és a helybeli adottságoknak együttes hatásából magyarázza a magyar és az erdélyi romantika társadalmi érzékenységét, az írók vátezszeretét, az egyes műfajok jelentőségét. Vörösmartyról szóló tanulmányában figyelemre méltó, hogy román irodalmi analógiákkal világítja meg a múltidézés speciális, kelet-európai szerepét, az új költői magatartás XVIII. századi hagyományait, s egyszersmind XIX. századi környeztetét: a nyomasztó társadalmi légkört, a bécsi titkosjelentéseket és az értetlen közvéleményt. Egyik legszebb tanulmánya *Madách és a világirodalom kapcsolatáról* szól (1964-ben készült). A külföldi példák, analógiák felsorolásánál a közös társadalmi tendenciák alapján állítja *Az ember tragédiája* mellé Victor Hugo *Századok legendáját* és Eminescu *Memento mori* c. művét. S ismét és újra a jakobinus hagyományok szerepét hangsúlyozza: Madách nagyapja néhány jakobinus védőügyvédje volt, valószínű, hogy Madách tőle örökölte az európai és a magyar felvilágosodás fontos műveit, melyeket — széljegyzetei tanúskodnak róla — elmélyülten tanulmányozott (382—3). Ki kell emelnünk a Bölöni Farkas Sándort

bemutató portrét elsősorban azért, mert hazai irodalomtörténetírásunk elmulasztott kötelességére figyelmeztet. Jancsó Elemér pályaképe egy érdekességében, sőt, különbségében is tipikus reformkori írórsort villant fel. Tehetség, egzisztenciális és társadalmi hanyattatás, erkölcsi és érzelmi válságok, a nagy élmény és az egyetlen, sikeres mű után a háttérbe szorítottság és a magány a korai halálig — túlságosan ismerős pálya ez a XIX. századi magyar irodalomban. De méltatásra érdemesek a művek is: amerikai útírajzát csak emlegetjük, de részletes, modern értékelése nincs; naplója, fordításai, kiadatlan írásai meg nem becsült értékeink közé tartoznak.

Hasznos és érdemes forgatni e tanulmánykötet. Hasznos, mert ismeretanyagának gazdagsága, kutatómunkájának változatossága tudásunkat, látókörünket szélesíti, a csak megkezdett vagy éppen elhanyagolt feladatokra irányítja figyelmünket. Érdemes, mert e kötetbe foglalt pályakép erkölcsi tanulság is arról, hogy csak a hasznos, jó irányba induló kutatások kerekednek egészszé az életműben — majd a kortársak és az utódok munkásságában. Jancsó Elemér vállalta a hálátlan „aprómunkát” is, a mikrofilológiai vizsgálódást, a levéltári kutatásokat, melyek szervesen beépültek irodalmi ismereteink közé, s alapvetőek irodalomtörténeti, színháztörténeti, kultúrhisztóriai kutatásainkban. „... a nagy művek eljövetelet a később feledésbe merülő úttörők készítik elő” — írja (462). Jancsó Elemér neve, gazdag pályájának eredményei nem fognak feledésbe merülni irodalomtudományunkban.

Mezei Márta

AZ EL NEM ÉRT BIZONYOSSÁG

Elemzések Arany lírájának első szakaszából. Szerkesztette: Németh G. Béla. Bp. 1972. Akadémiai K. 372 l.

„Arany sohasem jutott el az emberi lét egységes értelmezéséig. Lelke mélyén a tragikus világképhez vonzódott, de a tragikumot nem vállalta, mert eleget akart tenni a nemzeti elvárásnak. Ezzel a kettősséggel szervesen összefügg az, hogy nem hozott létre önálló poétikát, nem volt jelentős formái újító, mely pedig minden új költői világkép létrehozásának elengedhetetlen feltétele. ... nem ismerte fel, hogy a művészi formák fejlődése visszafordíthatatlan sort képez, melyen belül csak előrelépni lehet.” (294) Szigorúan, a legmagasabb mércével, világirodalmi perspektívával ítélkezik Szegedy-Maszák Mihály. Objektív, világirodal-

milág hitelesített szemlélete megóvjá attól, hogy Arany költészetét egyoldalúan, hagyománytisztelet és személyes vonzalom alapján vizsgálja. A verselemzések nagyobbik fele, kimondatlanul, egy ellenkező előjelű egyoldalúsággal száll perbe: azzal a felfogással, amely Aranyt provinciális, idejétmúlt alkotónak véli. Hiszen az irodalomtudomány újabb módszereinek, mérőszközeinek, szempontjainak érvényesítésével Arany lírájának többértékűségére, bonyolultságára, művészi értékeire derül fény. Ezért kiemelendő a kötet szerzőinek a klasszikus örökséghez való viszonya: elsősorban értékeket kívánnak feltárni, de túlértékelés és szűkösen

hazai értékrend nélkül. Mindez tágabban tanulmányos irodalmunk ama „türelmetlen és késlekedő félszáad”-ára vonatkozóan, mely Petőfi halála és Ady fellépése közé esik. Látszólag a magyar irodalomtörténetírás által megbizhatóan feldolgozott korszak. A valószínűségben sok feladatot kínáló és nem is csak a századvég kétségtelen elhanyagoltsága miatt. „Nehéz róluk szólni — írja Németh G. Béla a *Mű és személyiségben* Arany balladáiról —, mert szakadatlan szuperlatívuszokban kellene szólni.” De a korszak többi alkotóját is fenyegeti a veszély, hogy a szuperlatívuszokba belefásulva érzéketlenül megyünk el valós értékeik mellett. *Az el nem ért bizonyosság* egyik nagy érdeme: keresi a módját annak, hogy e korszak műveinek máig érvényes erkölcsi és esztétikai értékeit modern módszerekkel, friss szemlélettel tárja fel.

Egy verselemzésekkel álló kötettel kapcsolatban mindenekelőtt az egység problémája merül fel. Miben egységes és miben nem? Szükség van-e egyáltalán egységre? Hiszen a többféle módszer árnyaltabb végeredményhez juttat. Baj csak akkor van (s ez ritkán fordul elő a kötetben), ha egymással homlokegyenest ellenkező vélemények termékeny vita helyett kioltják egymás hatását. Az egységet biztosítják a fiatal irodalomtörténetész-generáció közvetett vagy közvetlen mesterei. Akikre hivatkoznak (Barta, Sötér, Szauder, Baránszky), illetve a munkacsoport, a műhely vezetője, Németh G. Béla, a kötet útra bocsátója. Németh G. Béla irodalomtörténetírói módszeréből származott át hozzájuk a különböző részdiszciplínák (lélektan, nyelvészet, világirodalom, műfajelmélet, filozófia) együttes és egyszeri alkalmazása, a műelemzés érzékenységének és egzaktságának egységes igénye. (Kár, hogy némely szerzőknél a fogalmak, a kategóriák annyira általános filozófiai, világnézeti jellegűek, hogy bizonyos távolságban maradnak az adott versektől.) A kötet egészében és egy-egy verselemzésben is a legkülönbözőbb eljárások segítik a szöveganalízist, amelyek némelyike azután túlsúlyra juthat az adott tanulmányban: műfajelméleti és műfaj történeti szempontok, grammatikai, szemantikai vizsgálatok mellett motívumtörténettel és világirodalmi hatásokkal is foglalkoznak. Ez utóbbinak két típusa is szerepel: a közvetlen hatáskutatás pl. Byronnal, Goethével kapcsolatban és a Zsirmunszkij-féle analógia akkor, amikor Arany versei olyan költők műveivel szembesülnek, akiket nem ismerhetett, de akik nagyjából kortársi jelenségekként értékelhetők. A világirodalmi párhuzamokkal kapcsolatban azonban bizonyos veszélyt fenyegeti az elemzőt: az, hogy idegen fogalmakat és értékeket erőltet Aranyra. Amikor

Ötötvös a kortársi Petőfi-kritikát elmarasztalja („kritikánk eddig minden művet egészen idegen szempontból és szabályok szerint ítélte meg”), nem azt akarja mondani, hogy hagyjuk figyelmen kívül az európai irodalom fejlődését és színvonalát a művek elbírálásánál, hanem azt, hogy bizonyos költői teljesítmények nem mérhetők az európai irodalom kategóriáival, mert belső fejlődés eredményei, így az európai összevetés előnytelen és igazságtalan esetükben. Érdekes, hogy az elemzések a grammatikáról, hangzsról szólva bizonytalanodnak el, pedig azt hihetnők, hogy ekkor mozognak a legszilárdabb talajon. Egyrészt ezeken a pontokon a legkevesebb az eredmény, másrészt új merülhet fel az olvasóban leginkább a belemagyarázás gyanúja. A látszólag igen objektíven leírható grammatikai, szintaktikai, lexikális, fonetikai felépítés tényeinek értékelésében ellenvélemények támadhatnak: ugyanazon adatok sokféleképpen interpretálhatók, s az egzaktitás bűvöletében élő tudósnak éppen az objektivitása válik problematikusává. A bevezető tanulmány szerint némelyik elemzés túlírt. Ennek ellenére több helyen érezhető (van szerző, aki utal is rá), hogy még problémák egész sora marad kellő megvilágítás nélkül. Szőrényi László és Szegedy-Maszák Mihály szinte monográfikus igénynyel nyúltak témájukhoz, ezért különösen dicsérendő előadásuk ökonómiaja. A szövegelemzés azonban talán még az ő esetükben is továbbvihető volna. Az újabb szempontok, módszerek a műalkotás további tágulásához, gazdagodásához járulnak hozzá, legalábbis ami a befogadói élményt illeti. Ezért időtállóak *Az el nem ért bizonyosság* verselemzései: nem az eszmei értelmezés hangsúlyait tolják el aktuális kívánalmak szerint, hanem a műalkotás titkait kutatják, lefelé hatolnak, a műbe és magunkba.

Egységes vagy egymáshoz közel álló álláspontot képviselnek a szerzők Arany költészetének stílustörténeti helyét illetően. Az ötvenes évek lirájának klasszicista jellegéről több tanulmányban is olvashatunk. Korompay János *A kompozíció harmóniateremtő szerepe az elégió-odában* című *Letésem a lantot*-elemzésében a par excellence romantikus *A vén cigánnyal* szemben Arany ötvenes évekbeli lirájában egy új korszak stílusának, egyfajta klasszicizáló önfegyelmelésnek a megjelenését látja (48). Zemplényi Ferenc, aki *Az allegória és a jelkép határán* címmel tárgyalja a *Reményemet*, Arany klasszicizmusának romantika utániságára figyelmeztet (79). Veres András a *Kertben* kapcsán (*Elbizonytalanodó moralitás, ironikus életkép*) a romantikus életanyag és a klasszicista költői program kontrasztjára mutat rá (131). Szőrényi László szerint (*A humoros elégia*) Arany sztoicizmusa és

rezignációja a nem-boldogságelvű, kanti, schilleri, klasszicista etikával rokonítható (232). Szegedy-Maszák Mihály is többször utal (*Az átlénygített dal*) e költészet klasszicista jellegére: „annak az alaptételnek az igazolása a célunk, hogy Arany költészetét a klasszicista és romantikus jellegzetességek közötti feszültség jellemzi” (302). Egy másik helyen a népiesség és klasszicista hajlam összefüggését bizonyítja (315), majd részletesen is tárgyalja a klasszicista poétikához való kötődést (316) oly módon, hogy ebben elsősorban visszahúzó erőt lát. A verselemzésekben kibontakozó koncepcióban tehát jelentékeny szerep jut Arany klasszicizmusának, azonban különböző értékhangsúllyal. E probléma megjejtését már Gyulainál megtaláljuk, ehhez kapcsolható Horváth János nemzeti klasszicizmus elmélete, és Barta János „eszményítő realizmus” kategóriája is erre a klasszicizáló tendenciára vonatkozik. Nyilvánvalóan vannak ennek a klasszicista esztétikának konzervatív, letűnt korok eszményeihez kapcsolódó elemei, de ahogy a Bach-korszakban Arany mellett Gyulainál, Keménynél, Tompánál újraképződik, az a magyar történelmi, társadalmi, irodalmi viszonyok szükségzerű következménye, s habár visszanyúlás a romantika előtti normákhoz, éppen a romantika ellenhatásaként jön létre. Míg az európai irodalmak klasszicista korszakai bizonyos társadalmi, történelmi egyensúly-helyzetekhez kapcsolódtak, addig nálunk éppen a Világos utáni válság indokolja megjelenését. Kossuth „ábrándkergetését” és Jókai meg a petőfieskedők romantikáját együtt vetik el a józan-ság, a valóság-tisztelet nevében, miközben realista hajlamaikat az angol s később az orosz irodalmi példák erősítik. A klasszicizmus örök normáiban való hit a 49 utáni izlésválságban siet segítségükre, objektív idealizmusuk (harcban a lefegyverző vulgáris materializmussal), erkölcsi szemléletük a nemzeti egységet, a nemzet fennmaradását szolgálja, akárcsak a válogató valóságábrázolás, eszményítés: bizonyos életkorok és témák (testiség, nyomor, társadalmi ellentétek) kizárása. A 49-es katasztrófa után, a kegyetlen elnyomás idején a klasszicizmus tiszta humanizmusához vonzódtak, Lisznyaiék „zseniskedése” taszító hatásával műalkotás-líra művelésre ösztönzött, melyre egyébként eredendő tehetségük is predesztinálta őket. Arany lelki alkatában is adva vannak a klasszicista izlés kialakulásának feltételei: puritán egyénisége berzenkedett minden nyereségtől (eszményítés), a színeszkaland utáni lelkiismeretfurdalások szembeállítják a könnyelműséggel (józan mértékletesség), szerényisége, kitartó stúdiumai miatt ellenszenvet érez a túlzásba vitt valóságosságággal szemben (műgond), rendkívül

érzékenysége, zárkózottsága fogékonnyá teszi az erkölcsi kérdések iránt (morális szemlélet), bizonytalankodó, aggályos természete, a kezdeményező készség hiánya összefügg nála a cselekményinvenció szegényességével (eposzi hitel). Természetesen vannak olyan jegyei Arany költői elveinek és gyakorlatának, melyek nem függenek össze szervesen a klasszicista esztétikával, sőt inkább ellentmondanak annak: nemzeti jelleg, történetiség, humor, demokratikus színezet. Bár ez utóbbival kapcsolatban a Petőfitől és a népköltészettől örökölt egyszerűség- és természetesség-kultusza nagyon is közel áll Winckelmann elveihez, ami természetes is, hiszen közös a forrásuk: Homérosz és a naiv művészet. Ennek a klasszicizmushoz közel álló esztétikának tehát pozitív funkciója volt mind történetileg (a nemzet erkölcsi egyensúlyának, egységének megőrzése), mind irodalompolitikailag (harc a színvonal süllyedése és az „irodalmi industrializmus” ellen), mind művészel (realisztikus tendenciákat erősített fel a könnyebb fajsúlyú romantika áradatában). Emellett, persze indokolt és szükséges ezt az egész folyamatot az európai irodalom fejlődésrendjébe állítani, a helyes értékítélet talán a helyi funkcionalitás és az abszolút viszonyítás kölcsönös figyelembevételéből adódhat.

Az európai líra kortársi fejlődésével való gyakori összevetés a kötet verselemzéseinek tágas szemhatáráról tanúskodik. Ha a klasszicizmus kérdésében bizonyos összhang volt az egyes szerzők között, a nyugat-európai költészetrel való szembesítés, s főképpen a szimbolizmus, szimbólumszerűség, szimbolika, jelképiség tekintetében eléggé ellentmondásos kép alakul ki. Vajda András a *Rachel* elemzésében (*Látomás-teremtés — jelképfőformálás*) szimbólum jelenlétét mutatja ki, de olyan okfejtéssel, amely aligha illik a francia szimbolisták szimbólumalkotására: „az önarckép vonásainak, tehát egy második jelentésszintnek a felismerése a pszichoportréban a látványra visszautalva annak átértelmezését, szimbólummá választ vonja maga után” (184). A szimbólumteremtés fő eszközének Vajda a látomást tekinti, a kép befelé mélyülő megjelenítését, a liturgikus jelleget, Rachel alakjának mitikus hőssé növelését. A szimbolista lírában valóban nagy szerepet játszik a látomásosság, Aranyból azonban hiányzik a kettős valóság tudata, így a *Rachel* nagymértékben közelében marad a Tompa-féle biblikus allegóriáknak. Zemplényi Ferenc szerint a Vörösmarty-féle vizionárius panteista romantikából fejlődhetett volna ki a szimbólum, s igazat is kell neki adnunk, ha Komjáthy egzaltált mámorára, extatikus líraiságára gondolunk. A francia szimbolizmus példája azonban azt igazolja (Baudelaire, Mallarmé, Verlaine

pályájuk első szakaszában a Parnasse hatása alatt álltak, s végleg soha nem szakadtak el tőle), hogy Arany törekvései a tárgyas el-tészet megteremtésére szintén elvezethettek volna szimbolikus kifejezőmódhoz. Ha az *Ősszel-ben* vagy a *Danté*-ban beszélhetünk egyáltalán szimbólumszerűségről, akkor ebben az irányban kellene folytatni a vizsgálódást. Szegedy-Maszák Mihály meggyőzően bizonyítja a *Lejtőn* modernségét és más ver-sekkel kapcsolatban is beszél szimbolikus jellegéről. Végeredményben hiányzik a tanul-mányírók egységes szimbólum-felfogása, amit nem csodálhatunk különben, hiszen egy-egy nemzeti irodalom belül (pl. a francia iro-dalomtörténetírásban) sincsenek tisztázva a szimbolista költészet határai. Még bonyolul-tabb a kérdés az egész európai lírafejlődés viszonylatában. Aranynál baudelaire-i szim-bolizmusról nem beszélhetünk, pedig Baude-laire-t nem egészen alaptalanul sokan csak a szimbolizmus előfutárának tartják, s úgy vélik, megmaradt a parnasszista és romanti-kus líra keretein belül. A Mallarmé vagy Rimbaud módján felfogott szimbolizmushoz pedig Arany sem jut el. A szimbólumszerűség és jelképszerűség kategóriáinak használata jog-sult Arany Bach-korszakbeli lírájával kap-csolatban, pontos elhatárolásokra volna azonban szükség, ha a kortársi francia szim-bolistákkal vetnénk össze. Indokoltabbnak látszik, ha már Arany lírájának „világiro-dalmiasítás”-áról van szó, az ötvenes évek-beli klasszicizáló tendenciában a parnasszista költészettel rokon jegyeket keresni, a kései lírában pedig esetleg az impresszionizmushoz közel álló tulajdonságokat fedezni fel.

Az *el nem ért bizonyosság* verselemzései magas színvonalú, szuverén alkotások, melyek sikerrel viszik végig koncepcióikat. A verselemzés műfajából következően vitázni nem is igen lehet velük: módszerük tudomá-nyos és eredményes, a felvett szempontok nem idegenek a művektől. Az egyetlen vers világában elinduló elemzést csak követni lehet, dicsérni tájékozottságát, érzékenységét, komolyságát, más útírányt javasolni feles-leges akadékoskodás volna. A menet közben érintett problémák azonban néhány helyen ellenkezésre, továbbgondolásra ösztönöznek. Szörényi László kitűnő érzékkel látja meg, hogy Arany világnézetét, vallásosságát az utóbbi időben kevésbé vizsgálták, ezért hosszú fejezetet szentel a kérdésnek. Sikerül is hitelesen, megnyugtatóan meghatározni ezt az „erkölcsi jeccesedő vallásosság”-ot, mely idegenkedett a transzcendenciától és amelyet még nemzeti felelősségérzet színez. Rendkívüli alapossággal sorra veszi azokat a népszerű teológiai, vallás-erkölcsi műveket, amelyek szellemében nevelkedett Arany. Az Arany-filológia nagyszabású produkciója ez még akkor is, ha látni való: az eredmény

nincs arányban a befektetett energiával. A korabeli források kikutatása nem vezet szá-mottevő új eredményhez, viszont bizonyítja s cáfolhatatlanná teszi a már korábban is elterjedt vélekedéseket. Talán a „vallási pesszimizmus” kategóriájával lehetne vi-tatkozni némileg (228). Arany éppen abban tér el az igazi vallásos gondolkodástól, hogy pesszimista. Hiszen Job történetében sem az elkeseredettség a döntő vallási szempont-ból, hanem a töretlen, s végül boldogságot, megelégedést eredményező hit. Az Új Szö-vegség tanítása még éppen nem lehet pesszi-mista: a megváltás, az örök élet nem csüg-gedést és elkeseredést vált ki a hívőből. Arany tehát elfogadja a vallásból mindazt, ami erre a világra vonatkozik (öntökészeti-tés, zúgolódás nélküli szenvedés, erkölcsi parancsok), a túlvilági jutalomban azonban nem hisz, vagy legalábbis nem mindig hisz. A kettős kifosztottság érzete kergeti pesszi-mizmusba, hogy e világi eszköziséért a túl-világ sem kárpótolhatja. Pesszimizmusa tehát a keresztény vallás melletti őszinte és mély vallomása ellenére is elválasztja a val-lásos gondolkodástól. Túlzónak tűnik az a megállapítás, hogy Arany az *Ez az élet egy tivornyában* megbánta volna erényes életét (218). Szomorkodhatott, kesereghetett, de nyilván jól tudta, hogy személyiségének integritását, erkölcsi és művészi egységét nála csak ez biztosíthatta. Nem bizonyos, hogy az „Örömeim poharát” a *Visszatekintésben* teologikus értelmű és az Úrvacsoraosztásra vonatkozik (217). Inkább a következő sorok-ban foglaltak megfogalmazása igen gyakori toposz formájában. A fájlalt módon nem teli pohár aligha vonatkozhat az Úrvacsora-osztás kelyhére, melyben Krisztus vérévé lényegül át a bor.

Nem érdemes Arany kompozíciós kész-ségét a *Toldi szerelmével* mérni (294). A *Toldi estéje* és a *Buda halála* kompozíciós remeklése vitába száll azzal az állásponttal, hogy Aranynek gyenge oldala a kompozíció. (Erre később Szegedy-Maszák Mihály is utal.) A *Toldi szerelme* negatív szélsőség az ismert okok miatt (Ilsvay romlott anyaga, többszöri újakezdés, egységes szemlélet és lendület hiánya, a költői erő öregedéssel magyarázható lankadása). Egy másik probléma visszavezet egy már tárgyalt kérdés-hez. „Sem Vörösmarty, sem Petőfi romanti-kájának eredményeit nem építette be eléggé költészetébe” (318). Szerintünk Arany ötve-nes évekbeli lírája romantika utáni jelenség, ily módon tehát Arany nem „leértékelté” Vörösmartyt, hanem szükségszerűen haso-nult el tőle. Aranyak Vörösmartyhoz való viszonyában szerepet játszik a nyelvújítás előtti magyar költészethez való vonzódása, stílusbeli meghaladás (ez Petőfinél is leját-szódik a *helység kalapácsában*), illetve bizo-

nyos általánosabb antiromantikus szemlélet. De semmiképpen nem lehet nála az ismeretek, az asszimiláló szándék hiányát feltételezni. Az a mechanizmus ez, amit Sklovszkij úgy ír le, hogy az irodalomban az örökség nem apáról fiúra, hanem nagybácsiról vagy nagyapáról száll át. Brunetiére pedig egyenesen az irodalmi fejlődés magyarzó elvének tartotta a megelőző korszak izlésétől való elszakadást, elhasonulás szándékát. Arany bizonyos fokú provincializmusának kérdése (304) bővebb kifejtést érdemelne. (Belátjuk, erre a kötet terjedelme nemigen adott módot.) Az, hogy „mindig is csak a magyar olvasók láthatják meg benne a nagy költőt”, még nem föltétlenül provincializmusának bizonyítéka. Igaz, „a német, angol s francia irodalomról azt hitte, hogy »leszámítva egy-két világhírű celebritást« semmivel sem különb a magyarnál”. Itt azonban figyelembe veendő, hogy az idézet magánlevélből való, hogy sok, provincializmussal aligha vádolható nagy alkotó „tévedt el” hasonlóképpen a számára kortársi világirodalomban, hogy a XIX. század derekán felnőtté váló magyar kultúra éppen akkor óriási mohósággal asszimilálta (fordítások) az elmúlt évszázadok nagyjait (Arisztophanész, Shakespeare, Molière, Goethe), s ezenközben Arany törvénytörően kevesebb figyelmet fordíthatott a korabeli irodalomra. Konkrét tévedéseit (Baudelaire, Balzac) erkölcsi szempontjuk, a hazai irodalomra való vonatkoztatásuk magyarázza, bár nem menti. Talán nem volt ábránd Arany részéről, hogy az ötvenes években a nemzet elvárására épített (311). Igaz, az irodalom teljesen szétzilálódott, a birodalmon belül a magyarságot ismét a „nép” rangjára fokozták le, megfosztották nemzeti intézményeitől. De barátai (Gyulai, Kemény, Eötvös, Jókai, Tompa) ébren tartották benne egy szélesebb olvasóközönség reményét, s egy művészi és erkölcsi értelemben magasrendű irodalom létfontosságú voltát. Igaz, hogy eposzelmé-

letét „egy valamikori, egységes, osztálykülönbségektől mentes, vitézi nemzet ábrándjára” építette (308). Igaz, hogy történetietlenül eszményítette a múltat, de még ez sem feltétlenül naiv és anakronisztikus jelenség a XIX. század derekán. Fehér Ferenc bizonyította be Dosztojevszkijről szóló könyvében (*Az antinómia költője*), hogy a polgári individualizmus (mellyel összefüggésbe hozható pl. a *Kertben*) válságba jutásakor törvénytörően merül fel az elvesztett vagy múltba vetített közösségiség igénye.

Méltatlanul kevés szó esett a kötet néhány verselemzéséről, például az Újhelyi Máriaéről, pedig talán éppen ez a legszerveesebb, legadekvátabb interpretáció. Szőrényi László és Szegedy-Maszájk Mihály tanulmányai azonban kivételes figyelmet érdemeltek. Nemcsak azért, mert ezek a legterjedelmesebbek, hanem azért is, mert az Arany egész pályáját, irodalomtörténeti helyét érintő kérdésekben legtöbb újat mondanak, felkészültségük, elméleti érzékük, „konceptiózusság”-uk egyáltalán nem kezdő tudóshoz illő. Az *el nem ért bizonyosság* minden szerzője úgy érezheti, hogy nemcsak Arany lírájának megismeréséhez járult hozzá, hanem hogy a magyar irodalomtörténetírásban jelentősnek számító esemény részese. Egy új irodalomtörténet-generáció fogott a XIX. századi magyar irodalom feltérképezéséhez. A klasszikus irodalmat lehet úgy „modernizálni”, hogy bizonyos előremutató vagy a kortárs világirodalommal megegyezően újszerű elemeket tárunk fel, s ezzel közelebb hozzuk a mához, és lehet úgy, hogy új, mai módszerek, korábban nem ismeretes eljárások és szemlélet segítségével tárjuk fel értékeit. A kötet mindkét funkciót teljesíti: modernebbnek és modernebbül látjuk Arany ötvenes évekbeli líráját általa. Az *el nem ért bizonyosság* bizonyosságot elért fiatal tudósok imponáló csoportos bemutatkozása, méltán váltja ki az olvasók tiszteletét és rokonszenvét.

Imre László

AGÁRDI PÉTER: RENDISÉG ÉS ESZTÉTIKUM

Gyöngyösi István költői világképe. Bp. 1972. Akadémiai K. 238 l. (Irodalomtörténeti füzetek, 78.)

A szerző a címben is érezteti, hogy nem egyféle „Gyöngyösi-monográfia” létrehozása volt ezuttal a cél; inkább olyan „polemikus könyvtanulmány”, céltudatosan igényes, „vitaírtatót” akart az olvasókhöz juttatni, amelyik egyik oldalról a kor fő kérdéseit, a század irodalmának mozgató rugóit ragadja meg; és amelyik a másik oldalról Gyöngyösit tartja meg fő témául oly módon, hogy koncentrált témaszűkítésben Gyöngyösi költői

világképének s nemesi rendi szemléletének taglalását helyezze előtérbe. Eme felfogásból fakad, hogy a dolgozat részben történeti (társadalmi, irodalom- és kultúrtörténeti), részben esztétikai elveket követ. Átfogó irodalomtörténeti, filológiai vizsgálatra nem vállalkozik, teljességre nem törekszik. Ám sajátos szempontjait illetően mélyre ás, és az e téren elért eredményei alaposan indokoltan elismerésre méltóak.

A munka fő kérdésköre és új eredménye főként az egységes eszmei-művészi világkép megközelítésében, a XVII. századi rendiség és esztétikum összefüggéseinek felismerésében, valamint közelebbről Gyöngyösi nemesi-rendi szemléletének és a dekoratív allegorizálás módszerének egymáshoz kapcsolódásában domborodik ki.

Nem akarja „lezárni” a felismert problémamegoldásokat; esetenként még komplexebb elemzésekre hív fel, máskor kritikái észrevételeket tesz, de végleges, merev elhatárolástól óvakodik. Innét is adódik, hogy ha Agárdi munkájából nem egy tétel s nem egy körben vitát, ellenzést, ellentmondást és megkérdőjelezést vált is ki, az feltétlenül még további, még helyesebb felismerés keresésére hív fel.

A könyv anyagának elrendezése igen logikus és célszerű: A bevezetőben a Gyöngyösi-kutatás múltját és a Gyöngyösi-művek hitelességének tárgykörét elemzi mintegy kitűnő alapvetésként a további tevékenységhez. A Gyöngyösi-életmű tárgyalását — mely a munka nagyobb részét teszi ki — három összefogó egységben adja: 1647-től 1664-ig, az első kezdeti szakaszt, az Ovidius-fordítások „esztétikájá”-val jelzi; 1664-től 1684-ig a második szakaszt, a költői fő alkotó-korszakot a „rendi világkép művészi tükrözésének jegyében” rendezi; s végül az 1684 és 1704 közötti „utolsó pályaszakasz” adott kérdésköreit fogja össze. Minden „nagy” mű (*Murányi Vénusz, Kemény János, Thököly-ének, Palinodia* stb.) elemzése a középső pályaszakaszban kap helyet, kivéve a *Rózsakoszorút* (és a *Csalárd Cupidót* s a *Charliát*), amely szükségszerűen a harmadik szakaszba kerül. A mű befejező része a Gyöngyösi-életmű néhány átfogó kérdését világítja meg: Így a „szerelem epikusá”-nak, Gyöngyösi „művészi módszerének”, költészete „társadalmi-ideológiai hátteré”-nek és arculatának problematikáját vázolja.

Hiányzott már újabb szakirodalmunkból a Gyöngyösi életművét s értékkelését közelebbi revízió alá vevő munka. Lemérhető e dolgozat nyomán, hogy a múlt kutatása és irodalmi, értékelő tevékenysége Gyöngyösi körül úgy sarkosodik ki, hogy Toldy Ferenc, Arany János, Riedl Frigyes, Badics Ferenc és Trencsényi-Waldapfel Imre szempontjai máig iránymutatóak maradtak, és csak helyesljük Agárdi Péter eljárását, amikor az ő általuk adott gondolatok s ötletek előbbre vitelét, önálló továbbfejlesztését és főként esztétikai síkon való kiépítését, Lukács György téziseit alapul véve vállalni tudta.

Említettük a dolgozat legfőbb eredményeként, hogy a Gyöngyösi-életmű lényegét és hátterét a rendi, középnemesi ideológia és politika sajátosan kiformalódott szemléletében jelölhetni meg. Idevágó fontos tétel-

ben elismeri, hogy a középnemesi-rendi szemlélet fejlődésvonalát jellemzik még jó ideig válságok és instabilitások, jóllehet annak egyre nyíltabbá válását bizonyítja. Ilyen értelemben a témakör lényegével egyetértünk: a szerző kitűnően mélyíti el Trencsényi-Waldapfel Imre, illetőleg a marxista irodalomtudomány érintőleges megállapítását, miszerint Gyöngyösi a „nemesi eszmei költői tudatosítását” végezte el, s hogy életműve maradandó hatása éppen annak a nemességnek körében áradt szét, amelyek hosszú ideig nélkülözhetetlen alapot nyújtott a már más igényű irodalom ki-fejlesztéséhez. Fenntartásaink az érintett témában ott adódnak, amidőn a nemesi-rendi szemlélet fejlődésének szerintünk hosszabb, elhúzódó folyamatait túlzottan is sűrítve, egyszerre és egy helyütt végrehajtottnak látjuk a dolgozatból. Továbbá csak Gyöngyösi szerepéhez, életpályájához koncentráva a témát; a fejlődési irányt leszűkítettnek érezzük. „Szinte látványos hirtelenséggel — írja — objektíválódik egész művek, sőt egy életmű lényegévé a középnemesi világkép...”, s további érvelése nagyon sok meggondolkoztatót vonultat fel a század gazdasági-társadalmi, politikai és ideológiai változásaira. Így a levont következtetések feltétlenül nagy mértékben hozzájárulnak a szerintünk huzamosabb folyamat tisztánlátásához is. Hajlunk afelé azonban, hogy az író életpályájának s működésének mozzanatait és műveinek hatását egymástól fokozottabban elválasszuk, vagy mindenképpen megkülönböztessük. Gyöngyösinek ugyanis a csak halála után, esetleg évtizedek múltával, a XVIII. században bekövetkező, közelebbről a középnemesi rétegekre gyakorolt hatása mindenképpen kiemelendő. Erre utal Horváth János is: „Gyöngyösi a XVIII. század folyamán népszerűsödik el”. (Amadé, 672.)

Gyöngyösi a maga korában, életvitelében és költészetével egyképpen kötődött még a nemesség felsőbb és középső rétegéhez is, s attól függően foglalatunk állást, ahogy a szakirodalom oly sokszor emlegetett „fami-liáris, opportunistá udvaronc” ítéletét vagy a jelen köznemesi osztályfelfogást valló, „tudatosan író politikus költő” megítélést helyez-zük erőteljesebb megvilágításba. Egyetértünk viszont a szerzővel abban, hogy a költő mű-veinek oldottabb mondanivalója és a szétára-dóbb barokk jegyek folytán is, egy tágabban értelmezett társadalmi rétegnek s olvasó-közönségnek az igényeit egyaránt ki tudta elégíteni, és hogy a folyamatban a kicsengés feltétlenül a középnemesi felfogás irányába tolódik.

E témakör egyik jelesen bemutatott problémája az ún. nemesi önkritikát kifejező „elfajzás motívum”. Sokoldalúan és meg-

győzően láttatja Agárdi ennek a motívumnak Gyöngyösinél és a tőle a XIX. századhoz vezető úton jelentkező megnyilvánulásait. Érdekes lenne e motívumoknak Gyöngyösi előtti és hozzá vezető elemeknek behatóbb elemzése is, hogy az író szerepét, „fordulathozó” mivoltát közelebbről lássuk.

Ugyancsak e témakörben még további izgalmas vizsgálatra hív fel a szerző, amikor Gyöngyösinél a Trencsényi-Waldapfel Imre felvetette „kurucos mellézköngye” kérdését közelíti meg újabb érvekkel. A magyar középnevesi rendiség művészi felépítményének bemutatott elemei és egyéb mozzanatok ugyanis — mint írja — a rokonítás túlerőltetése nélkül „jogossá teszik a nemesi kuruc költészettel kapcsolatos analógiát”.

Sok ellentmondással terhes a szakirodalom Gyöngyösi fő műfaji törekvésének megítélésében. A szerző nem kerüli meg e fontos kérdést sem, s különösen megragadó az eposzi szándék művészi bukásának indoklása Gyöngyösinél Zrínyivel ellentétben. A lehanyatlás okát helyesen „a világgép szétesésével”, a „perspektíva gyökeres megtörésével” okolja meg. Más kérdés e lehanyatlás utáni verses, majd prózai epikának felvázolt problematikája, amelyhez a jövő még teljesebb megoldást, átfogóbb vizsgálatot hozhat. Szerintünk Gyöngyösi ebben az epikaátalakulási folyamatban csak a kezdő átmeneti lépést teszi meg, pótolja jobb híján a hiányzó szórakoztató epikát, a világi, érdekes, főleg szerelmi tematikájú szépirodalmat, szépprózát. Megmarad azonban műfajilag „epithalamiumnak”, s „verses regény” mivoltát már csak elbeszélő adottságainak gyengeségénél fogva sem lehet számításba venni. A Gyöngyösi szava szerinti „leleményes toldalékok” alkalmazása, „közbevetése a históriába” viszont a kispikai fejlődés egyik mozzanatára utal nyilvánvalóan.

Gyakori tétele a Gyöngyösi-irodalomnak a szerelem- és nőbrázolás igen fontosként számon tartott kérdésköre. Agárdi Péter célkitűzésében nem elsődleges ez a téma; vallja, hogy a szerelem csak „látszólagosan” uralkodik az írónál, minthogy ez lényegében szervesen beépül a költő köznevesi struktúrájába; s a szerelem „társadalmisítása” történik meg. Vallja továbbá, hogy „Gyöngyösi emeli be a szerelmet a nemesi világgép struktúrájába”, ami a tárgy fontosságát húzza alá, mégis úgy véljük, hogy további, több irányú megközelítés még újat tud hozni e kérdéskörben.

Nem szeretnénk a „barokk szederinda” értelmezésébe belebonyolódni. Gyöngyösi barokk voltát oly sokszor, oly különböző módon mutatták már be. Agárdi szolidan mértéktartó. Valóban a feloldottság és dekorativitás Gyöngyösit már a „lehanyatló” barokkhoz hozza közel a „monumentalitás”

oldaláról, de még csak éppen hogy a kezdeti lehanyatlás tanúi vagyunk nála, hiszen a monumentalitás látszatához akar ragaszkodni a költő, csupán tárgya nem megfelelő már hozzá. Részünkről tehát Gyöngyösi esetében még nem beszélhetünk „késő barokk dekoratív kompozícióról” (Nagy László nyomán), mert annak jelentkezése csak egy későbbi periódusban következik be, bárha Gyöngyösi művei azt az ízlést is ki fogják szolgálni.

A szerző az egész Gyöngyösi-oeuvre művészi módszerében a dekoratív allegorizálás tendenciáját jelöli meg — Lukács koncepciója nyomán —, mint amely jegy a markáns egységet biztosítja. Az e kérdéskörben nyújtott elemzése, főként esztétikai kategóriákkal, olyan új kísérlet, amelynek eredményei máris dicsérreltel lemérhetők, de egyszerűsége a jövőre is hasznos biztatást tartogatnak. Mindenestre fontos annak bemutatása, hogy mennyire összefügg e művészi módszer allegorizáló jellege a nemesi-rendi erkölcs-központú világgéppel.

A dolgozat egyik lényeges, újat adó igényű témája a *Rózsakoszorú* értékelése. Ez a Gyöngyösi-mű 1957 után, a barokk újraértelmezése nyomán joggal előtérbe került, és feltétlenül indokolt volt messzemenő elismerése. A szerző alapos érvelése alátámasztja ennek a rózsafüzér titkait figyelemre méltó művésziességgel megéneklő írásnak remekmű voltát, s eljut a *Rózsakoszorú* sajátos realista „diadalá”-nak bizonyításához. Annak ismeretében, hogy a szerző hangsúlyozza itt a „minden túlértékelés nélkül” megjegyzést, nincs bizonytalanságot, befeszítettséget érzünk e tétel bizonyításában, meggyőző erejében. Ugyanakkor elemzéseinek jó néhány pontja igencsak előreviszti a téma alaposabb felmérését: így pl. a vallásos tárgy világivá válásának lehetőségét; és ugyanezen tárgy művészi színvonalának magasabb nívóra jutását gazdag érveléssel láttatja.

Mit nyújt Agárdi munkája Gyöngyösi életművének marxista értékeléséhez? Egy újszerű tudományos értelmezés igénye feltétlenül adva volt Gyöngyösivel szemben még a marxista irodalomtörténet megállapításaihoz képest is. Szerzőnk ennek az igénynek valóra váltásában lényeges szerepet vállalt. Kétségtelenül általa előbbre lépett Gyöngyösi életműve az értékrendben, aminek vitatható, problematikus részei is adva vannak. A költő ténylegesen meglévő — s a szerző által is jól látott — negatív adottságai például nem mindig szembesülnek kellő súllyal az újszerűen kimutatott erényekkel; esetleg az értékelésnek egy bizonyos „felhangolt” formája alakulhat ki az olvasóban stb. Mindez azonban semmit sem csökkenti a részlelmények egészében mértéktartó, kiegyensúlyozott voltát. *Gyenis Vilmos*

Csapodi Csaba: A „Magyar Codexek” elnevezésű gyűjtemény (K 31—K 114) Bp. 1973. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Katalógusai, 5.) 133 l.

Az Akadémiai Könyvtár kéziratos állományát feltáró katalógusok sorában — Balázs Béla, Zalka Máté hagyatéka, a Vörösmarty- és Csokonai-levelezés, az Ady- és a Bolyai-gyűjtemény után — most az a kollektív kerület földolgozása, mely a régi magyar irodalom kutatói részéről a legnagyobb érdeklődésre tarthat számot. A füzet eredménye is, megmutatója is annak a derekas rendezés és feltáró munkának, mely az utóbbi esztendőkből tudományos életünk e műhelyében folyt, s melynek nyomán új, egységesebb és áttekinthetőbb arculatot kapott többek között a „Magyar Codexek” nevű szak is. Ez az idők folyamán meglehetősen vegyes tartalommal telítődött fel, ezért most ésszerűen kiiktatták belőle az újabb korú, ma már kevésbé értékes másolatokat (ezek az anyagnak több mint felét tették), kiegészítették néhány különleges értékű darabbal, a magyar nyelvemlékekkel (1550 előtti magyar nyelvű oklevelek, magyar szövegeket tartalmazó kódexek, ősnymtatványok stb.).

84 kötetet foglal most magában a gyűjtemény. Első a Besztercei Szójegyzék, utolsó a famózus Rohonci-kódex, közül pedig — hogy csak néhányat említsünk — Vér András menedéklevele, a Guary-kódex, a Gyöngyösi-, a Virginia-, a Czech- és a Lányi-kódex, az Érsekújvári-kódex, Molnár Albert autográf versei, Wathay énekeskönyve, a Detsi-kódex, Beniczky Péter versei, a Wittnyédy—Zrinyi-leveleskönyvek, a Vitorisz-kódexek, Petrőczy Kata Szidónia versei, Cserei saját kezű Históriaja és jegyzőkönyvei.

Az érték maximális részletességre és pontosságra kötelezte az összeállítót, aki e kötelezettségének maradéktalanul eleget is tett. Annál is örvendesebb ez, mert a leírt kötetek túlnyomó többségéről eddig nem volt modern igényeket kielégítő leírásunk, tekintélyes részéről pedig semmilyen sem. (A kiadvány természetéből következőleg a sajtóhibák elkerülhetetlenek: forgalmi 7. lap, *precaltrum* 8. lap, a következőzön S- - -pta nyilvánvalóan S[*cri*]pta; Szantpáli 32. lap; a mutatóban Czenstochowa. A névmutató számai sem föltétlenül pontosak: Sasvári Dezső 79. lap, Szerémy Illés 69. lap; — persze, nem böngészünk végig.) A címadatok és a kötet szorosan vett bibliográfiai leírása után minden tétel tájékoztat az írás, a díszítés, a kötés, a keletkezés helye felől, ismerteti az egyes részeket tartalmát, megadva a kezdő és záró szavakat, megjegyezve a részletre vonatkozó különös tudni-

valókat. A tétel második része alaposan — olykor kisebb tanulmányhoz illő alapos-sággal — értekezik a possesszorokról, a kötet történetéről, levéltári forrásokról is utalva, felsorolja a kiadásokat, a kötetre és a benne foglalt egyes darabokra vonatkozó, lehetőleg teljes irodalmat. (Egyik-másik tétel több lapra terjed.) Ez egyben súlyos adósságokra is figyelmeztet: még nincs nyelvemlékeink mindegyikéről kiadás (K-38, 48, 49, 50, 52); igen sok írás — a legfontosabbak közül is — nyolcvan-száz évvel ezelőtt vagy még régebben látott utóljára napvilágot (K-31, 33, 35, 36, 39, 40, 45, 46, 47, 51, 52, 100. stb.); nem egy akad, melyről a tudományos irodalom egyáltalán nem vagy alig vett tudomást (K-38, 44, 48—52, 53/III, 57, 60, 63, 73, 75, 93, 97, 103—105, 106. stb.). Az is elgondolkoztató, mily kevésbé tudunk „betörni a világpiacon” azzal a készlettel, amit szerte Európában szívesen fogadnának. A nemzetközi érdekű szövegek túlnyomó többségét csak magyar szempontból tártuk föl, az idegen nyelvű közleményeket az újunkon összeszámolhatjuk, az anyagot hasznosító külföldi kutató meg éppenséggel alig-alig akad.

A kötetet kísérő apparátus a legszükségesebbre szorítkozik. Névmutató van (külön a tulajdonosokról meg a scriptorokról), van egy konkordancia a régi és az új jelzetek között. Itt valamivel több nem értett volna. Nincs mutató a kezdősorokról, legalább a versekéről. Többnyire hiányoznak az utalók (Somorja—Samarja), holott a régies és modern írásmód különbsége (Beokeni—Bekény, Zeghedinus—Szegedi és számos hasonló) a külföldi olvasó számára egyes neveket szinte föltalálhatatlanná tesz. Az idézett incipit- és explicit-szövegek mutatkozásában is van némi következetlenség (Aranyszájú Sz. János a 14. lapról megtalálható, Alexander Magnus a 8.-ról nem, a személynevek általában föllelhetők, a helynevek nem). Mindez, persze, kevésbé lényeges. A magyar antikvitás kutatói egy ezután már nélkülözhetetlen kézikönyvvel gazdagodtak, s föltámadt a remény arra, hogy a többi — régi anyaggal hasonlóképpen gazdag — könyvtárunk számára sem lesz lehetetlen ilyen tárgyú és színvonalú kiadvány közreadása. *Kulcsár Péter*

Chronica Hungarorum. Finita Bude A. D. 1473 in uigilia penthecostes per Andream Hess. Hasonmás kiadás. Utószót írta: Soltész Zoltánné. Fordította: Horváth János. Bp. 1973. Magyar Helikon — Európa K. 138, XVII. l. 67 faksz. levél

A magyarországi könyvnyomtatás félezer éves évfordulója alkalmával számos kiadvány látott napvilágot, amely ezzel a neve-

zetes jubileummal több-kevesebb kapcsolatban áll. Ezek közül kimagaslának az első hazai könyv, a *Chronica Hungarorum* hasonló kiadásai. Az 1473. június 3-án Budán Andreas Hess műhelyében elkészült kötet fakszimile formában történő közreadására Soltész Zoltánné rövid, francia nyelvre fordított nyomdatörténeti előszavával, 1972. évszámmal a nemzetközi könyvnev alkalmazásával került sor. A hazai könyvnyomtatás 1973. évi évfordulójára azután a krónika hasonló kiadása mellett annak szövegét magyar fordításban és a nyomdatörténeti utószót bővített formában jelentette meg a Magyar Helikon kiadó.

A két kiadás fakszimile része lényegében azonos, mert technikai okok miatt a kiadó a magyar változatban már csak a legutolsó lap kézirásos szövegének beemeléseivel tudta honorálni a francia szövegű kiadással kapcsolatos korábbi kritikai észrevételeket (vö. *Magyar Könyvszemle* 1973. évi 2. sz.).

Az utóbb megjelent magyar változat különös értéke, hogy amivel az első szövegkiadás (Podhradczky József: *Chronicon Budense*. Buda 1838.) és az első hasonló kiadás (Fraknói Vilmos gondozásában: Budapest 1900.) adós maradt, a *Chronica Hungarorum* szövegének magyar fordítását is közreadta. Erre különösen nagy szükség volt, hiszen a latin nyelv ismerete az utóbbi évtizedekben egyre rohamosabban háttérbe szorult. Horváth János avatott fordításában a krónika magyar szövegében teljes terjedelmében új életre kelt, és mindenki számára érthetővé és közvetlenül hozzáférhetővé vált. Ez jól olvasható és gördülékeny stílusban tudományos igényességgel a legnagyobb hitelességgel adja vissza az eredetét.

A fordítás szempontjait és módszerét Horváth János a kötetben röviden ismertette (138—139.). Ezen belül külön figyelmet érdemel, hogy „az egyes régies és latinus személy- és helyneveket a fordításban többnyire a ma használatos magyar alakjukban adtuk meg. Ezzel egy sereg névmagyarozó kommentár, ill. jegyzet volt megtakarítható”. Ez valóban igen szellemes és gazdaságos megoldás, aminek következtében „a magyar fordítás — ebből a szempontból — a szöveg-magyarozat funkcióját is magára vállalta”. Horváth János ugyanilyen nagyfokú mérték tartást tanúsított írása terjedelmét illetően is a kiadványban a krónika eredetéről szóló rövid összefoglalásban (137—138.). Ebben rendkívül sommásan ad világos áttekintést az összefüggésekről, amely a Hess-féle kiadás és a többi krónika szövege között megállapítható.

Soltész Zoltánné nyomdászattörténeti utószavában — elsősorban Fitz József monográfiája (*Hess András, a budai ősnymdász*. Budapest 1932.) nyomán — összefoglalta a

budai műhelyre és annak fennmaradt termékeire vonatkozó eddigi megállapítások lényegét, amelyet saját kutatási eredményeivel egészített ki. Így sikerült tisztázni, hogy a *Chronica Hungarorum*-nak a római Accademia de Lincei-ben levő Biblioteca Corsiniana-ban őrzött példánya a neves Rossi-féle könyvtárból származik.

Külön kell szólni az új hasonló kiadások kiállításáról. A rendkívül izléses védőborító anyagában és kivitelében megegyezik a kötetablák burkolatával: világosszürke, enyhén folyhos papíron fekete felírat mind a gerincen, mind az első táblán, az utóbbin még egy arany Aldus-levéлке. A gondos besztású címlap ezt a levélkét a címszöveg mellett, valamint — kisebb fokozatban — a szövegrészek között elválasztójelként a könyv külső kontónsán használt szürke színben „visszhangozza”. A kötet belső tipográfiája is figyelemre méltóan gondos és szép. A magyar könyvnyomtatás nagy jubileumára megjelentetett munka megtervezése Szántó Tibor ízlését, kivitele pedig a Zrínyi nyomdát dicséri. *Borsa Gedeon*

Bertók László: Így élt Csokonai Vitéz Mihály. Bp. 1973. Móra K. 208 l.

Tüskés Tibor: Így élt Zrínyi Miklós. Bp. 1973. Móra K. 200 l.

Sokáig úgy látszott, hogy a hagyományos ifjúsági életrajz-regény társadalmi átalakulásokkal, a fiatal olvasóközönség táborának szélesedésével s mindig újabb és újabb cseréjével dacoló hatalmát nem törli meg semmi. Hiába dúltak az elmúlt évtized során ama szenvedélyes, viharos viták, amelyeknek tétje egy tárgyilagosabb, arnyaltabb történelemszemlélet érvényrejuttatása volt, hiába feszítették szét ezek a néha túl hangos eszmecserék a különféle hazai tudományos műhelyek falait, hiába inspirálta és erősítette ezt a folyamatot az irodalom s különösképpen a filmművészet, a hagyományos ifjúsági életrajz-regény — ha más-más koncepciók jegyében is, de könnyed, egyértelmű fordulatot cselekményre támaszkodó, az ellentmondó tényekkel nem törődő, eszményítő módszerében változatlanul — mint valami régies formájú, ám szükséges használati tárgy kikezdetlenül állt a helyén. Pedig a fiataloknak szánt olvasnivalók gazdája, a Móra Ferenc Könyvkiadó már régóta érezte e téren a megújulás szükségét: a *Nagy emberek élete*-sorozat a sejtethető elképzelések szerint szakítani kívánt a konvenciókkal; elemzőbb, tárgyyszerűbb, ismeretekben gazdagabb biográfiákat szeretett volna az érdeklődő-eszmélkedő tizenévesek kezébe adni. A sorozat egyenletlen színvonalra — a skála

a lélektelen rutinmunkáktól, a tisztos szorgalommal, de ihlet nélkül teljesített feladatmegoldásokon át olyan remekig húzódik, mint Fodor András *Szólj költemény* című József Attila-könyve, amely újabb esszéirodalmunknak kimagasló, ám mindmáig nem eléggé méltányolt, elismert műve — egyben jelezte a szándék valóraváltásának nehézségeit is, legfőképp azt, milyen kevesen vannak az avatott tollú vállalkozók, akiket bensőséges érdeklődés, személyes vonzalom köt a választott témához s akik ugyanakkor nem érzik nyűgnek, szorító bilincsnek a kötelező szelekciót, az egyszerű, tömör fogalmazásnak a várható olvasóközönségre tekintő kiadó igényét. A nemrégiben útjára bocsátott, célkitűzéseiben a korábbihoz hasonló *Igy élt*...-sorozat irodalomtörténeti témájú köteteit figyelve, mintha nagyobb szerencse kísérné a kiadót (amiben azért az előzőn szerzett tapasztalatoknak is szerepe van): Fekete Sándor jól sikerült Petőfi-pályaképe, az *Igy élt a szabadságharc költője* után a Csokonai- és a Zrínyi-életrajz kitűnő, rangot adó folytatás.

*

A Csokonai-könyv nem sokkal a költő születésének kétszázadik évfordulója előtt jelent meg, a régtől óhajtott Összes Munkákkal szinte egyidőben. A hamarosan rákövetkező ünnepi megemlékezések, tisztelegő tanulmányok, írói vallomások folyamatán végigteljesítve Bertók László szerény terjedelmű, a sorozat szempontjaihoz mértéktartóan igazodó művének nem csekély érdeme, hogy a belőle kirajzolódó költőorsó és a jó néhány héten át legkülönfélébb reflektórokkal bevilágított — nyugodtan mondhatni — teljes fényben álló Csokonai-kép közt nincs lényeges eltérés; az életrajz fontos dolgokban sehol sem egyszerűsít. Ez annál is inkább tiszteletre méltó, mert épp az utóbbi időben sokan és sokszor leírták, hogy Csokonai a felemás, eltorlaszolt magyar felvilágosodás igazi összefoglalója, hogy művészetében egész a végletekig feszül a parlagi valóság és a nagyszerű ideák ellentéte, hogy látványos egyszerűsége mögött sejtelmes távlatok húzódnak; röviden, hogy kivételes jelentősége áttetszővé rendezett bonyolultságában rejlik. Mindezt a művek részletes bemutatása-elemzése nélkül érzékeltetni nem csekély dolog: Bertók Lászlónak is csak úgy sikerülhetett, hogy mielőtt a szűk ösvénynek nekivágott, alaposan bejárta a rengeteget, s mert maga is költő, művész-érzékenysége csak segíthette rátalálni azokra a helyekre, ahol az élet tényeiből-dokumentumaiból megsejthetők az alkotás titkai. Már a gyermekévek felidézésénél, a korabeli Debrecen rajzánál kitűnik, milyen természetes frissességgel elevenednek meg tolla alatt a holt, lexikális adatok: Csokonai apjának alakját

például idézett feljegyzéseinek izes-tömör stílusa szinte személyes ismerőssé varázsolja, ugyanígy a vásárra ígert könyvelőfizetési felhívások néhány szövegbe illesztett mondata is vagy a kálvinista Rómában akkor tájt megfordult erdélyi Bethlen Elek Naplójának a „fejrészemélyek” emlegetésétől kedves esetlensége miatt még hitelesebben ható részlete közvetlen tapasztalatát változtatja Csokonai szülővárosának XVIII. századi állapotát. A kollégiumi esztendőkrónikája (amelyből az évfordulóra közreadott tanulmányok egyedül a Földiné, Wespriéni Juliannának „Rozáliá”-val történő azonosítását kérdőjelezték meg) az iskolai hierarchia, az uralkodó házirend részletes felsorolásával kezdődik, hogy az ellentét aztán még világitóbb legyen a költő szellemi gyarapodása, alkatának belső fejlődése és a szigorú környezet között. Az efféle fejezetzáró mondatok, mint: „Kilenc órákor megszólal a csend, mindenki köteles lefeküdni. Utána csak az éjjeliőrök csizmája kopog az árkádok alatt. Csokonai rossz alvó, gyakran hallja, amint éjjelkor váltják egymást” — a korszakkal s a költővel először ismerkedők számára valószínűleg többet mondanak arról, miért látszik csaknem elkerülhetetlennek a két perrel előkészített kicsapatás, mint a történelmi periódus osztályvizonyainak, ideológiái áramlatainak — a könyvben egyébként megtalálható — vázlatos ismertetése. Az apró életrajzi mozzanatok szimbolikus értékének tudatában követi nyomon Bertók a bizonytalanságba induló Csokonai hanyattatásait is: a Pozsonyba tartó út állomási jó alkalmak arra, hogy száraz fejtegetések nélkül jelezze, kik lehettek abban az időben a költőt igazán értő olvasók. A „diétán” összesereglett főnemesség közönye így korántsem túldramatizált ellentét, hisz egyszerűen, a kommentárok segítségéről lemondva is könnyen belátható, hogy aki vidéki paplakokban otthonos, annak a palotákban előszobázni kell. Hasonlóképp mentes minden rossz magyarázgatástól a Lilla-szerelme története is, de ami a lényeges: az érzelem mélysége, a várakozás feszültsége, a csalódás fájalmának halálig tartó keserősége — az pontosan megfogalmazott benne s külön érdem, hogy nem kis részben a jól válogatott levélrészletek, versidézetek révén. Bizonyára mert a táj a szerző szülőföldje meg a könyv utószavában említett csurgói diákévek is közrejátszhattak abban, hogy a folytatás, a „rengeteg Somogyságban” ideiglenesen otthonra találó Csokonai portréja e mű legjobbjai része: a sokszor szinte naponként alkalmi verseket kanyarító poeta s a céljait, tulajdon minőségét pontosan ismerő költő egyazon figurájában többet mutat föl — s főleg a már-már tapintható közvetlenség szintjén — a megrekedt magyar felvilágoso-

dás ellentmondásaiból, mintha oldalakon át elemeznéd ez eszméáramlat hazai változatának természetét. Az utolsó debreceni évek leírásában az élete végét érző, munkái ki nyomtatásáért mégis maradék egészségét kockáztató Vitéz Mihály küzdelme, az egész biográfia hangvételéhez méltóan, minden eszményítést nélkülözően magasodik heroikussá, s noha Bertók egy diákkori, Csurgón született költeményének részletével zárja írását, a pályának, amelyet megjelenített, pontosabb metaforáját rejti már a könyv elkészülte után keletkezett, a *Jelenkor* 1973. decemberi számában publikált Csokonai-verse, ahol „mestergendás hazában fejled az isten füvei között” látja művének hőstét.

Tüskés Tibor Zrínyi-életrajza nyugodtan nevezhető az *Igy élt Csokonai Vitéz Mihály* ikerdarabjának: ugyanaz a tárgyilagos történelemszemlélet, biztos arányérzék, a dokumentumoknak, illusztrációknak ugyanaz a bensőséges ismeretre valló jó szemű kiválasztása jellemzi az egyiket mint a másikat. A feladat nehézségei azonban mások voltak itt, mint a fenti vállalkozás esetében; Csokonai útját lehetne érzelve, könnyes-patekusan, fölösleges magyarzkodásokkal megterhelve bemutatni, de alakjából kalandos, a romantika megkopott kosztümjébe bújtatott, mindenható tulajdonságokkal áldott hőst csinálni — legalábbis remélhetőleg — lehetetlen, Zrínyi Miklós sorsa viszont, mint számos rossz szépirodalmi iparosmunka (legutóbb egy kritikusoktól, közönségtől egyformán elmarasztalt tévéjáték) bizonyítja, szinte csábítóan kínálja ezt a lehetőséget. Tüskés Tibor ezen a kényes terepen egyetlen mondatnyit sem hibázik, úgy mutatja fel Zrínyi emberi nagyságát, hogy végig megőrzi ennek az életnek valódi dimenzióit, nem tagadja le, nem hallgatja el sokszor tragikus lemondásokkal járó konfliktusait. Módszere a választott téma és tulajdon habitusa szerint természetesen különbözik Bertókétól; az *Igy élt Zrínyi Miklós* szerzője — az anyag harmonikus tagolása mutatja — jó előre látta, hogy olyasvalakinek biográfiájába fogott, aki nemcsak a magyar irodalom múltjának egy fejezetét jelenti, de megadott neki a hatékony történelmi cselekvés, az országos politikában való részvétel esélye is. Ezért már a lelegején, a család eredetének, a bírtok gyarapodásának-védelmének ismeretébenél körültekintő historiográfiai alapozásba kezd, kitűnő érzékkel oldva fel olyan kusza, bonyodalmas kérdéscsomókat, mint a császárhoz hú, katolikus magyar főuraknak (így Zrínyi apjának) hadba szállását a harmincéves háborúban Bethlen Gábor hajdú ellen, vagy a törökök és a Habsburgok status quóra törekvő közös igyekezetét. A korán árvaságra jutott gyermek nevelődésének eseményei ugyanilyen szélesre tárt, de

határozott vonalakkal rajzolt háttér előtt peregnék, hogy aztán a pálya értéséhez nélkülözhetetlen, jól adagolt ismeretek biztonságában Tüskés Tibor tényeket vállaltó-összekapcsoló figyelme fokozatosan hősnéinek belső alakulását is vigyázza. Az 1636-os itáliai utazás szándékosan hangsúlyos részletében sikerül megörökítenie a pillanatot, amikor a tizenhét esztendőes fiatalemberből még minden lehet, hisz annyiféle iránt érdeklődik, s vagyona sem hiányozna, ám ugyanekkor éri tetten az ifjúra szakadó felismerést is, hogy ennek a teljességigénynek fönntartása török veszedelemtől fenyegetve szörnyű küzdelmet ígér; a sorsra, a küldetésre döbbenés szuggesztív előadásába szinte magától értetődően illeszkedik a Babits-idézet, a *Zrínyi Velencében* című versből. A körülmények kényszerét, amely a nagyra hivatott tehetségből előbb az építető, birtoknövelő, művészetet-tudományt pártoló főnemeset formálta ki, majd később, amikor a török nyomása erősödik s a Habsburg-oltalomba vetett hit megrendülőben, előugrasztja az országféltő, kétségbeesetten is dacos-elszánt, figyelmetető szavú költőt, Tüskés megint világos analízissel szemlélteti. Csáktornya s a Muraköz láttató erejű leírásán jól érezni szerzőjének dél-dunántúli eredetét, meg azt, hogy biográfiájának nemcsak szellemi, de földrajzi állomásait is alaposan tanulmányozta; a *Szigeti Veszedelem* tárgyalása pedig ökonómiáját dicséri, nem veszik el benne, úgy jelzi a mű szerepét-helyét a magyar irodalomban, hogy nem túlozza el jelentőségét Zrínyi életében. A költő kilobbanása természetesen azért továbbra is foglalkoztatja; miközben pontosan számot ad a politika prondjára lépő, horvát bán rangjáig emelkedő hőse küzdelmes sorsáról, nem hagy kétséget afelől — az *Adriai tengernek syrenai*a kiadásának történeténél, de különösen az utolsó versek említésénél —, hogy milyen formátumú alkotót temettek be az országos gondok. Másfelől a feladat hívását is teljes valójában érzékelteti, ezért képes Zrínyi prózáját, amelynek belső izzását, sodró lendületét a néhány találékonyan megválasztott idézet jól közvetíti, hosszas bizonykodás nélkül önkifejezésnek mutatni. Szinte már csak a megkülönböztetést szolgáló „költő és hadvezér” kifejezés így telítődik meg fokról fokra tartalommal, s az 1661-től nekilödulő eseményeknek, Új-Zrínyivár építésének, a téli hadjáratnak, franciákkal keresett kapcsolatnak minden lényegest magában foglaló krónikája — amelyben még arról is szó esik, honnan származott a nagyszabású vállalkozásokhoz szükséges jövedelem — fényesen igazolja Tüskés Tibor sokfajta közelítést alkalmazó módszerének sikerét. Ez a józan objektivitás óvja meg a halál közvetlen okának egyértelmű

eldöntésétől is; csak annyit állít bizonyosan, amennyi valóban az: a kursaneci erdőben tragikus, Magyarország függetlenségére nézve végzetes dolog történt. Kétségtelen, hogy ez nem tartozik a látványos megoldások közé, mint ahogy a Csokonai-életrajzból is hiányzanak a rossz beidegződésekre építő fordulatok — sok egyéb mellett ezért érdemel mindkét könyv figyelmet.

Lakatos András

Sándor Petőfi: Gedichte. Nachgedichtet von Martin Remané. Auswahl und redaktionelle Mitarbeit: Géza Engl. Mit einem Nachwort von Jörg Buschmann. Zweite Auflage. Bp. 1973. Corvina V. 368 p.

Majdnem sikerült a varázslat. Ezt a leg-szemléletesebben egy példán érzékeltethetjük. Köztudomású, hogy a *Tündérelőem* csupa muzsika, lebegés; a magyar verszene tökéletes érvényesülése.

„Egy hattyú száll fölöttem magasan,
Az zengi ezt az édes éneket, —
Oh lassan szállj és hosszan énekelj,
Haldokló hattyúm, szép emlékezet! . . .”

A német fordítás hasonló költői magasságokban kezdi:

„Ein Schwan ist's der hoch über mir hin-
schwingt,
der laut erschallen läßt sein lieblich Lied.
Sterbender Schwan, flieg langsam, singe,
klinge,
Erinnerung . . .”

A magyar *h-k* finom suhógásával a német *l-k, ng-k* talán egy fokkal édesebb dallama szinte egyenértékű; a közbevetett német mellékmondat ugyan egy árnyalattal reálisabb változatot sugall, idáig — mégis — optimálisnak látszik a fordítói megoldás. Izgatottan olvasnánk tovább. A folytatás azonban lehangoló: „... und tröste mein Gemüt”. Ennek semmi köze a vershez, Petőfihez, a szóttag- és a rímkényszer szülte. Hadd erősítsük állításunkat más jellegű példával:

„S dalszárnyon a lángérmények
Madárként szálltak szerteszét . . .”
„Wie Vögel flogen seine Verse
auf Schwingen in die Welt heraus.”

A fordító jól tudja, mit akar a költő; épp ezért sajnálhatjuk az oly sokatmondó összetett főnevek (melyekben a német nyelv bővelkedik), illetve az azokat érzékeltető megoldások elmaradását.

Lényegében jó fordításokból idéztünk; a „bravúr” hiányoltuk, az idegen költői világgal való teljes azonosulást, ami Arany

Jánosnak sikerült Shakespeare-tolmácsolásaival. M. Remané a formahű fordítások mellett tör lándzsát (*Élet és Irodalom* 1971. 25. szám), a forradalmár költőket szereti. De akkor miért egyszerűsíti Petőfi forradalmi verseit? Miért értelmezi azt, ami a vers szövegéből természetszerűleg következik?

„Előre hát mind, aki költő,
A néppel tűzön-vízen át!”
„So führt das Volk daran, ihr Dichter,
durch Feuer, Flut und Wüstensand(!)”

Egy gondolat bánt engemet . . .”
Ein Angsttraum quält mich . . .”

Kérdéseink-kifogásaink azonban nem egészen jogosak. Hiszen e kötet *második* kiadás, az Engl Géza által remekül összeállított könyv csak új tanulmányirót kapott a jól tájékozott J. Buschmann személyében. Ha (nem létező) fordításkritikánk idejében szóvá tette volna a tolmácsolás hiányosságait, s nem csupán „kéregkritiká”-ra vállalkozott volna (mint pl. *Nagyvilág* 1971. 7. szám), talán most nem keseregnénk azon, hogy a magyar olvasónak elég furcsa az olyan átköltés:

„Csak nem járhatok gyalog . . .”
„Glaubst du, daß durch den Dreck gehn kann
Ein ungarischer Edelmann?”

Vagy: nem lett volna-e a kevesebb több?

„Akasszátok föl a királyokat!”
„Zerschlägt die Throne, hängt die Fürsten
auf!”

Nem túlságosan szimplifikált a „Nemzeti dal” refrénje?

„Schwören wir beim Gott der Ahnen:
Nimmermehr
beugen wir uns den Tyrannen!
Nimmermehr!”

E refrén akusztikailag sem elég hatásos, megtorpanásaival, ritmikái döccenőivel nem fejezi ki eléggé az egy-lendületű szándékot!

És miért kellett beleköltölni a fordításba azt, ami történelmileg sem egészen pontos, és amivel Petőfi — egyébként — sem értene egyet? Jellačić nem a horvát nép, hanem a bécsi udvar katonája volt. Petőfi tudta, hogy Jellačić miért éppen „Bécs felé” fut . . .

„Jellačić, der Feigling, flicht mit den Kroaten . . .”

És mégis . . . A sok és bőséges szaporítható hiba ellenére valljuk: e Petőfi-fordítások nagy többségükben nem rosszak. Igaz, inkább Herwegh és Freiligrath színvonalán mozognak (és — sajnos — nem Heinéén), de

legalább azt elérik. Műfordítás-kritikánkon a sor, hogy segítségére legyen irodalmunk kissé magukra hagyott tolmácsainak.

Fried István

Franciscs Károly: Kis kamorámban gyertyát gyújték. Válogatta és sajtó alá rendezte Vörös Károly. Bp. 1973. Magvető K. 486 l.

Keveset tudunk a hazai polgárosodás múlt századi szociológiai összetevőiről, a polgárság rétegződéséről, életmódjáról, igényeiről, szokásairól. De még kevesebbet arról — az előbbinél sokkal szélesebb — társadalmi rétegről, amelyet — jobb szó híján — „kispolgárság”-nak szokás nevezni (kézművesek, mesteremberek, segédek, kisvállalkozók stb.). E réteg munkájával, munkájához való viszonyával, vállalkozó szellemével, egész társadalmi mentalitásával mintegy „belülről” korhasztotta, omlasztotta az 1848 előtti rendiség évszázados kereteit. A reformkorban az olvasóközönség nem lebecsülendő része már közülük került ki, fiaik pedig nem sokkal utóbb az irodalom alkotói utánpótlásához is hozzájárultak. Ezért gazdagítja idevonatkozó ismereteinket számottevő mértékben az a forrásközlés, amelyet Vörös Károly szerkesztői munkája jóvoltából a közelmúltban megjelent: Franciscs Károly egykori veszprémi borbélymesternek több mint fél évszázadot felölelő naplója, illetve memoárja.

Franciscs Károly, kinek kisszerű, jelentéktelen élete a lapokon kirajzolódik, majd egyidős volt századával: 1804-ben született, s négy évi inaskodás, majd hétesztendő s vándorlás után, a reformkor első évtizedének vége felé, 1827-ben érkezett Veszprémbe. Egy fél évszázadon át borotválta, nyírta itt vendégeit, előbb mint borbélylegény, majd mint mester, szerezve magának önálló műhelyt, majd kétemeletes házat, végül szántóföldeket és balatoni szőlőt — jellegzetes típusaként szorgos, kuporgató, „kaporj kurtá, neked is jut”-felfogású osztályának. „Biedermeier-idill” — mondhatnánk, ha e felemelkedési folyamat — a bekövetkező hazai kapitalista fejlődés sajátosságai folytán — nem állana meg, majd hanyatlana le a század hatvanas éveiben. Egyként tanúsítva a hazai polgárosodás társadalmi tartalékának meglévő életerejét, ugyanakkor a nagyobb szociális erőkkal szemben való gyengeségét. Franciscs (és a Franciscsok) számára már csak az önemésztő kesergés, a naplóírásba menekülés és az antiszemitizmus marad. Akkor fejezte be életét, amikor a hazai kapitalizmus — sokban rácsafolva a reformkori vágyakra, reményekre és illúziókra — végleg megszilárdult: 1870-ben.

A „kisember” tanúságtétele ez tehát a korról, a feudalizmusból a kapitalizmusba átfejlődés hazai évtizedeiről, magáról a nagy századról, annak fényeiről és még inkább árnyairól — de akként, hogy a szerző végig *őnmagáról* beszél. A maga mikrokozmoszáról, esendő és esetleges létviszonyairól, életállapotáról, behatárolt környezetéről s mégis: cseppben a tengerként tüköröződik mind ebben a magyar valóság egésze is. Mindenekelőtt abban, hogy bármennyire jelentéktelen is ez az élet, már *élet*, már érdemes róla számot adni, egyszersmind már *történet* is, már van róla mit elmondani az olvasónak. A polgári fejlődés nyomán a század eszméi: az emberi autonómia és egyéni integritás, a szubjektivitás kieléje, valamint a történetiség, a változások számon tartása — tehát a romantika és a liberalizmus nagy ideái jelennek meg itt egy egyéni élet síkján. Ha torzultan is, de annál hitelesebben. Másfelől osztályáról, annak útjáról s e távlat elvesztéséről is vallomást tesz e feljegyzések készítője: élményszerűen dokumentálva számunkra egy, a feudalizmuson már túljutott, de a kapitalizmusig igazán elérkezni önhibáján kívül nem tudó, igen széles társadalmi réteg tragédiáját — ezzel együtt pedig a polgári nemzetté válás folyamatának hazai „kifutását”.

S még valamit. Azt, hogy ahol — a fejlődés eredményeként — a személyes élet értéke megnő és a történetiség igénye jelentkezik, ott az irodalmi formálás főrekvése is előbb-utóbb felbukkan (ha mégoly alacsony szinten is). Franciscs műve kordokumentum ugyan, de nincs ez utóbbinak egészen híján: számos leíró és jelentkező mozzanata már valamelyest az életképszerű ábrázoláshoz közelíti. De hiszen az életkép műfajának lényege épp az egyénítés nélküli tipizálás és gyors célratörés, míg Franciscs munkája éppenséggel egy egyéni életet tár fel, s oly hosszadalmasan, akkurátus pontossággal, hogy a kötet szerkesztője *hat* kötetből válogatta ki a maga így is majd harminc éves anyagát! Mindez igaz — de épp azért, hogy a műből végig hiányzik az írói szelekció, s Franciscs mindent megír, ami vele, általa, körülötte történt, az egyéni jelleg elhalványodik, a maga általánosságában-átlagoságában tipushordozóvá válik. S a célratörés? Nagyarányú kötet a mű, de megannyi anekdotikus elem, apró történet, életből kotázott jelenet együttese, hozzá éppoly kötetlenülül, csapongó kanyarulatokkal áll össze mint az életkép, s éppoly alakítatlanul, „egy az egyben” adva vissza az élő beszéd nyers, valós ízeit. Jelezzé, hogy — Franciscs aligha olvasta a reformkori divatlapok kedvelt közleményeit! — az életkép műfajának létrejöttéhez miként alakult nálunk ekkor az igény és az olvasói bázis. Hozzásegítve egy-

szersmind a mai közönséget ahhoz is, hogy közvetlenül tanulmányozhassa az irodalmiságon inneni, irodalom alatti irodalmiságot: a leírásból olykor megszülető írás geneziséget, az írásmű elemi formáit, a dialógusszerkesztés, a történetalkítás népi kezdeteit.

Pontos, rejtett árnyalatokban is bevilágító röntgenfelvétel ez a dokumentum a „rég, jó, békebeli, patriarkális világ”-ról, s hogy azaz sikerült, abban a szerzővel a sajtó alá rendező Vörös Károly nemcsak mint szerkesztő osztozik: gondolatgazdag és gondolatébresztő bevezető tanulmánya sok tekintetben előmozdítja a tovatűnt magyar valóság összefüggéseinek megértését.

Fenyő István

Gál István: Bartóktól Radnótiig. Bp. 1973. Magvető K. (Elvek és utak) 335 l.

„Egy emlékirat töredékei” alcímet adnám Gál István könyvének. A szerző, aki megbízható, gondos filosz, szerkesztőként, kultúrpolitikusként, irodalmi diplomataként szerzett tapasztalatairól, benyomásairól és értesüléseiről tájékoztat. Gál István szeljegyzeteket, adalékokat ír, emlékszilánkokat jegyez fel, tervekről és találkozásokról beszél szerényen, de öntudatosan, saját súlyának megfelelően — hiszen többek közt az *Apollo* szerkesztője volt és a magyar—angol kulturális kapcsolatok egyik szervezője. A *Bartóktól Radnótiig* című kötet túlbecsülhetetlen adatgazdagsága miatt ritka érdekes olvasmány. Az 'aprótények' és az anekdoták új méltóságot kapnak könyvében. Főként a harmincas évek elejétől a felszabadulásig terjedő másfél évtizedről tudunk meg belőle titkokat, de a következő negyedszázad irodalom- és kultúrpolitikájának is nem egy fontos eseményéről értesít.

Gál István nem esztétikai elemzéseket közöl, nem is ajánl figyelmünkbe ismeretlen-elfelejtett írókat, mégis hozzásegít ahhoz, hogy egy kor arculatát jobban megértsük, és hogy művek létrejöttének körülményei világosabbá váljanak. Figyelmeztetési lényegiek: Németh László és Halász Gábor kölcsönhatásának vizsgálata az eddigieknél több figyelmet érdemelne, mint ahogy Szabó Ervin és Babits viszonyát is tüzetesen kellene tanulmányozni. Babits 1919-es magatartását az irodalomtörténet több ízben elmarasztalta. Miután Gál könyvéből kiderült, hogy Buday Dezső Babits nagybátyja volt, a költő magatartása sokkal inkább heroikusnak, mintsem megalkuvónak tűnik, kiváltképpen annak tudatában, hogy visszautasította a belépést a Szabó Dezső elnöksége alatt megalakult Magyar Írók Nemzeti Szövetségébe.

Ami Szabó Dezső és Babits kapcsolatát illeti, Gál István joggal emeli ki mindkettőjük

közös, tanári műveltségét, és helytállóan marasztalja el egyértelműen a *Filozopter az irodalomban* című epikratot. Itt jegyzem meg, hogy Gál István egyik legutóbbi — kötetbe még nem foglalt — tanulmányában a *Sein und Zeit* és a *Haláljai* 'kapcsolatára', mint egy nemzedék két tagjának 'önéletrajzi' alkotására hívja fel a figyelmet. Ha ezt a dokumentumokkal alátámasztott, megalapozottnak látszó feltevést a későbbi kutatások igazolnák, úgy ez mind a Heidegger-, mind a Babits-kép módosulásához vezetne.

Az esetek többségében egyébként nehéz felmérni Gál István csaknem mindig érdekes értesüléseinek irodalomtörténeti jelentőségét. Fülep Lajosról, Erdei Ferencről, Veres Péterről készülő leendő tanulmányok döntik majd el, hogy Gál István adalékai mennyire járulnak hozzá egy-egy életmű teljesebb megértéséhez. A sajtótörténet viszont feltétlenül sokat meríthet az *Apollóra* vonatkozó adatokból, és történettudományunk is kaphat egy-egy ösztönzést, ha a Kállay-kormány politikáját feldolgozza. Az akkori idők idegen nyelvű magyar folyóiratainak tanulmányozása a *Bartóktól Radnótiig* című kötet tanulmányai nyomán szükségesnek látszik.

Ha Gál István esztétikai tanulmányt, kritikai elemzést nem is foglalt könyvébe, esztétikai értékrendje mégis egyértelműen kiderül. Bartók jegyében indult el Gál pályáján, és a bartóki örökséghez mindmáig hű maradt. Méltán büszke arra, hogy Bartók az *Apollo* munkatársa volt, és jogos elégtelével beszél arról, hogy a folyóirat a közép-európai népek barátságát és együttműködését kívánta elősegíteni. Érdekes, amit Gál Bartók és Babits kapcsolatáról ír, noha — feltehetően a szerző szándékával sem egyezően — a világhírű zeneszerző és a csak helyi nagyság költő kettős portréja rajzolódik ki belőle. Holott mint a kötet többi írásából kiderül, Bartók mellett éppen Babits volt Gál legfontosabb mestere. De a két tanító mellé egy harmadik is kínálkozik — és ez József Attila. Egykori *Apollo*-beli munkatársáról, Bóka Lászlóról is az Gál legfontosabb mondanivalója, hogy „fáradhatatlan apostola” volt a költőnek. Ferenczi László

Taxner-Tóth Ernő: Tamási Áron. Bp. 1973. Gondolat K. 165 l.

Féja Géza és Izsáki József után Taxner-Tóth Ernő immár a harmadik, aki Tamási Áron életművének bemutatására, a pályakép megrajzolására vállalkozik. Ami monográfiájában leginkább újszerű az egyben annak legfőbb erénye is: az életút és az irodalmi munkásság összefüggéseinek feltárásán túlmenően őszinte törekvés a társadalmi-körtörténeti háttér átfogóbb elemzésére.

Társadalmi és kortörténeti háttérrel beszélünk szándékosan, ugyanis a szerző olyan alapokig ás le, olyan forrásokra hívja fel a figyelmet, melyeknek megközelítése és körüljárása pusztán irodalomtörténeti eszközök birtokában kevéssé remélhető. Írásának bevezető részében — ha néhány oldal erejéig is —, de önálló fejezetben foglalkozik a kapitalista fejlődésen kívül rekedt Székelyföld századeleji társadalmi helyzetével. Megállapításai súlyosak. Rámutat arra, hogy a köztudatban élő illuzórikus képzetekkel ellentétben Tamási szülőföldje „a félfudális Magyarországnak is legelmaradottabb vidéke volt”, ahol másképp jelentkeztek az osztályellentétek, mások voltak a társadalmi mozgás törvényszerűségei. Felettből szerencsés, hogy ez a sokszempontúság és általánosabb értelemben vett elemzőkészség a könyv majd minden fejezetét végigkíséri, jöllehet a monográfus módszerére a műfaj hagyományaihoz hiven az anyag kronológiai rendszerezése a jellemző.

Taxner-Tóth Ernő Tamási pályájának fordulópontjait helyesen az író társadalmi-politikai magatartásának lényeges megváltozásaiban véli felfedezni. Ilyen fordulópontot jelent az 1929-es év. Olyan idő volt ez, mely a valóság vállalása szellemében a kor társadalmi kérdéseivel való szembenézést követelte meg az írótól. Taxner-Tóth Ernő a jellemző novellák (*Erdélyi Csillagok*, *Hajnali madár*) és a *Czimeresek* jól sikerült elemzése nyomán irányítja rá a figyelmet Tamási szemléleti változásának motívumaira, új nézeteinek összetevőire.

Az 1936–38-as évek ismét az író politikai aktivizálódását hozzák magukkal. Ez utóbbi elsősorban Tamási publicisztikájában és különböző irodalmi fórumokon (Vásárhelyi Találkozó) elhangzott felszólalásaiban tükröződik meggyőzően. Tamási elképzelése a társadalmi és politikai helyzet rendezésére leginkább a népi írók „harmadikutas” nézeteivel rokon; két lényeges különbséggel. Az egyik az, hogy a változást létrehozó történelmi osztály fogalmába Tamásinál a sorrend kihangsúlyozásával a parasztságon és munkásokon kívül a „történelmi nemesség” is beletartozik. A másik a nemzetiségi kérdés, melynek megoldása az erdélyi haladó erők számára külön teherként jelentkezett. A monográfia szerzője több ízben utal arra, hogy a nemzetiségi probléma „gátló hatását” lehetetlen tekintetbe nem venni Tamási világának zártságaról, művészi eszközeinek korlátairól szólva. A kérdés lényegére egyébként már Féja is rátapintott, amikor megállapította: a korabeli erdélyi helyzet nyílt, elemző vizsgálatára — a magyarországi népi írók példájával ellentétben — nem került sor, pedig ez vehette volna meg egy korszerű irodalmi realizmus alapjait. Önmagukban

véve is, de az előbbiekkal összefüggésben méginkább érdekesekek azok a nézetek, melyeket a szociográfiai tanulmányok műfajába sorolt Tamási-művek kapcsán vet fel a tanulmányíró. Arra világít rá, hogy a *Bajlátott szülőföld* és a *Szülőföldem* című tudósítások épp abban különböznek a műfaj magyarországi reprezentánsaitól, hogy bennük eliskádkadt a realista igényű társadalomrajz két fontos alkotója: a leleplezés és a bíráló. Véleménye szerint ennek oka — legalábbis részben — a nemzetiségi probléma „megfogalmazhatatlanságában”, ill. az ebből adódó „pszichikai gátlásokban” rejlik.

A Tamási-művek analízise a témakörbe vágó publikációk alapos ismeretéről tanúsodik; a szerző inkább jól összesíti a rendelkezésre álló anyagot, mint gazdagítja. A monográfia irodalomtörténeti szempontból érdeklődésre számot tartó részeit főként azok, melyeket Taxner-Tóth Ernő Tamási szellemi tájékozódása elemzésének szentel. Úgy véljük, új és lényeges adalékkal szolgál a székelyudvarhelyi diákeveket tagláló fejezet. A székelyudvarhelyi emlékek megidézésére a *Bölcső és Bogyó*ban még nem, a *Vadrózsa ágában* már nem keríthetett sort az író, pedig ez a város az első, ifjúkori irodalmi kísérleteinek színhelye.

A hiányosságokat, melyeket Taxner-Tóth Ernő könyvével szemben felróhatunk, részben menti ennek korlátozott terjedelme, de még inkább az a körülmény, melyet egy író életművének értékelésével kapcsolatban a szükséges történelmi távlat — pontosan distancia — hiányaként szokás emlegetni. Tamási levelezése, publicisztikája, közéleti szereplésének dokumentumai, amerikai tartózkodása során megjelent írásai, bizonyos levéltári anyagok még nem állnak maradéktalanul az irodalomtörténész rendelkezésére. Másrészt maga a szerző is felvet jó néhány kérdést — például Tamási novellatémáinak népmesei forrásait felderítő vizsgálatok szükségességét — ugyanakkor tudván, hogy ezen kérdések megválaszolása újabb kutatásokat feltételez. Mindenképp alaposabb elemzést igényelne Tamási felszabadulás utáni munkássága, függetlenül attól, hogy az író zenitkorszaka a világháborút előző évtizedekre esik.

Réti Tamás

Balogh Edgár: Intelmek. Bukarest, 1972. Kriterion. 158 l.

Még nincs egy évtizede, hogy Fábry Zoltán „a magyar jakobinust” köszöntötte — hatvanadik születésnapján — Balogh Edgár személyében. „Nem volt lelkesítő ifjú fantazta vagy naiv utópista — állapította meg Fábry Zoltán —, mindig az adott-

ság talaján állt: kilátástalanságok útvesztőjében kikereste, kikutatta és kipróbálta a lehetőségek csapását . . . Balogh Edgár vitapartnernél több volt: ő lett a dialógus állandó kíváncsi, készenléte és tudata. Intellektuális nyugtalansága keresett és találhatott célt és értelmet a tulsó parton: *társat, kézfogást, egyszínűséget.* . . . (Stószí délelőttök. 1968. 152. és 153.). Fábry Zoltán értékelését a szembesítés is igazolja: Balogh Edgár édesapja „a régi császári és királyi egyenruhát hordta”, édesanyja „a Felsőbb Leányiskolában tanított” (*Hét próba*). Balogh Edgárnak ki kellett szakítania magát a polgári világ előítéleteiből, a kötöttségekből, azért, hogy eljusson a néphez, s „a falusi és városi dolgozók egyenes beszéde pártos emberré” nevelte (*Egyenes beszéd*). A *Hét próbában* pedig élesen bangzik mindennek tömör összefoglalása: „A munka csendje áldott, de a belenyugvásé rothadás”.

Balogh Edgár könyvét, az *Intelmeket* — bizonyos értelemben — az 1965-ben megjelent *Hét próba* folytatásának tekinthetjük; amiért egykor küzdött (Sarlósként) az író, annak újszerű, *szocialista társadalmi* verteileteit rögzíti az *Intelmekben*.

E kötet azért fontos dokumentum (a szakutatók számára filológiaiag is), mivel pontosan lemérhető a szerző érzékeny és eleven reagálása jelenkorunk változásaival szemben. Az erjesztő gondolatot adja tovább Balogh Edgár e könyvében, tanulságaival, buktatóival, csalódásaival és újrakezdő reményeivel együtt. Rendkívül *tevékeny embernek* a társadalmi haladást, a szocializmust igénylő gondolatai bomlanak ki az *Intelmekből*. Két főkérdés: 1. a nemzetiségi probléma; 2. a modern társadalom struktúrája, az államhatalom — Keleten és Nyugaton — áll gondolatainak középpontjában. Ezért csak feltételelesen fogadható el az, amivel Balogh Edgár az *Intelmeket* kezdi: „Öregedéskor begyűjt az ember, s utódaihoz fordul. Szép lassan emlékirataimon dolgozgatok, de sok múltamban a még ki nem bontható politikum”.

Balogh Edgár oly frissen, s kellő érzékenységgel figyelni napjaink változásait, hogy az *Intelmeket* — gyakran — kevésbé tudjuk mlékíratnak felfogni; a múlt tanulságait ögzítő, azokat továbbbadó együttélés a jelen: orral: ez a magatartás érvényesül kötetében.

Az író bölcsen figyelni és leltározza az életet s annak tapasztalatait (akárcsak Magyarországon tette ezt Veres Péter), s ez kiváltéppen feljogosítja arra, hogy *intelmeket* djon-hagyjon a ma élő fiatalágnak. Nem ázís tehát, ha arról szól és úgy összegez: tapasztalatszerző életutamon”. Inkább arra ívja fel a figyelmet, hogy a ma élő fiatal és atalabb nemzedéknek alaposabban meg ill ismernie az ő (Balogh Edgár) generációnak ifjúkorát, amikor a kapitalizmus út-

vesztőiben keresték az igazságot, a jobb élet lehetőségeit. Ha ezt vesszük figyelembe, igaznak találjuk a meditációt: „Mi kell az embernek, mi az egyéni feltétele annak, hogy elégedett legyen és örvendhessen? Mire kell törekednie ő saját magának, s mire az iránta való elkötelezettségben az egésznek is, a társadalomnak is felkészülnie?” Balogh Edgár tehát nemcsak a múltba tekint, hanem sokkal nagyobb igénnyel és intenzitással a jövőbe is.

Kétségtelen, hogy az *Intelmek* legizgalmasabb fejezetei, bekezdései azok, amelyek a nemzetiséggel és az internacionalizmussal, a nemzetiséggel és az állammal foglalkoznak. Napjaink égető problémái ezek, amelyeket gyakorlatilag kell korunknak megoldania. Kiváltképpen Közép-Európában. E gondolatok át- meg átszövik Balogh Edgár könyvét, meditációit (fel is idézve Fábry Zoltán „embermagyarságát”, Győry Dezső „Kisebbségi géniuszát”, avagy Kacsó Sándor „kisebbségi humánumát” mint erjesztő, indító, egykori példákat). A változó társadalmi struktúrában a nemzetiségi és az internacionalista problémákat, az állam és az egyes nemzetiségek kapcsolatát illetően azt sugalmazza a szerző: *korunknak* kell ezt megoldania. Nem lehet átruházni, a felelősséget elhárítani. A szocialista fejlődés ezt kiváltképpen megköveteli, mivel — mint írja — annak „szerkezetátalakulása” és „kristályosodási törvényei határozottabbak, mint más rendszerben”; ennél fogva előnyei is nagyobbak, de a lemaradás és elmaradás is nagyobb károkkal és veszteségekkel jár.

Az állam és nemzetiség kapcsolatára vonatkozó gondolatait szépen szerkesztett kötetének mintegy csúcspontjaként helyezi el, hiszen azt vallja, hogy a „nemzetiséget megvallani és államiséget alkotó azonosodással vállalni olyan gerjesztés, mellyel önmagát is felemelheti, az államgépezetet is tökéletesítheti . . .”; ráadásul a „közügyi magatartást” is erősíti, és „felerősíti a szocialista humánumot egyetemes értelemben is . . .” Mintha csak Fábry Zoltán gondolatait-megállapításait hallanók visszacsengeni, amelyeket az immár posztumusz kötetének — *Vigyázó szemmel* — utószavában írt meg. Mindenesetre ez felhívja a figyelmet arra, hogy hasznos lesz bizonyos írói, közírói (és költői) életutakat párhuzamosan vizsgálni; kiváltképpen Közép-Európában. Kovács Győző

Egri Péter: Kafka- és Proust-Indítások Déry művészetében. Bp. 1970. Akadémiai K. 175 l. (Modern Filológiai Füzetek 9. sz.)

Déry Tibor műveinek olvasói és kritikusai már többször észrevették, hogy ezek a művek gyakran valamely jelentős világirodalmi érték vonzásában helyezkednek el. Írói indulása az

expresszionizmus és a naturalizmus jegyében történt; első jelentősebb kisregényében: *A két-hangú kiáltásban* könnyen felfedezhető Dosztojevszkij és Edgar Allan Poe hatása, a húszas években pedig a dadaizmus és a szürrealizmus nemzetközi irányzataihoz és eredményeihez igazodott. *A befejezetlen mondatról* értekezvén már Németh Andor (*Széljegyzetek egy nagy regényhez*. Fórum 1947.) rámutatott arra, hogy e nagyszabású vállalkozásban milyen módon érvényesültek Proust és Thomas Mann művészi vívmányai. Az életmű újabb szakaszában még inkább felerősödött ez a hatásokkal nyíltan befogadó és asszimiláló eljárás: közismert, hogy a *G. A. úr X.-ben* című regényi Kafkára (különösen a *Perre*) rimel, a *kiközösítő* pedig Thomas Mann *A kiválasztott* című regényéhez kötődik, az írói szemléletnek és az anyag formálásának sajátosságai.

E művek írója, úgy tetszik, lemond az originalitás elvéről, hogy a bázisul használt művek asszociációs körzetével bővíthesse mondanivalóját. E lemondás azonban csupán látszólagos. A készen kapott anyagot és asszociációs környezetet ugyanis Déry új, személyes és eredeti összefüggésbe állítja, nem átveszi, hanem átértelmezi. (Lényegében hasonló módon jár el, mint a klasszikus vagy archaikus mítoszokat átértelmező, modern összefüggésbe állító irodalom, amely Thomas Manntól Anouilh-ig gyakran él azzal a lehetőséggel, hogy mintegy parafrázálja vagy átfogalmazza az alapvető sorhelyzeteket megragadó mítoszokat.) Ez az átértelmezés nemcsak a korunknak Proust, Kafka és Thomas Mann óta megváltozott viszonyait és tapasztalatait veszi figyelembe, hanem a korszerű realista szintézis távlatát is. A Déry-műveknek erre a tulajdonságára figyelmeztet igen nyomtatékosan Egri Péter is, midőn tanulmányának bevezető fejezetében azt vizsgálja, hogy Déry miként értelmezi és alakítja át Franz Kafka és Marcel Proust módszerét. „Déry Tibor is — mondja — azoknak a jelentős XX. századi művészeknek sorában van, akik a realizmus XIX. századi típusának tézisé, és ennek felbomlásából keletkező irányok anti-tézisé egy új, modern realista ábrázolásmód boltozó szintézisébe emelték.” Ennek a szintézisnek a létrehozásában kitüntetett módon érvényesült Proust és Kafka hatása, akik Déry „legbenszöbbször törekvéseit kinyilatkoztatásszerű művészi sugallatukkal és szuggesztivitásukkal” szabadították fel, s „akiknek a modern valóságból kiinduló, annak számos mozzanatát összesűrítő, de a realizmus alapelveit sok tekintetben fellazító vagy feloldó módszerét Déry a maga világképének egyéni szükségletei alapján eredeti módon modern realista formában átértelmezte”.

Az átértelmezés műveleteinek felderítése és minősítése részletes, gondos filológiai mun-

kát követel. Ezt a munkát Egri Péter két kérdéskörrel foglalkozva végzi el: először Kafka és Déry, majd Proust és Déry kapcsolatát vizsgálva meg. A Kafka-hatás vizsgálata során a húszas évek első felében írott *Országúton* (eredeti címe: *Akonyodik, a bárányok elvéreznek*), a harmincas évek elején készült *Szemtől szembe* és az újabb regények közé tartozó *G. A. úr X.-ben* elemzését végzi el. Azt keresi, hogy ezek a művek milyen jellegzetes karkai motívumokat mutatnak, honnan erednek ezek a motívumok, s milyen szerepet töltenek be Déry írásaiban, a művek szerkezetében és jelentésében. Egri Péter, a modern komparatiztika felfogása értelmében, nem pusztán arra a kérdésre keres választ, hogy a jellegzetesen Kafkára utaló motívumok vajon milyen úton-módon jutottak el a német írótól a magyarig, hanem arra is, hogy mi lehetett az a helyzetazonosság, amely esetleg közvetlen hatás nélkül is kialakíthatta Dérynél a karkai eljárásokat és fordulatokat. Így például bizonyosra vehető, hogy az 1923-ban fogalmazott *Országúton* még nem Kafka vonzásában készült, hiszen a prágai mester írásainak hatósugara ekkor még alig ért túl az író közvetlen barátainak körén. Annál valószínűbb viszont, hogy a Déry-regényben feltűnő, Kafkára emlékeztető jelképes értelmű és szorongást sugalló rovarmotívumok a két író: a prágai magányban alkotó Kafka és az emigrációs légszomjjal küszködő Déry helyzetének, valósághoz való viszonyának és közérzetének hasonlóságával magyarázhatók. *A Szemtől szembe* és a *G. A. úr X.-ben* karkai motívumait és eljárásait természetesen már a német író műveinek ismerete, tudatos felhasználása és átértelmezése alakította ki.

Egri Péter azonban még Kafka vonzásánál is erőteljesebbnek és fontosabbnak tartja Marcel Proust hatását, amely különösen Déry legjelentősebb művében: *A befejezetlen mondatban* öltött alakot. Tanulmányának nagyobbik fele is ennek a hatásnak s a hatá átértelmezésének a kutatásával foglalkozik. Részletesen, gondos filológiai aprómunkával foglalkozik Déry jellemábrázolásának, cselekményvezetésének, időtechnikájának, szerkesztő módszerének, műfaji eljárásainak és stílusának a prousti műre és módszerre való utalásaival. Elemzéseiből *A befejezetlen mondat* gondos és eredeti elemzése kerekedik ki amely számításba veszi a regénystruktúrát valamennyi tulajdonságát és elemét. Egri fejtegetései ezért nemcsak a Proust—Déry kapcsolat felderítésében jelentenek alapvegy eredményeket, hanem a Déry-mű árnyalt és hitelesebb megközelítésében is. *A befejezetlen mondatot*, modern prózának ezt a nagyszabású, bizonyos értelemben társtalannul álló művét, új megvilágításba tud helyezni, még Lukács György, Németh Anó és Szigeti József gazdag regényelemzést

után is. Csak kívánni lehet, hogy valaki, talán éppen Egri Péter, ugyanezzel a gondos filológiai munkával derítse fel egyszer a Thomas Mann-hatások természetét és sorsát is Déry műveiben.

Pomogáts Béla

Garai Gábor: Elférünk a földön. Bp. 1973. Szépirodalmi K. 288 l.

A kötet Garai Gábor újságcikkeinek, portrévázlatainak, lírai hangvételi könyvkritikáinak és jegyzeteinek újabb gyűjteménye. Föltétlenül jó és hasznos dolog, hogy a kiadó időről időre közreadja a költő publicisztikus írásait, hiszen ezek is szerves részét képezik munkásságának. Nem hallgathatjuk el azonban, hogy a kötet túlméretezett: mintegy harmadrésze nem állja a másodszeri olvasás próbáját. Már a korábbi prózai gyűjtemények is jelezték: szigorúbb rostálás szükséges, Garainak le kellene mondania az egyszerű fogyasztásra szánt — és valóban csak egyszer fogyasztható — cikkekről. A válogatás így az olvasóra marad; ha bátran szelektál, s figyelmét csak a lényeges, központi írásokra fordítja, akkor értékes, megszívlelendő gondolatokkal gazdagodik.

A *Jegyzőfüzet* című első ciklusban munkájának és mindennapjainak kisebb-nagyobb eseményeiről számol be — olykor rezignáltan, gunyorosan, máskor meg bosszúsan, indulatosan a költő; a harmadik ciklusban a politikai írások kaptak helyet, a mindig jobbító szándékú közéleti ember hallatja szavát. Ezek a cikkek elsősorban a *kritikusnak*, a Garai-életmű kutatójának adnak segítséget. Elég csupán a *Hogyan születik?* című valómásra utalni, amelyben Garai több jelentős költeményének keletkezéstörténete tárul föl. Fontos dokumentum az *Alkotás és elkötele-*

zettség vagy *A forradalom felelőssége*: a kommunista költő világos és egyértelmű állásfoglalása. Nyílt szó, az új iránti fogékonyság és mély humanizmus jellemzi ezeket az írásokat.

A könyv gerincét Garai Gábor rövid kritikái, pályakezdőket útjukra bocsátó előszavai, szomorú alkalmakra írott nekrológjai képezik. Szinte valamennyi túlnő vállalt feladatán, s egy-egy alkotó egész pályaképét, egyéni rajzú portréját villantja föl.

Mit nyerhet mindebből az *irodalomtörténész*? Nem szigorúan tudományos megállapításokat természetesen, nem tárgyilagos mondatokba regulázott gondolatokat — de inspirációt, indíttatást. Garainak ezekben az alkalom szülte írásaiban is van sajátos érdekességű mondanója irodalmunk klaszszikus és jelenkori alkotóiról. Különösen szép és tanulságos a kettős Fodor József- és Vas István-arckép, találó és meggondolkodtató *Az olvasó író*: Illés Endre bemutatása. Ma sem lehet megrendülés nélkül olvasni a költőtárs és jóbarát, Váci Mihály halálára írt sorokat — de túl a gyász keservén, Garai talán elsőként már az életműről is fontosat mond. Példaszerűen jó *Egy hivatásos kritikus*: Faragó Vilmos bemutatása. Az említett portrék méltán sorolhatók Garai két korábbi tanulmánykötetének legjobb darabjai mellé.

A világirodalom Ivan Goran Kovačić, Peter Weiss, Andrej Voznyeszenszkij és Jevgenyij Jevtusenko révén van jelen a gyűjteményben. Garaiból minduntalan kibukik a szenvedélyes *műfordító* is: szívesen elidőz egy-egy technikai megoldásnál, szívesen boncolgat idegen kifejezéseket. Értékes részletek, villanások ezek — aminthogy értékes villanásokat, ötleteket, továbbgondolható tanulságokat adnak a könyv java írásai is.

Tarján Tamás

Az MTA Irodalomtudományi Intézete 1973. évi tevékenysége

Az Irodalomtudományi Intézet 1973-as tudományos tevékenységét az előző években kidolgozott és megkezdett tizenhat kutatási program továbbfolytatása jellemezte. Befejeződtek a két nagy kultúrpolitikai fontosságú középtávú program, „A magyar irodalom és művészetek másfél évtizedes fejlődésének vizsgálata: esztétikai és művészetpolitikai következtetések” és „A határon túli magyarság kulturális helyzetének komplex vizsgálata” munkái, amelyek mind tudományos, mind tudományszervezési szempontból eredményesek voltak. Elkészült a „Magyar irodalomtudomány és kritika története” c. alapvető jelentőségű intézeti vállalkozás első kötete, *Fenyő István* munkája és a „Bibliográfiai kézikönyv” második kötete *Kókay György* szerkesztésében, amely a kézikönyv első, jogosan nagy visszhangot keltő kötetének méltó folytatása. Megjelent a Petőfi kritikai kiadás (*Kiss József* és *Martinkó András*) és a Petőfi életrajz (*Fekete Sándor*) első kötete is, mindkét mű a Petőfi-kutatás jelentős eseménye volt.

A sokrétű tudományos munka mellett ez évben is fokozott megterhelést jelentett az intézeti folyóiratok, könyvsorozatok szerkesztése és változatlanul nagy szerepet játszottak kutatóink az ország kulturális életében publikációikkal, előadásaikkal. Az intézeti kutatók tudományos eredményeit 1973-ban több nemzetközi tanácskozás, vita résztvevői megismerhették.

Az Irodalomtudományi Intézet 1973-as tudományos tevékenysége a kutatóprogramok sorrendjében a következőképpen alakult:

Országos távlati terv részeként végzett munkák:

Az irodalom új jelenségeinek kutatása c. program (programfelelős: *Hankiss Elemér*) munkatársai 1973. március 8–9-én megrendezték „A magyar kultúra 2000-ben” c. konferenciát a Népművelési Intézettel együttműködve. A konferencián 20 előadás hangzott el a magyar kultúra várható fejlődéséről s a tudományos és technikai forradalomnak a társadalmi-kulturális fejlődéssel való kapcsolatáról. A konferencia anyaga kötetbe rendezve 1973. november 15-én a kiadóhoz került. A kötetben intézeti munkatársaktól a következő tanulmányok szerepelnek: *Szabolcsi Miklós*: Irodalmunk várható fejlődése 2000-ig, *Miklós Pál*: Környezetkultúra 2000-ben, *Hankiss Elemér*: A társadalmi értékrend fejlődéstendenciái, *Bojtár Endre*: Jelszerű vagy tárgyszerű kultúra 2000-ben.

Hankiss Elemér elkészítette: „Tényinformációk és értékinformációk az ember és a társadalom jelzőrendszereiről” c. tanulmányát, amely a *Valóság* 1974. januári számában jelent meg.

Az *Értékek és eszmények változása a felszabadulás utáni magyar irodalomban* c. program (programfelelős: *Kenyeres Zoltán*) összetett, új módszerek alkalmazását igényli, amelyre a jelenlegi kutatógárda nagyrészt felkészületlen, ezért először a hazai irodalomszociológiai kutatásokat kellett felmérni e tárgykör szempontjából. *Pásztor Bertalan*, az Intézet külső munkatársa elkészítette a magyar irodalomszociológiai publikációk jegyzékét (1960-tól napjainkig) és egy egyvinyi értékelő tanulmányt. Elkészült a legutóbbi évtized francia irodalomszociológiai kutatásainak publikációs jegyzéke is. Az anyag összefoglaló értékelését *Erdődy Edit* végzi. Elkésződtek az első tematikus részvizsgálat munkálatai is: „Hogyan tükrözi 1945 és 1948 között prózairodalmunk az ’önzés és önzetlenség’ megnyilvánulását a magyar paraszttársadalomban” címmel.

Az MSZMP felkérésére végzett középtávú kutatások

A magyar irodalom és művészetek másfél évtizedes fejlődésének vizsgálata: Esztétikai és művészet-politikai következtetések (Pf. Bodnár György) c. munka határidőre elkészült.

A feladat az Irodalomtudományi Intézettől két munkatípust igényelt: mint bázis-intézet a koordinálás elvégzését (*Bodnár György*), a zárótanulmány elkészítését (222 lap) és az egyetemi magyar tanszkekkel közösen a magyar irodalom másfél évtizedes fejlődésének értékelését, elemzését. A Modern Magyar Irodalmi Osztály szakmai feladata 15 év magyar prózairodalmának és irodalmi kritikájának értékelése volt. A munkában tanulmányok írásával részt vett *B. Nagy László, Kenyeres Zoltán, Pomogáts Béla, Béládi Miklós, József Farkas, Szabó B. István* és *Agárdi Péter*. Az egész irodalmi szaktanulmányt és az irodalmi zárótanulmányt összeállította *Bodnár György*. Ezenkívül a program kutatóira hárult az összehasonlító áttekintés megírása is, amelyet az interdiszciplinári bizottság vitája alapján *Bodnár György* és *Kenyeres Zoltán* végzett el.

Nemzetközi kötelezettségek és megállapodások alapján végzett munkák]

A szocialista irodalom kutatása (Pf. József Farkas) c. program munkái a Petőfi Irodalmi Múzeum kutatóival együttműködve készülnek, a PIM részéről *Illés László* a programfelelős. *A Szabolcsi Miklós, Illés László és József Farkas* szerkesztésében készült *Studien zur Geschichte der ungarischen sozialistischen Literatur* c. tanulmánykötet 1973. elején a kiadóhoz került, mely a szerkesztőkkel egyetértésben úgy döntött, hogy a gyűjteményt, nagy terjedelme miatt, két kötetben jelenteti meg. Az átszerkesztéssel járó munkákat a szerkesztők elvégezték, a két kötet előreláthatólag 1974 őszén nyomdába kerülhet. A „Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből IV.” c. tanulmánykötet elkészült tanulmányait a szerkesztő, *József Farkas és Illés László* a szerzőkkel megvitatták, a további tanulmányok 1974. februárjában várhatók. *Agárdi Péter* szovjet felkérésre kétívű tanulmányt írt „Az 1945 utáni magyar marxista esztétika történetének áttekintése” címmel (60 lap). „A szocialista világirodalom kialakulása és a haladó nemzetközi írószervezetek” című tanulmánykötet magyar, bolgár, csehszlovák, szovjet és NDK-beli szerzői 1973. nov. 13–15-én tanácskozást tartottak, amelyen az eredeti tervekhez képest módosították a kötet címét és tartalmát is. Eszerint elsősorban a szocialista világirodalom kialakulásának történeti és esztétikai kérdését vizsgálják meg, s az új cím „A szocialista világirodalom kibontakozásáért 1917–1939”.

A európai típusú irodalmak összehasonlító vizsgálata (Pf. Vajda György Mihály) című programban résztvevő kutatók egy része 1973-ban a felvilágosodás irodalma körében vezette munkáját együttműködve a nemzetközi munkatársi gárdával. A Párizs–Budapest kutatócentrum *Sötér István* vezetésével a Sorbonne Nouvelle összehasonlító tanszékével működik együtt a XVIII. századi irodalom átalakulásának vizsgálatán. Az e tárgykörben tartott szeptember 12–13-i magyar–francia ülészakon hat előadást vitattak meg, melyeknek szövegét a Neohelicon fogja közölni.

Szabolcsi Miklós, Pór Péter és Szegedy-Maszák Mihály szimbolizmus-kutatást folytattak a New York-i egyetem összehasonlító tanszékével és francia kutatókkal közösen. 1973-ban Budapesten a New-York-i szerkesztővel megvitatták a munka szerkesztésének problémáit.

A brüsszeli egyetem szervezésében készülő „Az avantgarde története” c. kötet munkálataiban *Szabolcsi Miklós* mint a szerkesztő-bizottság tagja, *Bojtár Endre* mint szakértő vett részt. 1973-ban megjelent „Az expresszionizmus mint nemzetközi irodalmi jelenség” c. tanulmánykötet angolul. A program kutatóinak (*Szabolcsi Miklós és Vajda György Mihály*) tanulmányain túl külföldi szerzők munkáival.

A *Neohelicon* c. folyóirat teljes, 1973-as évfolyamát bemutatták az AILC kanadai kongresszusán, mindkét szám kedvező nemzetközi fogadtatásra talált. A következő két szám módszertani, illetve modern irodalmi kérdésekkel foglalkozik.

A kelet-európai irodalmak kutatása (Pf. Sziklay László) c. program legjelentősebb kollektív termékeként 1973-ban a Párizs–Budapest centrum kelet-európai anyagának írása és a Gorkij-Intézettel közösen készülő romantika kötetben való részvétel volt. Az eredeti munkatársi összetétel előnytelenül megváltozott évközben, mert *Vujicsics D. Sztóján* a könyvtár igazgatója lett, *Sziklay László* mellett csak *H. Lukács Borbála* és *Fried István* (szerződéssel) foglalkozik a kelet-európai komparatistika kérdéseivel intézetünkben. Ennek ellenére 1973-ban több tartalmas vitát rendeztek az elkészült tanulmányokról hazai és külföldi kutatók részvételével. *Sziklay László* két tanulmányt írt a romantika-kötetbe a későromantikus regényről, ill. a romantika népiességéről és előadást tartott az AILC kanadai kongresszusán. *H. Lukács Borbála* a „Magyar romantika — dekabrista romantika” című munkáján dolgozott, befejezte a dekabrizmusra és a korai orosz romantikára vonatkozó anyagok gyűjtését s elkészített két ív szöveget.

A *Reneszánsz és barokk kutatások* (Pf. *Varjas Béla*) c. program munkái a tervek szerint elkészültek, változást, módosítást csak a kutatás által felvetett új problémák miatti bővítés jelentett.

„A reneszánsz elvi kérdései” című magyar—szovjet közös kötet (szerkesztő: *Klaniczay Tibor*) számára *Klaniczay Tibor* elkészítette mindkét tervezett tanulmányát: A reneszánsz periódizációjáról, ill. A manierizmusról címmel. *Pirnáti Antal* tanulmányának címe: A kelet-európai antitrinitarizmus, *Varjas Bédé* pedig: A műfajok szociológiája.

A szerkesztés munkáját *Klaniczay Tibor* magyar részről folyamatosan végezte, a technikai szerkesztő *Horváth Iván*. Az AILC keretében tervezett *Reneszánsz szintézis* című kiadványt az év folyamán a szerkesztők (magyar részről *Klaniczay Tibor*) újra tervezték és az átdolgozott koncepció alapján négy kötet fog megjelenni.

A magyarországi barokk című kötet *Klaniczay Tibor* és *Varga Imre* szerkesztésében elkészült. *Varga Imre* bevezető tanulmányt írt a kötethez, *Klaniczay Tibor* pedig *Barokk és nacionalizmus* címmel tanulmányt.

A magyarországi reneszánsz irodalom 1972. évi anyagát *Horváth Iván* összeállította és megküldte a Nemzetközi Reneszánssz Bibliográfia számára.

A Régi Magyar Költők Tára VIII. kötetét *Komlószi Tibor* és *Stoll Béla*, a IX. kötetét pedig *Varga Imre* rendezte sajtó alá. 1973-ban megjelent a „Régi magyar századok” címen egy tanulmányfüzet, melybe a csoport minden munkatársa tanulmányt írt. A havi rendszerességgel tartott felolvasó- és vitaulések témaköre 1973-ban az európai reneszánsz általános problémáival kibővült. Ilyen jellegű felolvasás volt *Klaniczay Tibor* munkája: A manierizmus esztétikája és ellenfelei.

A magyar könyvnyomtatás megindulásának 500. évfordulója alkalmából a reneszánsz kutatócsoport háromnapos tudományos ülésszakot rendezett Kőszegen és Sárovarott, amelyen intézeti részről *Varjas Béla*: *Heltai Gáspár*, a kiadó címmel tartott előadást.

A *Romanika-kutatások* (Pf. *Horváth Károly*) programban „Az európai romantika problémái” című tanulmánykötetet angol és orosz nyelven sajtó alá rendezték 1973-ban, magyar részről a szerkesztő *Sötér István*. és a témafelelős *Horváth Károly*. *T. Erdélyi Ilona* elkészítette *Erdélyi János* élete és működése című monográfiájának első kötetét kandidátusi disszertációként (600 lap). E munkával kapcsolatban több részlettanulmányt is írt. A *Fontes-sorozatban T. Erdélyi Ilona* *Erdélyi János* ismeretlen, kiadatlan művei címmel egy kötet anyagát elkészítette (60 iv).

A készülő *Madách-tanulmánykötetbe* (szerkesztő *Horváth Károly*) intézeti részről *Horváth Károly*, *Lukácsy Sándor*, *Martinkó András*, *Németh G. Béla*, *Szegedy-Maszák Mihály*, *Szörényi László*, *Vajda György Mihály* és *Veres András* készítettek tanulmányokat.

Alapmunkálatok és időszerű feladatok a magyar irodalomtudomány területén

Az *Irodalomelméleti kutatások* c. programban (Pf. *Nyirő Lajos*) az „Adalékok a szocialista irodalomtudomány történetéhez” című tanulmánykötet intézeti szerzői elkészítették tanulmányaikat: *Bojtár Endre*: A cseh marxista irodalomtudomány a két világháború között, *Szili József*: *Realitás és irodalom: Caudwell marxista költészetelméletéről*, *Nyirő Lajos*: A szociológiai módszer a húszas évek szovjet irodalmában, *Veres András*: A marxista irodalomlélektan két világháború közötti történetéhez.

A kötet szerkesztői, *Nyirő Lajos* és *Veres András* az Intézeten kívüli szerzők által készült tanulmányokat a szerzőkkel megvitatták és átdolgozásra visszaadták. Az összes elkészült tanulmányt megvitatták az Irodalomelméleti Osztály munkatársaival.

„Az irodalom funkciója” című témakör első kötetéhez *Hankiss Elemér* és *Szili József* elkészítették tanulmányukat. „Az irodalmi mű szemantikai vizsgálata” témában két tanulmánykötet készült:

1. Tanulmányok a szemantikai kutatás történetéből. A program kutatói részéről *Bonyhai Gábor*: A jelentés problémái a logikában és a filozófiában, és *Gránitz István*: Irodalomszemantikai kutatások a Szovjetunióban című előadása hangzott el, az előadások tanulmányváltozata megjelenik a kötetben.

2. Magyar—szovjet irodalomszemiotikai kötet. Az Irodalomelméleti Osztály kutatói elkészítették a tervben előírt tanulmányaikat: *Bojtár Endre*: Jel és dolog a kelet-európai avantgardban, *Bonyhai Gábor*: *Leírás és interpretáció*, *Gránitz István*: A metrika szemantizációjának kérdései a XX. század orosz költészetében, *Nyirő Lajos*: A jelentés rétegei az irodalmi műben és a kompozíció szemantikája, valamint *Miklós Pál*: A kép kettős üzenete.

Szovjet szerzőktől eddig hat tanulmány érkezett. 1974. márciusában a kötet magyar és szovjet szerzői megbeszélést tartanak.

A Helikon szemiotikai számát Bonyhai Gábor és Gránitz István szerkesztette, bevezetőjét Nyíró Lajos írta.

A magyar irodalomtudomány és kritika története (Pf. Tarnai Andor) című kritikátörténeti vállalkozás első jelentős eredményeként 1973-ban elkészült Fenyő István kötete az 1817-től 1830-ig terjedő korszak irodalomkritikai gondolkodásának feldolgozása (terjedelme kb. 800 lap). A kézirat megvitatása 1974 elején megtörténik. Az előző évek legnagyobb problémája, az 1842–70 közötti korszak „gazdátlansága” megoldódott Széles Klára bekapcsolódásával. Elkészítette az első rész szinopszist, amelyet a kritikátörténet munkatársai megvittak. Tarnai Andor egy fejezet kivételével befejezte a középkori kritikátörténet megírását, 200 gépelt lap terjedelemben.

Az egyes kötetek munkáinak előrehaladása során nyilvánvalóvá vált, hogy a korábban tervezett 40–50 ívnél lényegesen nagyobb lesz mindegyik rész terjedelme, s így várhatóan minden korszak-monográfia két kötet terjedelmű lesz majd.

A XVIII. századi magyar irodalomkutatás (Pf. Hopp Lajos) program kutatói kettős feladatkörben dolgoztak. Egyrészt tanulmánykötetekkel, illetve szerkesztéssel végeztek a szorosan vett tervfeladatok munkáit, másrészt egy hosszú távon folyó tudományos szervezéssel párosuló magyar XVIII. századi kutatási program megvalósítását segítették elő. A tervmunkák közül Szauder József elkészítette Csokonai-monográfiájának újabb fejezetét, a lélek halhatatlanságát. Ez a fejezet a monográfia eddigi részeivel együtt kiemelkedő a legújabb Csokonai-kutatások szemszögéből.

1973-ban befejeződtek a XVIII. század és a magyar felvilágosodás című 50 íves tanulmánykötet (szerkesztők: Szauder József, Tarnai Andor) kiadói-szerkesztési munkái is. Biró Ferenc megkezdte „A ’román’-irodalom, regényes próza 1780 után” című monográfia anyaggyűjtését; munkatervét a program kutatói megvitták.

1973-ban gondos előkészületek után megindultak a mintegy egy évtizedre tervezett Besenyei György összes művei kritikai kiadás munkái (sorozatszerkesztő: Biró Ferenc, Szauder József és Tarnai Andor); a felvilágosodás kutatási bázisának kiszélesítését szolgálja a 12 kötetre tervezett Besenyei-sorozat. Biró Ferenc „A holmi”, Kókay György pedig „A bihari remete” sajtó alá rendezését kezdte meg.

A felvilágosodás történetének kutatói 1973-ban két Csokonai-ülésszakot tartottak, a debrecenin Biró Ferenc előadást tartott. 1973-ban megjelent a Rákóczi-emigráció Lengyelországban című kismonográfia, Hopp Lajos munkája. Hopp Lajos elkészítette a Rákóczi-szabadságharc és a kuruc emigráció kutatásának programtanulmányát és ezzel kapcsolatban a XVIII. századi kutatócsoport és a Történettudományi Intézet I. Magyar osztálya két vitailést rendezett.

A Petőfi és kora kutatása (Pf. Lukácsy Sándor) c. programon dolgozó XIX. századi osztály kutatóinak 1973-as tevékenysége túlnyomórészt a Petőfi-évfordulóhoz kapcsolódott. E munkák-ból az osztály munkatársain kívül Szegedy-Maszák Mihály és Szőrényi László is nagy részt vállalt.

Az évfordulói munkák mindenekelőtt kiadványokban reprezentálódtak, melyek közül a legjelentősebb a Kritikai kiadás (Kiss József és Martinkó András), illetőleg a Petőfi életrajz (Fekete Sándor) első kötetének megjelenése. Az utóbbiról az osztály 1973 decemberében vitailést rendezett. További évfordulói kiadványok: L'Irréconciliable (francia nyelvű tanulmánykötet a Corvina kiadásában, szerkesztette: Lukácsy Sándor, intézeti szerzői: Fekete Sándor, Lukácsy Sándor, Szegedy-Maszák Mihály); az Europe különszáma Petőfiről (szerkesztette Fekete Sándor, szerzők: Szabolcsi Miklós, Fekete Sándor, Lukácsy Sándor); a firenzei Petőfi-émlékkönyv, mely Lukácsy Sándor (és Giorgio Luti) tanulmányát tartalmazza; a Petőfi tüze c. kötet (tanszéki szervezésben, Fekete Sándor és Lukácsy Sándor tanulmányaival).

Ezeket az önálló köteteken kívül az osztály tagjai számos tanulmánnyal szerepeltek újszólván valamennyi hazai folyóirat Petőfinek szentelt számaiban: ItK (Fekete, Kiss J., Szegedy-Maszák), a Petőfi Múzeum Évkönyve (Kiss J., Martinkó A., Fenyő I., Szőrényi L.), Magyar Könyvszemle (Kiss J.), Kortárs, Somogy, Tiszatáj, Vasi Szemle, MTA I. OK. (valamennyiben Fekete S.), kecskeméti Petőfi-émlékkönyv (Kiss J.), Valóság (Lukácsy, Szőrényi), The New Hungarian Quarterly (Lukácsy Sándor két tanulmánya), Élet és Tudomány (Lukácsy Sándor). — Részben Petőfihez kapcsolódik: Annales historiques de la Révolution française magyar különszáma is (Lukácsy Sándor, Szőrényi László).

1973 februárjában az osztály kétnapos nemzetközi tudományos ülésszakot szervezett Petőfiről. A négy előadó közül három az osztály tagja volt (Fekete Sándor, Kiss József, Lukácsy Sándor).

Az osztály tagjai számos előadást tartottak Petőfiről itthon és külföldön: a moszkvai Petőfi-konferencián Fekete Sándor, Olaszországban Lukácsy Sándor (11 előadás), Prágában és Pozsonyban Lukácsy Sándor, Bécsben Kiss József (2 előadás), az Irodalomtörténeti Társaság vándorgyűlésén (Fekete Sándor, Szegedy-Maszák Mihály), az MTA és az Irószövetség emlékülésein Fekete Sándor, a pápai és penci ünnepeken Kiss József. Ezeket kívül Fekete Sándor még mintegy 50 népszerűsítő előadást tartott.

Az évfordulóhoz kapcsolódó, sokféle munka mellett az 1973. évben tovább folytak a Petőfi kritikai kiadás II. kötetének, a Petőfi-Okmánytárnak és az eszmetörténeti kutatásoknak munkálatai.

A *modern magyar irodalom kialakulása és kibontakozása* (Pf. Bodnár György) c. programban „Az Ady-kor irodalmi élete 1908—1919” c. monográfia kétíves fejezetét írta meg Varga József, „A századeleji szocialista gondolat a Nyugatban” címmel. Az Ady-levelezés kritikai kiadásának I. kötetéhez Varga József az 1908-as év anyagát gyűjtötte össze és elkészítette a jegyzeteket.

A Babits Mihály költői stílusmodelljei című könyvéhez Rába György három iv terjedelmű szöveget írt meg. „Az 1918—19-es forradalmak irodalma” c. monográfia szerzője, József Farkas kéthónapos levéltári kutatást végzett Bécsben. Follinus Gábor elkészítette „Avantgarde és utópia” címmel „A magyar szocialista líra és az avantgarde” című munkájának első fejezetét.

A Kortársaink portré-sorozat keretében 1973-ban elkészült Erdődy Edit Szabó Magda c. könyve, Pomogáts Béla Déry Tiborról szóló munkájának lektori és szerkesztői javításai történtek meg.

A szomszéd országok magyar irodalmi folyóiratainak rendszeres szemlélését Pomogáts Béla és Kenyeres Zoltán végezték, a beszámolóikból összeállított jelentést Fenyő István készíti el havi rendszerességgel.

A magyar irodalomtörténet bibliográfiája (Pf. Vargha Kálmán) c. nagy intézeti vállalkozás keretében Kókay György két és fél hónappal a határidő előtt befejezte a II. kötet (1772—1849-ig) szerkesztésének munkáját, a nyomdakész kéziratot 1973. október 15-én leadta a kiadónak. A kötet technikai munkáiban B. Hajtó Zsófia és Stauder Mária is részt vett. Ez a munka mind a szerkesztés módszerét, mind pontosságát tekintve egyértelműen sikeresnek minősíthető és méltó folytatása a sorozat I. kötetének.

A III. kötet (1849—1905-ig) bibliográfiai munkáját Nagy Miklós a feldolgozásra kerülő korszak alapos ismeretének birtokában nagy gonddal és lelkiismeretességgel folytatta. Ugyanakkor tanári elfoglaltsága nem teszi lehetővé, hogy a jelenleginél nagyobb időráfordítással dolgozzon ezen a köteten. H. Törő Györgyi a munkaév felét betegállományban töltötte, de amikor dolgozni tudott, pontosan és lelkiismeretesen folytatta a szerkesztést, amelyben a kötet munkatársa Tótor Idikó vett részt nagy szorgalommal.

Az V. kötet (1905—1970) társszerkesztője, Bély Pál 1972-től kikapcsolódott a munkából, de mivel hivatalosan ezt csak 1973. év végén jelentette be, feladatköre fokozatosan áttolódott a másik szerkesztőre, Sinka Erzsébetre, akinek az egész munkát át kellett szerveznie.

A VI. kötet (1905—1970-ig, személyi rész) szerkesztői — Botka Ferenc és Vargha Kálmán, a terveknek megfelelően az év első felében a kötet lektora, Béli Miklós rendelkezésére bocsátották a teljes megszerkesztett anyagot. A VII. és a VIII. kötet munkái tervszerűen haladnak, lemaradás nincs. (Szerkesztők: Botka Ferenc és Vargha Kálmán, a kötet munkatársa Szerb Antalné.)

A *polgári realizmus kutatása* (Pf.: Németh G. Béla) c. programban A romantika átváltozásai c. kötet szerzői a terveknek megfelelően 1973-ban előkészítők, anyaggyűjtők munkálatokat folytattak.

Szegedy-Maszácz Mihály „Két arckép” címmel a Kemény Zsigmondról írandó monográfiájának egy 2 ívnyi fejezetét készítette el.

Szörényi László megírta az „Arany János műveltsége” című monográfiájának 1—2. fejezetét, és anyagot gyűjtött a monográfia további fejezeteihez.

*

A MUOSz megbízásából az Intézetben készül a Magyar sajtó története című kézikönyv. 1973-ban Kókay György megírta az I. kötet egy fejezetét és új levéltári kutatási eredményekkel egészítette ki a már előzőleg elkészült korszakrészeket.

József Farkas a III. kötet két fejezetét írta meg, Vásárhelyi Miklós pedig a IV. kötet 1939 és 1944 közötti korszakának feldolgozását végezte el.

Varga László

Külső életpályáját a korai, szinte akadálytalan érvényesülés jellemzi. Huszonnyolc éves korában már a budapesti tudományegyetem magántanára; harminckét éves, amikor a kolozsvári egyetemen tanszéket kap. A gyors beérkezést a nyilvánvaló tehetségen túl az is indokolja, hogy vele egy különös, ritka, de rendkívül hasznos tudóstípus vonul be tudományos életünkbe. Káprázatos nyelvtudással, példátlan filológiai erudícióval, igen jó nyelv- és versérzéssel szélesebben értelmezett szaktudományunknak érintkező és határterületein kutatót és alkotót; egyszerre volt szótáríró és szótártörténet-kutató, nyelvész és a verstan és verselmélet elemző és szintetizáló művelője. Amit felszínre hozott, publikált, amire ösztönzött, ahhoz mindig köze volt nyelvészetnek, stilszítikának, verstannak és irodalomtudományak is. Hajlamából következett, hogy jól érezte magát ezen a tarka területen; itt tudott igazán érvényesülni és eredményeket elérni. Az ilyen helyzet a művelő számára sok személyes örömet teremhet, többet, mint amit a szűkebb területen lehorgonyzott szaktudós elérhet. Most, halála után, meg kell mondanunk, hogy éppen ebben a sokoldalú, erjesztő és ösztönző szerepében látjuk legfőbb értékét — minél sokoldalúbb, annál nagyobb úrt hagy maga után. Adósa neki az irodalomtörténet is, mind a szótárkutatónak, mind a metrikusnak, mert mindkét irányú kutatásaiban ott van az irodalmári véna; s amit elért, az hasznára válik szűkebb szaktudományunknak is. A nyelvészek nyilvánvalóan *A magyar szótárírodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban* c. doktori értekezését tekintik főművének, de igényt tartanak erre az irodalomtörténészek is. A benne tárgyalt periódust (1779—1838) ő maga nevezi a magyar szótárírodalom legkölteibb korszakának. A nyelvi orientációjú reformnacionalizmus évtizedeiben nyelvünk tudományos rendszerezése, élő és holt szóanyagának fölmérése és fejlesztése annyira közüggé válik, hogy a kisebbek hadán túl olyan kiemelkedő tehetségek is belesodródnak ebbe a nyelvi eszmélkedésbe és a szógyűjtő munkába, mint Kazinczy, Csokonai, Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty; ennek az eddig tíztesen fel nem tárt vonatnak rendszerezésével Gáldi meggyőződött arról, hogy nagy költőinknek ez a bibelődése nem periferikus érdeklődés jele, hanem a nagy költői megújulásnak és tudatosodásnak egyik lényeges velejárója. Költőink ebbe a mozgalmamba nemcsak művészi értékű alkotásokkal kapcsolódtak bele, hanem az alkotások anyagának, a költészet hangszerének, a nyelvnek vizsgálatával is. Költészetközelségben maradt Gáldi másik nagy vállalkozásában is, mint *A magyar irodalmi nyelv nagyszótárának* munkatársa, hiszen a szótár az utolsó két évszázad irodalmi nyelvének szókészletét fogja tartalmazni.

Még közelebb áll hozzánk, irodalmárokhöz verstani kutatásaival. Amikor elindult, az idevágó magyar szakirodalomnak már tisztos hagyományai voltak; kevéssel az ő verstani munkálkodásának megindulása előtt ért be Horváth Jánosnak a hagyományt szintetizáló rendszerezése; de előbb Németh László, majd Vargyas Lajos problémafelvetési már jelezték a továbbfejlődés, a modernizálódás igényét. Ebben a helyzetben verstantudományunk korszerűsítése érdekében talán ő tette a legtöbbet. Szakembereink különös érdemül tudják be neki, hogy már korai műveiben megkülönböztette a metrumot a ritmustól, s ő maga inkább az elhanyagoltabb metrikával foglalkozott. Érdeklődésének ebből az irányából nőtt ki úttörő szerepe a funkcionális verstannak, ennek a nagy jövőjű tudományágzatnak kiépítésében. Legnagyobb költőink (Csokonai, Petőfi, Arany, József Attila) vallomásaikhoz és költői gyakorlatához híven, a magyar nyelv lehetőségeinek megfelelően a metrikai leírásokban mindenkor kettős: időmértékes és hangsúlyos nyomatéktrendszert vizsgált. Ezen az alapon volt képes kidolgozni egy újszerű, megbízható metrikai rendszert. (*Ismerjük meg a versformákat*, 1961; a mű megteszi a döntő lépést, hogy a magyar nyelvben lehetséges három versrendszert nem egymástól elválasztva, hanem összefonódásukban érzékeli és kutatja). Nyelvész-iskolázottsághoz híven precíz, statisztikai alaposágú szótágméréseket végzett, s talán szélsőségekbe is esett azáltal, hogy metrikai rendszerek kapcsolódása mellett a mikroszkopikus jellegű szótágyomaték-kapcsolatok rendszerét is vizsgálta. Útban volt a teljes modern verstani szintézis felé; résztanulmányai maradandó építőkövei a történeti magyar verstannak (*Szenczi Molnár Albert zsolttársa, Vers és nyelv a reformkorban, Jegyzetek Petőfi jambikus versformáiról*) s a magyar költészet klasszikus értékeivel behatóan foglalkoznak; verselésünk 20. századi eredményeire épül már említett rendszerező főműve. Szinte egyedi jelenség és eléggé nem is méltatható kezdeményezésként értékelendők Gáldi kutatásai az összehasonlító verselmélet terén. Írt a román verstanról, az orosz vers funkcionális problémáiról; Szenczi Molnár-tanulmánya az összehasonlító európai verstörténet látvataira épül; hazai szemléletünk mögé ad hátteret *A finnugor népi verselés tipológiai áttekintésében*. Noha terjedelemben nagy életművet hagyott hátra, és mesterhez illően színvonalas tanítványokat nevelt, mégis fájdalmasan érezzük mi irodalmárok is az úrt, amelyet maga után hagyott.

Barta János

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Soós Atilla

A kézirat nyomdába érkezett 1974. III. 7. — Terjedelem: 10,5 (A/5 iv)
74.140 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Кланници, Т.</i> : Разрешенные и не разрешенные вопросы в связи с первым венгерским университетом	161
<i>Шёттер, И.</i> : Мадач в сопоставлении с его предшественниками и современниками и современниками в мировой литературе	179
<i>Надь, П.</i> : Борьба за народную драму	186

Краткие сообщения

<i>Кунн, Д.</i> : Будаыйский Иштван Пармений — первый венгерский путешественник в Северной-Америке	203
<i>Немет, Ш. К.</i> : Янош Дебрецени Ш. и Антоний Гевара	210
<i>Керени, Ф.</i> : О текстах для гайдуцкого танца в XVIII-ом веке	213
<i>Май, И.</i> : Влияние романа «Қартигам» на нашу литературу	215
<i>Хатолкаи, А.</i> : Пегрегринационный дневник Яноша Насайи (1788—1790)	221
<i>Ремете, Л.</i> : Маргинальные заметки Йенё Ракоши к одному сборнику Эндре Ади	224
<i>Стойка, Л.</i> : Память об Иштване Петелеи в письмах его вдовы	225

Документация

<i>Варга, И.</i> : Биографические данные к жизни Яноша Римаи	228
<i>Ф. Чанак, Д.</i> : Письма Лёринца Орци к Йожефу Телеки	230
<i>Центграф, К.</i> : Неизвестное до сих пор письмо Казинци	234
<i>Береш, А.</i> : Почерк Яноша Аранья в делах гражданских процессов края Бихар	238
<i>Йожеф, Ф.</i> : Отклики на Венгерскую советскую республику в журнале немецких активистов	241

Обзор

Szomszédtság és közösség (Соседство и общность) (<i>Вебер, А.</i>)	250
Экхардт Шандор: Balassi-tanulmányok (Статьи о Балаши) (<i>Мерени Варга, Л.</i>)	252
Янчо Элемер: Irodalomtörténet és időszzerűség (История литературы и современность) (<i>Мезеи, М.</i>)	255
Az el nem ért bizonyosság (Не достигнутая уверенность) (<i>Имре, Л.</i>)	256
Агарди, Петер: Rendiség és esztétikum (Сословность и эстетичность) (<i>Дьениш, В.</i>)	260

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámlára. Előfizetési díj: 66,- Ft. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.
Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488, és

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612.

SOMMAIRE

<i>Klaniczay, T.</i> : Des problèmes résolus et irrésolus à propos de la première université hongroise	161
<i>Sőtér, I.</i> : Le Madách confronté	179
<i>Nagy, P.</i> : Lutte pour le drame populaire	186

Bulletin

<i>Quinn, D.</i> : István Budai Parmenius: le premier voyageur hongrois en Amérique du Nord	203
<i>Németh S., K.</i> : János Debreczeni S. et Guevara	210
<i>Kerényi, F.</i> : Sur le texte de la danse des haïdoucs, provenant du XVIII ^e siècle	213
<i>May, I.</i> : Les influences de Kartigam sur notre littérature	215
<i>Hatolkay, A.</i> : Le journal de pérégrination de János Naszályi (1788—1790)	221
<i>Remete, L.</i> : Les notes marginales de Jenő Rákosi dans un volume d'Ady	224
<i>Sztojka, L.</i> : Le souvenir d'István Petelei dans les lettres de sa veuve	225

Dokuments

<i>Varga, I.</i> : A la vie de János Rimay	228
<i>F. Csanak, D.</i> : Les lettres de Lőrinc Orczy à József Teleki	230
<i>Centgraf, K.</i> : Une lettre inconnue de Kazinczy	234
<i>Béres, A.</i> : Une écriture de János Arany parmi les procès d'officier du comitat Bihar	238
<i>József, F.</i> : L'écho de la République des Conseils hongroise dans la revue des activistes allemands	241

Revue

Szomszédság és közösség. (Voisinage et communauté) (<i>Wéber, A.</i>)	250
Sándor Eckhardt: Balassi-tanulmányok. (Études sur Balassi.) (<i>Merényi Varga, L.</i>)	252
Elemér Jancsó: Irodalomtörténet és időszerűség. (Histoire littéraire et actualité) (<i>Mezei, M.</i>)	255
Az el nem ért bizonyosság. (La certitude non atteinte.) (<i>Imre, L.</i>)	256
Péter Agárdi: Rendiség és esztétikum. (Féodalisme et l'esthétique.) (<i>Gyenis, V.</i>)	260

Chronique

